

รายงานรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวนา
ชาติพันธุ์ปกากะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์
อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่”

โดย

นายบุญทา พุกขาทิมพลี และคณะ

(เมษายน 2562)

รายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นฉบับสมบูรณ์

โครงการ “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกะญอ
บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่”

คณะผู้วิจัย

1. นายบุญทา พุกษานิมลิต์	หัวหน้าโครงการวิจัย
2. นายสุปอย บรรพตวนา	เหรัญญิก
3. นางสาวพัชรินทร์ พุกษานิมลิต์	เลขานุการ
4. นายองอาจ คามศิริวงศ์	ผู้ประสานงาน
5. นายอนุสรณ์ บรรพตศิริไพร	ทีมวิจัย
6. นายธรรมชาติ พนากำเนิดสกุล	ทีมวิจัย
7. นายณรงค์ชัย วอมีอ	ทีมวิจัย
8. นายสมบุญ พงศ์สถิตบวร	ทีมวิจัย
9. นายโชคชัย ไพรบรรเจิด	ทีมวิจัย
10. นายเกษม คีตวันาลัย	ทีมวิจัย
11. นายสมศักดิ์ คำรงอุษาไพร	ทีมวิจัย
12. นายกมล รัตนบรรพตศรี	ทีมวิจัย
13. นางจิราพร ชีววุฒิโอกาส	ทีมวิจัย
14. นายเดชา จิตรพัฒนา	ทีมวิจัย
15. นางสาวสุพัตรา บุญทา	ทีมวิจัย
16. นางจันทา ไพรบรรเจิด	ทีมวิจัย
17. นายศราวุฒิ หารรักษาไพโร	ทีมวิจัย
18. นายประทีป พุกษานิมลิต์	ทีมวิจัย
19. นางสาวอาทิตย์ยา พงศ์สถิตบวร	ทีมวิจัย
20. นายสุรศักดิ์ โหม่พอสะเด	ทีมวิจัย
21. นายอนุวัตร อินทนา	นักวิจัยอิสระ

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สารบัญ

	หน้า
บทที่ 1 บทนำ	
ที่มาและความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์	4
คำถามการวิจัย	4
ขอบเขตการศึกษา	4
กรอบแนวคิด	5
ขั้นตอนและกระบวนการวิจัย	6
ระยะเวลาดำเนินการ	6
ผลที่คาดว่าจะได้รับ	7
บทที่ 2 งานวิจัยและงานศึกษาที่เกี่ยวข้อง	
งานศึกษาเกี่ยวกับวิถีชาวนา	8
งานศึกษาเกี่ยวกับการจัดการแหล่งเรียนรู้ในชุมชน	15
บทที่ 3 กระบวนการดำเนินงาน	
ขั้นตอนการดำเนินงาน	23
เครื่องมือการวิจัย	24
การวิเคราะห์ผลข้อมูล	25
ประชากรและพื้นที่ดำเนินการวิจัย	25
บทที่ 4 ผลการดำเนินงาน	
ตอนที่ 1 องค์ความรู้วิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน	26
ข้อมูลทั่วไปบ้านผาหมอน	26
ประวัติความเป็นมาของชุมชนผาหมอน	31
ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน	34
วิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน	45
ขั้นตอนและเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกข้าว	49
พันธุ์ข้าวที่พบในชุมชนผาหมอน	54
ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าว	66
ของชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอน	
อาหารจากข้าว	80

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชนวนชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน	87
ตอนที่ 2 การพัฒนาแหล่งเรียนรู้เพื่อจัดการการท่องเที่ยววิถีชนวนชาติพันธุ์ปกากะญอ บ้านผาหมอน	98
การพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชนวนบ้านผาหมอน	100
การพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชนวนบ้านผาหมอน	105
บทที่ 5 บทสรุป	136
บรรณานุกรม	141

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งชุมชนผาหมอน	27
ภาพที่ 2 รูปปั้นช้างโม้มุธเหมตั้งอยู่ภายในพุทธอุทยานแม่กลางหลวง (ปกากะญาราม)	34
ภาพที่ 3 หุ่นนาขึ้นบันไดบ้านผาหมอน	52
ภาพที่ 4 การนวดข้าว (ดีข้าว) ด้วยไม้หนีบ	54
ภาพที่ 5 บือพะโตะ (ข้าวเมล็ดใหญ่)	55
ภาพที่ 6 บือโปะโหละ (ข้าวเมล็ดกลม)	56
ภาพที่ 7 บือพะทอ (ข้าวเมล็ดยาว)	57
ภาพที่ 8 บือเหม่แฮคิ	58
ภาพที่ 9 บือโนมุ (ข้าวหอม)	59
ภาพที่ 10 บือเม่ยะคิ	60
ภาพที่ 11 บือชอมิ (ข้าวไก่อป้า)	61
ภาพที่ 12 บือคะ (ข้าวเมล็ดคล้า)	62
ภาพที่ 13 บือชู (ข้าวเหนียวดำ)	63
ภาพที่ 14 บือบอ (ข้าวเหนียวเหลือง)	64
ภาพที่ 15 พิธิเลี้ยงผีฝ่าย	70
ภาพที่ 16 คนในชุมชนมารวมตัวกันยังบ้านของฮีโจในคืนก่อนพิธีผูกข้อมือ	72
ภาพที่ 17 ผู้อาวุโสผูกข้อมือให้แก่ลูกหลาน	72
ภาพที่ 18 หิ้งบูชาในการประกอบพิธีเรียกขวัญของพรข้าวบริเวณข่วงข้าว (แซะพอโข)	74
ภาพที่ 19 หิ้งบูชาในพิธีดำแซะ	76
ภาพที่ 20 เจ้าของที่นำประกอบพิธีดำต่อมือ	76
ภาพที่ 21 เมอเกอคิ	77
ภาพที่ 22 ตะออคิ	77
ภาพที่ 23 เมตอ (ขนมข้าวต้มมัด)	83
ภาพที่ 24 เมตอพิ (ขนมข้าวปุก)	84
ภาพที่ 25 แป้งเหล้า	86
ภาพที่ 26 แผนที่แสดงการกำหนดขอบเขตพื้นที่อุทยานแห่งชาติอินทนนท์ปี พ.ศ. 2520	90
ภาพที่ 27 การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบ “เอามื้อเอารวัน” ในปัจจุบัน	91
ภาพที่ 28 การใช้รถไถเดินตามในการไถนาในปัจจุบัน	93
ภาพที่ 29 โรงสีข้าวภายในชุมชน	93

สารบัญภาพ (ต่อ)

	หน้า
ภาพที่ 30 การประยุกต์ใช้เครื่องตัดหญ้าในการไล่เมล็ดข้าวลีบออกจากกองข้าวเปลือก	94
ภาพที่ 31 พิธีกองบุญข้าว	96
ภาพที่ 32 ธนาคารข้าวบ้านผาหมอนในปัจจุบัน	98
ภาพที่ 33 บ้านแบบดั้งเดิมของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน	103
ภาพที่ 34 ศาลาอเนกประสงค์ภายในบริเวณศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนา	104
ภาพที่ 35 ครกกระเดื่อง	104
ภาพที่ 36 ยุงข้าว (หลองข้าว) จำลอง	105
ภาพที่ 37 แผนที่เส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนาบ้านผาหมอน	108
ภาพที่ 38 การประเมินบ้านพักโฮมสเตย์	111
ภาพที่ 39 การเรียนรู้การทอผ้ากิจกรรมท่องเที่ยววันที่ 1-2 กันยายน 2561	115
ภาพที่ 40 การเรียนรู้พิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับการทำนา	115
ภาพที่ 41 การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างทีมวิจัยกับนักท่องเที่ยว	116
ภาพที่ 42 ทีมวิจัยกล่าวต้อนรับนักท่องเที่ยว กิจกรรมทดลองทอผ้าวันที่ 3-4 พฤศจิกายน 2561	126
ภาพที่ 43 นักท่องเที่ยวเรียนรู้ประวัติความเป็นมาของชุมชน	126
ภาพที่ 44 เรียนรู้การทำอาหารจากข้าว	127
ภาพที่ 45 การเรียนรู้การเพาะปลูกข้าว	127
ภาพที่ 46 ทดลองเกี่ยวข้าวในแปลงนา	128
ภาพที่ 47 ทีมวิจัยและนักท่องเที่ยว	128
ภาพที่ 48 ฟังบรรยายเรื่องการบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านแม่กำปอง	131
ภาพที่ 49 เรียนรู้การบริหารจัดการบ้านพักโฮมสเตย์	132
ภาพที่ 50 ทีมชมเส้นทางเดินศึกษาธรรมชาติ	132
ภาพที่ 51 สรุบบทเรียนและความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาดูงานบ้านแม่กำปอง	133
ภาพที่ 52 การเผยแพร่กิจกรรมการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนผ่านเฟสบุ๊กเพจ “ผู้ชาวนวล ๆ”	134
ภาพที่ 53 การเผยแพร่กิจกรรมการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนผ่านเว็บไซต์กรุงเทพมหานครธุรกิจ	134
ภาพที่ 54 การเผยแพร่กิจกรรมการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนผ่านเว็บไซต์โพสต์ทูเดย์	135

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1 ข้อมูลประชากรบ้านผาหมอน	30
ตารางที่ 2 ปฏิทินวิถีชาวนาบ้านผาหมอน	46
ตารางที่ 3 ปฏิทินพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาบ้านผาหมอน	48
ตารางที่ 4 การออกแบบสื่อการเรียนรู้องค์ความรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอน	101
ตารางที่ 5 จุดเรียนรู้เส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอน	107
ตารางที่ 6 การคิดอัตราค่าบริการโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอน	118
ตารางที่ 7 การวางแผนการบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอน	119
ตารางที่ 8 การจัดการที่พักกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว	124

บทที่ 1

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ข้าวเป็นพืชอาหารสำคัญที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของมนุษย์ทั่วทุกภูมิภาคของโลกมาเป็นเวลาช้านาน หลักฐานทางโบราณคดีจากพื้นที่ต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่ามนุษย์สัมพันธ์กับข้าวมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรือดินแดน “อุษาคเนย์” จากหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าชาวอุษาคเนย์รู้จักปลูกข้าวและกินข้าวเป็นอาหารหลัก ตั้งแต่ราว 5,000 ปีมาแล้ว¹ สืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบันข้าวยังคงเป็นอาหารหลักของคนในภูมิภาค โดยนอกจากการข้าวจะเป็นปัจจัยหลักของการดำรงชีพของผู้คนในพื้นที่แล้ว ข้าวยังมีบทบาทสำคัญต่อวิวัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจ รวมถึงยังเป็นบ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับพฤติกรรมและวิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์อย่างแนบแน่น²

ด้วยสภาพแวดล้อมของถิ่นฐานที่แตกต่างกัน คนกลุ่มต่าง ๆ จึงมีกระบวนการเลือกปรับ เปลี่ยน และสร้างสรรค์รูปแบบการดำเนินชีวิตเพื่อให้สามารถดำรงชีพได้อย่างเหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของแต่ละพื้นที่ กระบวนการปรับตัวดังกล่าวได้ก่อให้เกิดรูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้คนที่มีลักษณะเฉพาะซึ่งได้สั่งสมและสืบทอดมาจากคนรุ่นหนึ่งมาสู่คนอีกรุ่นหนึ่งจนกลายเป็นภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของคนกลุ่มต่าง ๆ เช่นเดียวกันกับ “วัฒนธรรมข้าว” ซึ่งมีได้เป็นเพียงวิธีการผลิตเพื่อการดำรงชีพของผู้คนในพื้นที่ต่าง ๆ เท่านั้น หากแต่ยังแสดงให้เห็นรูปแบบการดำรงชีพของผู้คนในพื้นที่ต่าง ๆ ภายใต้อิทธิพลของความแตกต่างของสภาพแวดล้อม ขณะเดียวกันยังสามารถสะท้อนให้เห็นสภาพสังคม เศรษฐกิจ รวมถึงวัฒนธรรมของผู้คนในแต่ละพื้นที่ได้อย่างเด่นชัด

บ้านผาหมอนตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ดอยอินทนนท์ หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านหลวง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ประชากรส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ปกาเกอะญอที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่มาแล้วกว่าสองร้อยปี ปัจจุบันคนในชุมชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลัก แม้ว่าชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่ดอยอินทนนท์ รวมถึงชุมชนผาหมอนจะได้รับการส่งเสริมการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจมาแล้วมากกว่าสามสิบปี กระทั่งเป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือน หากแต่ชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนเกือบทุกหลังคาเรือนยังคงปลูกข้าวเพื่อการบริโภค โดยนิยมทำนาปลูกข้าวแบบนาดำในบริเวณที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขา รวมถึงการปรับพื้นที่ลาดบริเวณเชิงเขาเป็นพื้นที่เพาะปลูกข้าวหรือนาขั้นบันได มีระบบการจัดการน้ำโดยการผันน้ำ

¹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, วัฒนธรรมร่วมของอาเซียน (อุษาคเนย์) [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก www.sujitwongthes.com/wp-content/.../08/B_SEA_TU_p1-8.pdf เข้าถึงเมื่อ 12 ธันวาคม 2560.

² เอี่ยม ทองดี, วัฒนธรรมข้าว: พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาเทคโนโลยีของอดีต ประเพณีในปัจจุบัน ตำนานแห่งอนาคต, พิมพ์ครั้งที่ 2 (นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท, 2551), 13.

จากลำนํ้าธรรมชาติเข้าสู่ท้องถิ่นตามวิธีการผลิตของกลุ่มคนผู้ตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่สูง รวมถึงยังคงมีระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบ “เอามื้อเอารวัน” (ลงแขก) ซึ่งล้วนแต่เป็นกลไกที่ทำให้คนในชุมชนสามารถดำรงชีพได้อย่างเหมาะสมกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ รวมถึงลักษณะทางสภาพแวดล้อม

การทำนาของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนเป็นวิธีการผลิตที่ยังคงพึ่งพิงต้นทุนจากธรรมชาติและสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมอย่างแนบแน่น ชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจึงมีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพต่อจิตวิญญาณผู้ปกป้องรักษาและคุ้มครองธรรมชาติตามความเชื่อของชาติพันธุ์ โดยตลอดทั้งปีคนในชุมชนจะมีการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นจากความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับสภาพแวดล้อม ขณะเดียวกันพิธีกรรมเหล่านี้ยังเป็นปัจจัยสำคัญในการยึดโยงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนซึ่งสอดคล้องกับวิธีการทำนาของชุมชนที่ยังคงปรากฏให้เห็นสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนตลอดทั้งปี นับตั้งแต่ราวเดือนมกราคมถึงเดือนกุมภาพันธ์ชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะทำพิธี “ตานข้าวใหม่” หรือพิธีกองบุญข้าว โดยคนในชุมชนแต่ละหลังคาเรือนจะร่วมกันนำข้าวที่ได้รับจากการทำนามาถวายวัดหรือศาสนสถานตามความศรัทธาของแต่ละศาสนาเพื่อนำไปแจกจ่ายให้แก่ผู้ยากไร้ทั้งในและนอกชุมชน จากนั้น เดือนมีนาคมจึงเริ่มเตรียมเครื่องมือและอุปกรณ์ในการทำนา เดือนเมษายนคนในชุมชนจะร่วมกันทำเหมืองฝายเพื่อการจัดการน้ำอย่างทั่วถึงและพอเพียงต่อการเพาะปลูกข้าวของคนในชุมชน ต่อมาในช่วงเดือนพฤษภาคมจะเป็นช่วงของการเตรียมพื้นที่ และหว่านกล้า โดยในช่วงนี้จะมีการประกอบพิธีกรรมเลี้ยงผีฝ่ายซึ่งเป็นช่วงก่อนเริ่มต้นการเพาะปลูก ก่อนที่จะเริ่มต้นเพาะปลูกในเดือนกรกฎาคม กระทั่งเมื่อต้นข้าวเริ่มเจริญเติบโตหรือในช่วงเดือนสิงหาคมคนในชุมชนจะประกอบพิธีเลี้ยงผีนา กระทั่งปลายเดือนตุลาคมถึงเดือนพฤศจิกายนจึงเริ่มเก็บเกี่ยวพร้อมกับทำพิธีกรรมเรียกขวัญข้าว

นอกจากประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับวิถีการทำนาจะมีบทบาทสำคัญในด้านการสร้างขวัญและกำลังใจในการเพาะปลูกข้าวของคนในชุมชนแล้ว พิธีกรรมในวิถีการทำนายังมีบทบาทเป็นกลไกของโครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน ดังเช่น พิธีมัดมือซึ่งจะจัดขึ้นสองครั้งต่อปี โดยครั้งแรกจะจัดขึ้นในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ซึ่งเป็นช่วงเริ่มต้นการเพาะปลูก รวมถึงยังถือเป็นช่วงเริ่มต้นปีใหม่ของชาวปกาเกอะญอ และเดือนสิงหาคมหรือช่วงการเก็บเกี่ยวข้าว โดยในช่วงเวลาดังกล่าวจะเป็นช่วงที่ผู้ที่ออกไปอาศัยอยู่นอกชุมชนจะกลับมาทำการเพาะปลูกข้าวและเก็บเกี่ยวข้าว พิธีมัดมือจึงเป็นเสมือนการรับขวัญคนในครอบครัวในโอกาสที่ได้กลับมาพบกันอย่างพร้อมหน้าพร้อมตา รวมถึงเป็นการแสดงความเคารพต่อญาติผู้ใหญ่ และบรรพบุรุษ นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่คนในชุมชนเพื่อการดำเนินชีวิตตลอดทั้งปีอีกด้วย

ไม่เพียงแต่วิถีชาวนาของชุมชนปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะสะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดผ่านประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อที่มีลักษณะเฉพาะที่โดดเด่นตามความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์แล้ว ผลผลิตจากการปลูกข้าวยังได้รับการรังสรรค์ให้เป็นอาหารประเภทต่าง ๆ ซึ่งไม่เพียงแต่ข้าวจะเป็นอาหารหลักที่คน

ในชุมชนบริโภคในแต่ละมือเท่านั้น หากแต่ข้าวยังเป็นวัตถุดิบที่สามารถนำมาใช้ในการแปรรูปเป็นอาหารหรือผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ดังเช่น สุราพื้นบ้าน หรืออาหารคาวหวานนานาชนิด ฯลฯ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าวิถีชาวนาและวัฒนธรรมข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในชุมชนในมิติต่าง ๆ อย่างแนบแน่น

แม้ว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมาชุมชนผาหมอนจะได้ดำเนินการศึกษาเพื่อรวบรวมข้อมูลวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชนผ่านการดำเนินงานวิจัยโครงการ “การท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์และวัฒนธรรมแบบยั่งยืน โดยชุมชนบ้านผาหมอน คอยอินทนนท์” เมื่อปี พ.ศ. 2547³ เพื่อการพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนที่เหมาะสมซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอน รวมถึงโครงการ “การจัดการความรู้เพื่อเรียนรู้ระบบการบริหารจัดการการท่องเที่ยวของกลุ่มเยาวชนปกากะญอ บ้านผาหมอน คอยอินทนนท์ เพื่อการมีส่วนร่วมในการพัฒนาการจัดการท่องเที่ยวที่ยั่งยืน” เมื่อปี พ.ศ.2557⁴ เพื่อการเรียนรู้ระบบการบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนของกลุ่มเยาวชนบ้านผาหมอน หากแต่กระบวนการศึกษาข้อมูลจากงานวิจัยทั้งสองโครงการยังคงเน้นการเก็บรวบรวมข้อมูลภาพรวมของชุมชนเป็นหลัก ยังมิได้ทำการศึกษารวบรวมองค์ความรู้ด้านวิถีชาวนาในเชิงลึกมากนักจึงทำให้ปัจจุบันองค์ความรู้เกี่ยวกับวิถีชาวนาของกลุ่มชาติพันธุ์ปกากะญอชุมชนบ้านผาหมอนยังไม่ได้รับการรวบรวมและศึกษาอย่างครอบคลุมและเป็นระบบ

ขณะเดียวกัน แม้ว่าชุมชนผาหมอนจะดำเนินการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างเป็นระบบมาแล้วตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 หากแต่องค์ความรู้ด้านวิถีชาวนาของปกากะญอบ้านผาหมอนยังคงเป็นเพียงส่วนประกอบเล็ก ๆ ของการท่องเที่ยว เช่น การนำข้าวพันธุ์ท้องถิ่นมาประกอบอาหารให้นักท่องเที่ยวหรือการใช้ทัศนียภาพของทุ่งนาขั้นบันไดเพื่อเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยวให้เข้ามาท่องเที่ยวในชุมชนเท่านั้น รวมถึงแม้ว่าในช่วงสองปีที่ผ่านมา กลุ่มเยาวชนได้ให้ความสนใจริเริ่มพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวพันธุ์พื้นเมืองเพื่อจำหน่ายให้นักท่องเที่ยวในช่วงเทศกาลสำคัญ ซึ่งแม้จะเป็นช่องทางหนึ่งที่ทำให้ชุมชนสามารถเผยแพร่องค์ความรู้เกี่ยวกับข้าวในวัฒนธรรมปกากะญอของชุมชนให้เป็นที่รู้จักของคนภายนอกอย่างกว้างขวางมากขึ้น หากแต่ที่ผ่านมามีการดำเนินงานดังกล่าวยังเป็นการดำเนินงานในระยะเริ่มต้น โดยยังคงขาดองค์ความรู้เกี่ยวกับข้าวและวิธีการผลิตข้าวที่สามารถสื่อความหมายของวัฒนธรรมข้าวและวิถีชาวนาของชุมชนให้นักท่องเที่ยวได้รับรู้ได้อย่างครอบคลุมทุกมิติ

ปฏิเสธไม่ได้ว่าปัจจุบันด้วยสภาพสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วได้ส่งผลกระทบต่อปรับเปลี่ยนวิถีการทำนาของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนในหลายด้าน ดังเช่น การปรับเปลี่ยนอุปกรณ์และเครื่องมือในการทำนา หรือการลดทอนการประกอบพิธีกรรมในขั้นตอนการทำนา ฯลฯ เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพสังคม ประกอบกับปัจจุบันคนในชุมชนเริ่มมีวิถีชีวิตที่ห่างเหินจากการทำนา

³ สุรสิทธิ์ คลังใจไพรวัลย์และคณะ, โครงการวิจัยการท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์และวัฒนธรรมแบบยั่งยืน โดยชุมชนบ้านผาหมอน คอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.ภาค), 2549).

⁴ ชุตติพงศ์ พนาลัยสัมพันธ์และคณะ, การจัดการความรู้เพื่อเรียนรู้ระบบการบริหารจัดการการท่องเที่ยวของกลุ่มเยาวชนปกากะญอ บ้านผาหมอน คอยอินทนนท์ เพื่อการมีส่วนร่วมในการพัฒนาการจัดการท่องเที่ยวที่ยั่งยืน (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2559).

ตามวิถีชาติพันธุ์เนื่องจากวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับสังคมภายนอกมากยิ่งขึ้น ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ได้ทำให้ชุมชนขาดกระบวนการสืบทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชุมชนกระทั่งองค์ความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนเริ่มสูญหายไป

จากสถานการณ์ข้างต้น คนในชุมชนจึงได้ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษารวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตเพื่อการอนุรักษ์และสืบทอดองค์ความรู้วิถีชีวิตปกากะญอบ้านผาหมอนผ่านการดำเนินการรวบรวมองค์ความรู้วิถีชีวิตชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะเฉพาะที่โดดเด่นเพื่อการจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้วิถีชีวิตของชุมชน รวมถึงสามารถนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการส่งเสริมและพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยวเพื่อการสร้างมูลค่าให้แก่การจัดการการท่องเที่ยวของชุมชน ขณะเดียวกันยังทำให้ชุมชนสามารถสืบทอดองค์ความรู้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมด้านวิถีชีวิตให้คงอยู่กับชุมชนได้อย่างเหมาะสม

วัตถุประสงค์

1. เพื่อรวบรวมองค์ความรู้วิถีชีวิตและภูมิปัญญาด้านการเพาะปลูกข้าวของชาวปกากะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่
2. เพื่อนำองค์ความรู้ด้านวิถีชีวิตชาวปกากะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ มาใช้ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ที่เป็นรูปธรรมและเป็นระบบ
3. เพื่อพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยววิถีชีวิตที่เหมาะสมในชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่

คำถามการวิจัย

องค์ความรู้ด้านวิถีชีวิตของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์คืออะไร และสามารถนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชีวิตอย่างเป็นระบบได้อย่างไร

ขอบเขตการศึกษา

ขอบเขตพื้นที่

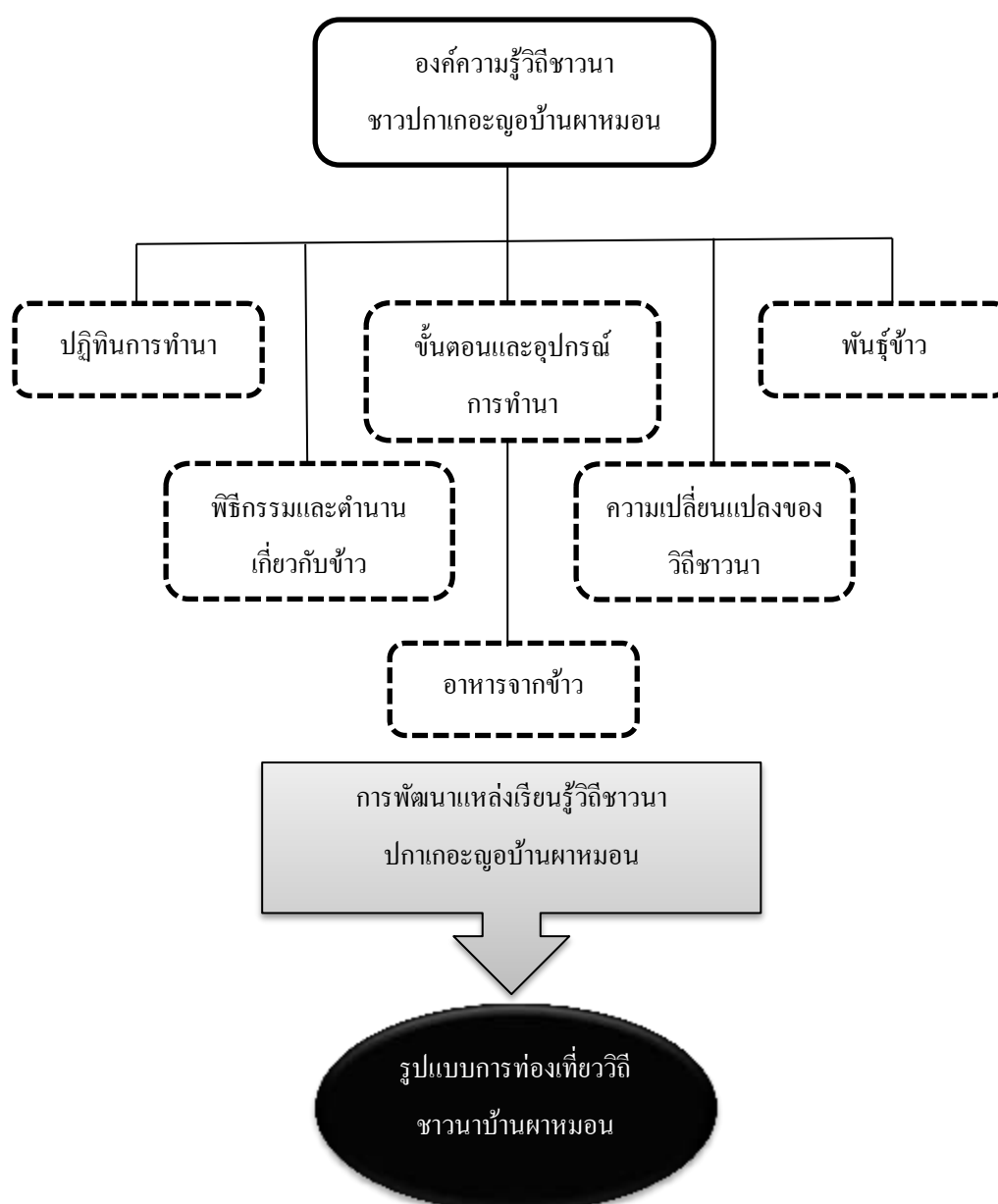
บ้านผาหมอน หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านหลวง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่

ขอบเขตเนื้อหา

การวิจัยโครงการ “องค์ความรู้วิถีชีวิตปกากะญอบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่เพื่อพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยว” แบ่งกระบวนการในการศึกษาออกเป็นส่วนต่าง ๆ ได้แก่ 1) การเก็บรวบรวมข้อมูลวิถีการทำนาของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน ประกอบด้วย ปฏิทินการทำนา ขั้นตอนและอุปกรณ์การทำนา พันธุ์ข้าว พิธีกรรม ดำนา และเรื่องเล่าเกี่ยวกับข้าวและการทำนา และ

ความเปลี่ยนแปลงวิธีการทำนา 2) นำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้เป็นต้นทุนในการสร้างแหล่งเรียนรู้ด้านวิถีชาวนาของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอน และ 3) พัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวนาเพื่อสร้างทางเลือกที่หลากหลายสำหรับนักท่องเที่ยว รวมถึงเป็นการอนุรักษ์วัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับวิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอะญอให้คงอยู่กับชุมชนผาหมอนสืบต่อไป

กรอบแนวคิดการวิจัย

ขั้นตอนและกระบวนการวิจัย

1. การเก็บรวบรวมข้อมูล

1.1 ประชุมทีมวิจัยเพื่อวางแผนการทำงานและแบ่งบทบาทหน้าที่

1.2 ลงพื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสังเกตการณ์ การร่วมปฏิบัติ และการสัมภาษณ์ผู้รู้ รวมถึงการสืบค้นข้อมูลจากเอกสาร

1.3 ประชุมตรวจสอบและเพิ่มเติมข้อมูล

1.4 ตรวจสอบข้อมูลและวิเคราะห์ผล

1.5 ถอดบทเรียนและวางแผนการทำงาน

2. พัฒนาแหล่งเรียนรู้

3. พัฒนากิจกรรมท่องเที่ยว

3.1 ออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวนาชาวป่ากะอูอินทนนท์

3.2 กิจกรรมทดลองท่องเที่ยว

4 สรุปผลการดำเนินงาน

4.1 ประชุมสรุปการทำงาน

4.2 ถอดบทเรียนการทำงาน

4.3 คืนข้อมูล

ระยะเวลาดำเนินการ

1 กันยายน 2560 ถึง 31 สิงหาคม 2561

ปฏิทินกิจกรรม

ช่วงเวลาการดำเนินงาน	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.
กิจกรรม	60	60	60	60	61	61	61	61	61	61	61	61
1. เวทีชี้แจงการดำเนินงานและแบ่งบทบาทหน้าที่ทีมวิจัย	/											
2. เก็บรวบรวมข้อมูล	/	/	/									
3. ประชุมตรวจสอบและเพิ่มเติมข้อมูล				/								
4. ตรวจสอบข้อมูลและวิเคราะห์ผล				/								

ช่วงเวลาการดำเนินงาน กิจกรรม	ก.ย. 60	ต.ค. 60	พ.ย. 60	ธ.ค. 60	ม.ค. 61	ก.พ. 61	มี.ค. 61	เม.ย. 61	พ.ค. 61	มิ.ย. 61	ก.ค. 61	ส.ค. 61
5. ถอดบทเรียนและวางแผนการทำงาน					/							
6. จัดทำรายงานความก้าวหน้า					/	/						
7. พัฒนาแหล่งเรียนรู้							/	/	/			
8. ออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยว										/		
9. กิจกรรมทดลองท่องเที่ยว										/	/	
10. ประชุมสรุปการทำงาน											/	
11. ถอดบทเรียน											/	
12. คืนข้อมูล												/
13. จัดทำรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์											/	/

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

ผลเชิงวิจัย

1. องค์ความรู้วิถีชานาปกาเกอญอบ้านผาหมอน
2. แนวทางการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชานาปกาเกอญอบ้านผาหมอน
3. แนวทางการพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชานา
4. แนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์ข้าวและการแปรรูปผลิตภัณฑ์

ผลเชิงพัฒนา

1. ข้อมูลเกี่ยวกับองค์ความรู้วิถีชานาปกาเกอญอบ้านผาหมอนที่ได้รับการรวบรวมอย่างเป็นระบบ
2. แหล่งเรียนรู้และสื่อการเรียนรู้วิถีชานาปกาเกอญอบ้านผาหมอนเพื่อเผยแพร่สู่ชุมชนและคนภายนอก
3. รูปแบบการท่องเที่ยววิถีชานาเพื่อการเพิ่มมูลค่าการท่องเที่ยว
4. สร้างจิตสำนึกคนในชุมชนเพื่อความตระหนักถึงวิถีชานาปกาเกอญอบ้านผาหมอน

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมและเอกสารวิจัยที่เกี่ยวข้อง

โครงการ “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่” เป็นโครงการวิจัยที่มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อการรวบรวมข้อมูลวิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนเพื่อพัฒนาองค์ความรู้วิถีชาวนาของชุมชนอย่างเป็นระบบ รวมถึงนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้วิถีชาวนาของคนในชุมชนและผู้สนใจจากภายนอก โดยเฉพาะการใช้กระบวนการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเป็นสื่อกลางในการเรียนรู้วิถีชาวนาของชุมชน งานศึกษานี้จึงได้ทำการทบทวนงานศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวข้องเพื่อพัฒนารอบแนวคิดในการศึกษา โดยจากการสำรวจงานศึกษาในเบื้องต้นพบว่างานศึกษาเกี่ยวกับการศึกษารวบรวมองค์ความรู้วิถีชาวนาเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวยังคงปรากฏไม่มากนัก ดังนั้น งานศึกษานี้จึงได้ทบทวนงานศึกษาที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเป็นงานศึกษาเกี่ยวกับวิถีชาวนา และงานศึกษาการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ โดยประกอบด้วยประเด็นสำคัญดังนี้

งานศึกษาเกี่ยวกับวิถีชาวนา

จากการทบทวนงานศึกษาเกี่ยวกับประเด็นวิถีชาวนาพบว่างานศึกษาวิถีชาวนาสามารถแบ่งได้เป็นสองประเด็นสำคัญ ได้แก่ 1) งานศึกษารวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาวิถีชาวนา ซึ่งเน้นการศึกษาเพื่อรวบรวมองค์ความรู้วิถีการเพาะปลูกข้าวของพื้นที่ต่าง ๆ และแสดงให้เห็นว่าวิถีการทำนาปลูกข้าวมิได้เป็นเพียงระบบการผลิตที่ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่สัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของคนในสังคมในมิติต่าง ๆ อย่างแนบแน่น และ 2) งานศึกษาความเปลี่ยนแปลงวิถีชาวนา โดยงานศึกษาในกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นงานศึกษาในสาขาสังคมศาสตร์ซึ่งพยายามแสดงให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงสังคมในมิติต่าง ๆ เป็นเงื่อนไขสำคัญซึ่งได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงของวิถีการผลิตข้าวของคนในสังคมไทยอย่างเด่นชัด

งานศึกษารวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาวิถีชาวนา

จากการทบทวนงานศึกษางานศึกษาเกี่ยวกับวิถีชาวนาพบว่างานศึกษาส่วนใหญ่เป็นงานศึกษาข้อมูลวิถีชาวนาเพื่อรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับชาวนาในมิติต่าง ๆ รวมถึงแสดงให้เห็นว่าวิถีการเพาะปลูกข้าวถือเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมไทยอย่างแนบแน่น โดยเฉพาะประเพณีความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาซึ่งงานศึกษาส่วนใหญ่แสดงให้เห็นว่าองค์ความรู้วิถีชาวนาในพื้นที่ต่าง ๆ มีแนวโน้มที่จะสูญหายไปจากสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง

สถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร¹ (2541) ได้ทำการเรียบเรียงเรื่องราวเกี่ยวกับข้าวในสังคมไทย ในประเด็นต่าง ๆ ได้แก่ ความเป็นมาของคนไทยและข้าวไทย พระมหากษัตริย์กับข้าวไทย แม่โพสพเทพนารีแห่งข้าว การจำแนกและการปลูก รวมถึงการทำนาและวิถีชีวิตคนไทยภาคต่าง ๆ งานศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิตของคนไทยมีความเกี่ยวข้องกับข้าวตั้งแต่เกิดจนตาย ตั้งแต่เป็นปัจจัยในการดำรงชีพ และเป็นบ่อเกิดอารยธรรมของคนไทยในหลายด้านทั้งภาษา วัฒนธรรม ประเพณี ความเป็นอยู่ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคม การทำนาปลูกข้าวจึงมิได้เป็นเพียงระบบการผลิตเพื่อการยังชีพของคนไทยตามพื้นที่ต่าง ๆ หากแต่ยังมีบทบาทในการกำหนดรูปแบบวิถีชีวิตของคนไทยนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

เช่นเดียวกับงานศึกษาของชีพ แก้วบุญส่งและคณะ² (2548) ซึ่งได้ทำการศึกษาวิถีการทำนาชุมชนบ้านท่าช้าง และบ้านทะเลน้อย ตำบลพนางตุง อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง โดยงานศึกษานี้ได้ทำการรวบรวมภูมิปัญญาการทำนาของชุมชนตั้งแต่รูปแบบการทำนาในอดีตจนถึงปัจจุบัน รวมถึงประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาในพื้นที่ จากการดำเนินงานวิจัยได้ทำให้คนในชุมชนได้รวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับวิถีการทำนาปลูกข้าวของชุมชน รวมถึงเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของวิถีการทำนาปลูกข้าวของชุมชนมากยิ่งขึ้น

งานศึกษาส่วนหนึ่งได้นับการศึกษาองค์ความรู้ด้านประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าวและได้แสดงให้เห็นว่าปัจจุบันประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาเริ่มมีแนวโน้มที่จะสูญหายไปจากสังคมมากยิ่งขึ้น ดังเช่น งานศึกษาของปัญญา สุริยะแสง และนภาพร มนต์ทอง³ (2548) ทำการศึกษาประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในพื้นที่บ้านไทรงาม บ้านจารย์ และบ้านโคกตะเคียนสามัคคี ตำบลโคกตะเคียน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในเขตรอยต่อของไทยและกัมพูชา ประชากรในพื้นที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์เขมร กวย และลาว งานศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่าแม้ว่าคนในพื้นที่จะมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดผ่านลักษณะบางประการ เช่น การแต่งกาย ภาษา ฯลฯ หากแต่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในพื้นที่กลับมีลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม และวิถีชีวิตร่วมกันหลายประการ รวมถึงพิธีกรรมความเชื่อเกี่ยวกับข้าวอันเป็นบ่อเกิดของธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ที่มีร่วมกันของคนในพื้นที่ โดยปัจจุบันคนในพื้นที่ยังคงประกอบพิธีกรรมสำคัญในรอบปีอย่างต่อเนื่องภายใต้ความเชื่อที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติร่วมกัน อย่างไรก็ตามจากการศึกษาแสดงให้เห็นว่าพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวบางส่วนเริ่มสูญหายหรือลดขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมลงไปเนื่องจากการปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำนาและเทคโนโลยีการผลิตที่ทำให้เกิดความสะดวกรวดเร็วในการทำนา รวมถึงการประกอบพิธีกรรมมีการใช้ค่าใช้จ่ายสูงทำให้ไม่คุ้มค่าต่อการประกอบพิธี

¹ สถาบันวิจัยข้าว, ข้าวกับคนไทย (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร, 2541).

² ชีพ แก้วบุญส่ง และคณะ, โครงการวิจัยแนวทางการฟื้นฟูการทำนาโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น บ้านท่าช้าง และบ้านทะเลน้อย ตำบลพนางตุง อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548).

³ ปัญญา สุริยะแสงและคณะ, การศึกษาประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว: เน้นการศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่มระดับชุมชนในพื้นที่ ตำบลโคกตะเคียน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549).

สุขศรี กัลยาณพันธุ์⁴ (2543) ทำการศึกษาพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าวของชุมชนคอนสาย ตำบลตาตอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร โดยกล่าวว่าพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าวแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับระบบนิเวศวิทยาของชุมชน โดยพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับวิถีการทำนาของชุมชนคอนสายสามารถแบ่งได้เป็นพิธีกรรมในระดับครอบครัว ดังเช่น พิธีเลี้ยงผีปู่ตานา พิธีปักกกนา พิธีบูชาแม่โพสพที่บ้าน (วันออกพรรษา) ฯลฯ และพิธีกรรมระดับชุมชน เช่น บุญผาเหวหรือบุญเดือนสี่ พิธีเลี้ยงผีปู่ตาประจำชุมชน ฯลฯ โดยพิธีกรรมทั้งในระดับครอบครัวและระดับชุมชนต่างมีผลต่อความมั่นคงทางจิตใจและความมั่นคงทางสังคมต่อการทำนาของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงสังคมจากการพัฒนาปัจจัยพื้นฐานทางเศรษฐกิจ รวมถึงการดำเนินงานพัฒนาจากหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐได้ทำให้เกิดการรับนวัตกรรมใหม่ซึ่งได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีการทำนาของชุมชนคอนสาย ทั้งการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมทางวัตถุ เช่น การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือที่ใช้ในการทำนา รวมถึงวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น ประเพณี พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำนาซึ่งมีผลต่อการปรับเปลี่ยนระบบคิดและพฤติกรรมการทำงานกระทำทำให้การทำนาแบบดั้งเดิมค่อย ๆ เลือนหายไปจากชุมชน

เสถียร ฉันทะ⁵ (2558) ทำการศึกษานโยบายที่ท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมข้าวของชุมชนชาวนาในภาคอีสาน 5 พื้นที่ จากการศึกษาแสดงให้เห็นว่ากลไกอำนาจรัฐและระบบตลาดของการผลิตพืชเชิงพาณิชย์หรือพืชเชิงเดี่ยวได้เข้ามากำหนดคุณลักษณะของพันธุ์พืชที่จะดำเนินการส่งเสริมการผลิตทำให้เกิดการผูกขาดพันธุ์พืช รวมถึงพันธุ์ข้าวเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด ชาวนาจึงจำเป็นต้องปลูกข้าวตามพันธุ์ที่ตลาดต้องการ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความเสี่ยงต่อการสูญหายของพันธุ์ข้าวดั้งเดิมที่มีอยู่ในแต่ละพื้นที่ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าปัจจุบันชุมชนในพื้นที่ศึกษาจะปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเพื่อตอบสนองต่อระบบตลาดเป็นหลัก หากแต่ชาวนาในพื้นที่ศึกษายังคงปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองเนื่องจากความจำเป็นในด้านต่าง ๆ ดังเช่น การใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองในการประกอบพิธีกรรมหรือการประกอบอาหารพื้นถิ่น การรักษาระบบนิเวศ และการลดต้นทุนทางเศรษฐกิจ ปัจจัยดังกล่าวได้ทำให้ชุมชนในพื้นที่ศึกษาดำเนินการต่าง ๆ เพื่อการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น การฟื้นฟูภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเกี่ยวกับพันธุ์ข้าว การขยายตลาดของพันธุ์ข้าวพื้นเมือง ฯลฯ เพื่อการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมืองให้ยังคงอยู่ในพื้นที่

งานศึกษาของบือพอ⁶ ได้ศึกษารวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าวในระบบไร่หมุนเวียน โดยแสดงให้เห็นรูปแบบและขั้นตอนการปลูกข้าวที่สัมพันธ์กับภูมิปัญญา ความเชื่อ พิธีกรรม รวมถึงวิถีการดำเนินชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ปกากะญออย่างครอบคลุมช่วงเวลาตลอดทั้งปี รวมถึงยังแสดงให้เห็นว่าการทำไร่หมุนเวียนเป็นระบบการผลิตที่เป็นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ผ่านองค์ความรู้

⁴ สุขศรี กัลยาณพันธุ์, การศึกษาวัฒนธรรมการปลูกข้าวในชุมชนคอนสาย (ยโสธร: หอวิชาสังคมศึกษา คณะวิชาพื้นฐาน วิทยาลัยเทคนิคยโสธร, 2543).

⁵ เสถียร ฉันทะ, ข้าวพื้นบ้านบนแผ่นดินอีสาน: ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรพันธุ์กรรมของชุมชนชาวนา (กรุงเทพฯ: สำนักบริหารโครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและพัฒนามหาวิทยาลัยวิจัยแห่งชาติ, 2558).

⁶ บือพอ, ไร่หมุนเวียนในวงจรชีวิตชนเผ่าปกากะญอ (เชียงใหม่: เครือข่ายกองทุนข้าว, 2547).

และภูมิปัญญาของกลุ่มชาติพันธุ์ ดังเช่น องค์ความรู้ในการหมุนเวียนพื้นที่เพาะปลูกเพื่อคืนสภาพดินให้มีความอุดมสมบูรณ์ การเผาและแผ้วถางพื้นที่ที่ยังคงให้พืชพันธุ์ต่าง ๆ สามารถขยายพันธุ์ได้อย่างต่อเนื่อง รวมถึงในการเพาะปลูกข้าวไร่ยังถือเป็นรูปแบบการผลิตที่ช่วยสร้างความหลากหลายทางชีวภาพให้แก่พื้นที่จากการที่ชาวปกากะญอเพาะปลูกพืชพันธุ์อื่น ๆ ควบคู่ไปกับการเพาะปลูกข้าวภายในไร่ เป็นต้น

งานศึกษาที่กล่าวถึงข้างต้นเป็นการศึกษารวบรวมองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับวิถีการเพาะปลูกข้าวของคนในสังคมไทยแต่ละพื้นที่ซึ่งมีวัตถุประสงค์ของการศึกษาที่หลากหลาย ตั้งแต่การศึกษาเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูองค์ความรู้วิถีการทำนาหรือเพื่อการเผยแพร่องค์ความรู้ของท้องถิ่นเพื่อสร้างความเข้าใจวิถีชีวิตของคนภายนอก แม้ว่างานศึกษาส่วนหนึ่งจะพยายามแสดงให้เห็นเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อการสูญหายของวิถีการทำนาปลูกข้าวของชุมชนท้องถิ่น หากแต่งานศึกษาเหล่านี้ได้เน้นความสำคัญของเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกและขาดการพิจารณาเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงจากภายในซึ่งเต็มไปด้วยความสัมพันธ์อันสลับซับซ้อนซึ่งเป็นเงื่อนไขของการสูญหายไปขององค์ความรู้เกี่ยวกับวิถีการเพาะปลูกข้าวของชุมชนต่าง ๆ อย่างเด่นชัดเช่นเดียวกัน

งานศึกษาความเปลี่ยนแปลงวิถีชาวนา

งานศึกษาเกี่ยวกับวิถีชาวนาหรือวิถีการเพาะปลูกข้าวของชุมชนต่าง ๆ ในสังคมไทยส่วนหนึ่งกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงของการผลิตข้าวและวิถีการทำนาของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมไทย โดยแสดงให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ฯลฯ เป็นเงื่อนไขสำคัญของการเปลี่ยนแปลงวิถีชาวนาของคนในสังคมไทยในพื้นที่ต่าง ๆ ดังเช่น อานันท์ กาญจนพันธุ์และคณะ⁷ (2547) ทำการศึกษาระบบการเกษตรแบบไร่หมุนเวียนในเขตพื้นที่ภาคเหนือ 11 พื้นที่ โดยจากการศึกษาแสดงให้เห็นว่าการทำไร่หมุนเวียนเป็นระบบการผลิตที่สัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีพในด้านอื่น ๆ ภายใต้บริบทของสภาพแวดล้อมอย่างไรก็ตาม การทำไร่หมุนเวียนของชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ มิได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่ง หากแต่มีความเคลื่อนไหวและสลับซับซ้อนภายใน เช่น สภาพที่ตั้งและจำนวนพื้นที่การทำไร่หมุนเวียน อันเกิดจากแรงกดดันต่าง ๆ ทั้งด้านนโยบายรัฐ และการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ ซึ่งได้ส่งผลให้ชุมชนต่าง ๆ มีกระบวนการปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำไร่หมุนเวียนในทิศทางที่แตกต่างกัน

งามพิศ สัตย์สงวน⁸ (2545) ทำการศึกษาการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวในพื้นที่หมู่ที่ 6 ตำบลบ้านนา อำเภอกาฬ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมข้าวประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังเช่น การพัฒนาระบบการชลประทาน ระบบคมนาคม การเข้ามาของพ่อค้าชาวจีน การรับนวัตกรรม และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการทำนาของพื้นที่จากการทำนาแบบดั้งเดิมเป็นการทำนาเชิงพาณิชย์ซึ่งได้ส่งผลต่อวิถีชาวนาของคนในพื้นที่ในหลายมิติ

⁷ อานันท์ กาญจนพันธุ์และคณะ, ระบบการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน: สถานภาพและความเปลี่ยนแปลง (เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547).

⁸ งามพิศ สัตย์สงวน, วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย: การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง (กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545).

โดยเฉพาะมิติทางเศรษฐกิจซึ่งการผลิตข้าวของคนในพื้นที่ต้องพึ่งพิงระบบตลาดจนทำให้ชาวนาสัญเสียอำนาจทางเศรษฐกิจ ชาวนาหลายครัวเรือนจึงต้องปรับตัวด้วยการเลิกการทำนาและหันไปประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไป หรือการรับจ้างทำนาซึ่งได้ส่งผลต่อการสูญหายของวัฒนธรรมการทำนาในชุมชนอย่างชัดเจน

งานศึกษาของปก แก้วกาญจน์⁹ (2530) ที่ได้ทำการศึกษาวิถีการทำนาของคนในพื้นที่ชุมชนเขาเจ็ยก อำเภอมือง จังหวัดพัทลุง การศึกษานี้แสดงให้เห็นปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงวิถีการทำนาจากระบบการผลิตเพื่อการยังชีพสู่การผลิตเพื่อการค้า โดยงานศึกษานี้ได้แบ่งปัจจัยและเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงวิถีการทำนาของชุมชนเขาเจ็ยกออกเป็น 2 ปัจจัยหลัก ได้แก่ ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก โดยปัจจัยภายในประกอบด้วยปัจจัยด้านการเพิ่มขึ้นของประชากร การคิดค้นและการรับเทคโนโลยีในการผลิตใหม่ ๆ และการตัดแปลงทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ และปัจจัยจากภายนอก ได้แก่ การรับอิทธิพลความคิดแบบตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับการผลิตที่ตอบสนองระบบทุนนิยม ระบบการเมืองที่เอื้อต่อระบบทุนนิยม รวมถึงการเข้ามาของนายทุนซึ่งเป็นปัจจัยที่ผลักดันวิถีการผลิตข้าวของคนในชุมชนเขาเจ็ยกเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งได้ส่งผลให้ชุมชนประสบกับปัญหาต่าง ๆ ตามมา ดังเช่น ปัญหาการขาดแคลนต้นทุนการผลิต ราคาผลผลิตตกต่ำ การเคลื่อนย้ายออกนอกชุมชนของแรงงานในการผลิตข้าว รวมถึงกระแสการบริโภคนิยมที่เข้ามามีบทบาทต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน เป็นต้น

งานศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาส่วนหนึ่งได้ให้ความสำคัญกับเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงวิถีการเพาะปลูกข้าวโดยเน้นศึกษากระบวนการปรับตัวของชาวนาต่อผลกระทบของความเปลี่ยนแปลงของสังคมในมิติต่าง ๆ ซึ่งเป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในเป็นพลังในการดำรงอยู่ของระบบการผลิตข้าวของคนในพื้นที่ ดังเช่น งานศึกษาของมณีมัย ทองอยู่¹⁰ (2546) และสมคิด พรหมจู้และคณะ¹¹ (2546) ซึ่งได้ทำการศึกษาสังคมชาวนาในภาคอีสานในช่วงของการก่อตัวของระบบทุนนิยมอันเกิดจากนโยบาย “การพัฒนาชนบท” ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ซึ่งได้นำการเปลี่ยนแปลงมาสู่ภูมิภาคอีสานและส่งผลกระทบต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวนา ทำให้ชาวนาจำเป็นต้องปรับตัวเพื่อความอยู่รอดด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การผลิตเชิงพาณิชย์ หรือการโยกย้ายถิ่นฐานจากชนบทสู่เมืองที่มีอัตราเพิ่มสูงขึ้นอย่างเด่นชัด อย่างไรก็ตาม งานศึกษาทั้งสองเรื่องได้แสดงให้เห็นว่าการปรับตัวดังกล่าวยังคงตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ของสังคมชาวนาแบบดั้งเดิม ตั้งแต่การยังคงความสำคัญของสถาบันครอบครัวและชุมชนเพื่อเป็นพื้นฐานของการจัดการแรงงานและทรัพยากรและการผลิตข้าวเพื่อเป็นพื้นฐานในการบริโภค การปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตและการบริโภคที่เน้นการพึ่งพาตนเอง เป็นต้น เช่นเดียวกันกับงานศึกษาของ

⁹ ปก แก้วกาญจน์, ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชุมชนชาวนาจากผลกระทบของระบบการผลิตเพื่อขายในช่วง 2 ทศวรรษ (สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2530).

¹⁰ มณีมัย ทองอยู่, การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546).

¹¹ สมคิด พรหมจู้และคณะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้: ความอยู่รอดของชุมชนท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546).

ประสพสุข ฤทธิเดช¹² (2550) ที่แสดงให้เห็นกระบวนการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมของชาวบ้านเมืองเตาและบ้านเขมรตาหยวกโดยมีความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์และทุนทางสังคมอื่น ๆ เป็นพื้นฐานของการปรับตัวเพื่อการสร้างความอยู่รอดของคนในพื้นที่

ยศ สันตสมบัติ¹³ (2542) ทำการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนชาติพันธุ์ 25 ชุมชนในพื้นที่ภาคเหนือ โดยจากการศึกษาทำให้พบว่าความหลากหลายของรูปแบบการดำรงชีพและกิจกรรมการผลิตของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ แฝงไว้ด้วยองค์ความรู้เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาในวิถีการผลิตซึ่งล้วนแต่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์อย่างแนบแน่น ดังเช่นการใช้สมุนไพรในการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน อาหารพื้นบ้าน หรือการทำสวนเมี่ยง ฯลฯ ซึ่งกิจกรรมการผลิตเหล่านี้ถือเป็นระบบเกษตรแบบดั้งเดิมที่พบเห็นได้ทั่วไปในเขตพื้นที่ภาคเหนือตอนบน เช่นเดียวกับการทำไร่หมุนเวียนซึ่งเป็นระบบนิเวศเกษตรที่สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาการดำรงชีพของผู้คนที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศทางธรรมชาติในมิติต่าง ๆ อย่างแนบแน่น ดังนั้น ความเข้าใจความหลากหลายของระบบคิดเกี่ยวกับนิเวศวิทยาจึงช่วยทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจและฐานการผลิตที่ยั่งยืนและหลากหลาย เป็นทางเลือกของการพัฒนาที่สร้างฐานการผลิต กระบวนการเรียนรู้ ระบบการจัดการทรัพยากร การจัดการทุนและระบบตลาดที่หลากหลายตามศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นอันจะนำไปสู่ความสมดุลระหว่างวิถีชีวิตของชุมชนและธรรมชาติแวดล้อม

งานศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาส่วนหนึ่งได้นับศึกษาการปรับตัวของชาวนาต่อผลกระทบของความเปลี่ยนแปลงของสังคมในมิติต่าง ๆ โดยเน้นการปรับตัวจากเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกทั้งการขยายอำนาจของรัฐและระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ดังเช่น งานศึกษาของจามะรี พัทธกัญวงศ์¹⁴ (2530) ซึ่งได้ทำการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชาวนาในบริบทของการผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจนอกหมู่บ้าน โดยทำการศึกษาการทำงานรับจ้างของหมู่บ้าน 4 หมู่บ้านในจังหวัดเชียงใหม่ ประกอบด้วย หมู่ที่ 4 ตำบลทุ่งโคก อำเภอสันป่าตอง หมู่ที่ 4 ตำบลป่าเมี่ยง อำเภอดอยสะเก็ด หมู่ที่ 3 ตำบลหางดง อำเภอฮอด และหมู่ที่ 10 ตำบลแม่วิน อำเภอสันป่าตอง จากการศึกษาพบว่า การรับจ้างเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นกับสังคมชาวนาเนื่องจากชาวนาจำเป็นต้องพึ่งรายได้จากการรับจ้างมากกว่ารายได้จากการเกษตรเพียงแหล่งเดียว โดยการรับจ้างส่วนใหญ่มีแนวโน้มจะเป็นงานชั่วคราว ได้แก่ การรับจ้างในภาคการเกษตร รับจ้างก่อสร้าง และรับจ้าง กสข. โดยเฉพาะชาวนาไร่ที่ดินซึ่งเป็นกลุ่มคนที่ต้อง

¹² ประสพสุข ฤทธิเดช, การปรับตัวของชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้, วิทยานิพนธ์ปริญญาคุุณิปบัณฑิต สาขาโทคดี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ปีการศึกษา 2550.

¹³ ยศ สันตสมบัติ, ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ 2 (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2542).

¹⁴ จามะรี พัทธกัญวงศ์, การเปลี่ยนแปลงของชาวนา: การผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจนอกหมู่บ้าน (กรณีศึกษาการรับจ้างของหมู่บ้าน 4 หมู่บ้านในเชียงใหม่) (เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2530).

พึ่งพารายได้จากการรับจ้างเป็นหลัก รวมถึงยังพบว่าหลายครัวเรือนได้ปรับตัวด้วยการเช่าที่ดินเพื่อเพาะปลูกพืชและทำงานรับจ้างควบคู่กันไป

ธิดิญา เหล่าอัน¹⁵ (2553) ทำการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาชุมชนกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ดในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2500 - 2550 ธิดิญาได้แบ่งช่วงเวลาของความเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนาชุมชนกู่กาสิงห์ตามการพัฒนาทางเศรษฐกิจโดยแบ่งออกเป็น 3 ยุค ได้แก่ ยุคที่หนึ่ง เป็นยุคของ “การก่อรูปของสังคมชาวนา” โดยเป็นช่วงที่ชาวนาจากหลากหลายพื้นที่ได้อพยพเข้ามาแสวงหาพื้นที่ทำกิน ซึ่งแม้ชาวนากลุ่มต่าง ๆ จะอพยพเข้ามาในพื้นที่ในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน หากแต่ได้พบว่าชาวนากลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่ได้ช่วยเหลือเกื้อกูลกันผ่านกลไกต่าง ๆ ดังเช่น การแลกเปลี่ยนสินค้าและแรงงาน หรือการนับถือ “ผี” ร่วมกัน เพื่อเป็นการสร้างบรรทัดฐานในการผลิตของชาวนาแต่ละกลุ่มบนพื้นฐานของการผลิต ซึ่งยังคงเป็นระบบการผลิตเพื่อการยังชีพ

ยุคที่สอง เริ่มต้นตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 2500 หรือ “ยุคของการเริ่มปรับเปลี่ยนการผลิต” โดยระบบเศรษฐกิจบ้านกู่กาสิงห์เริ่มปรากฏความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนจากการดำเนินแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยเฉพาะการพัฒนากระบวนเศรษฐกิจพอเพียง และการส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ โดยแม้ว่าชาวนาบ้านกู่กาสิงห์จะยังคงเพาะปลูกข้าวเหนียวเพื่อการบริโภคในครัวเรือน หากแต่จากปัจจัยของการพัฒนาที่กล่าวถึงข้างต้นได้ทำให้ชาวนาเริ่มทำการเพาะปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อการค้า ส่งผลให้เกิดการขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มมากขึ้นเพื่อสร้างรายได้ที่ตัวเงินของครัวเรือน ผลที่ตามมาได้แก่การบุกรุกพื้นที่สาธารณะของหมู่บ้านเพื่อถือครองเป็นที่นา รวมถึงการนำรถไถเดินตามเข้ามาใช้สำหรับการทำนา ซึ่งได้ส่งผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำของชาวนากลุ่มต่าง ๆ สูงขึ้น โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากลุ่มต่าง ๆ ซึ่งได้ปรับเปลี่ยนเป็นความสัมพันธ์เชิงพาณิชย์หรือความสัมพันธ์รูปแบบอื่น ๆ เพื่อมุ่งเน้นการบรรลุผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นหลัก

ยุคที่สามเป็น “ยุคสังคมชาวนาสลายตัว” เนื่องจากกระบวนการตัดสินใจในการผลิตทั้งหมดตกอยู่ภายใต้กลไกตลาดอย่างแท้จริง โดยรูปแบบการผลิตข้าวของชาวนาบ้านกู่กาสิงห์ในช่วงเวลานี้ชาวนาจะปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิเพื่อการค้าและซื้อข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครัวเรือน รวมถึงมีการนำเครื่องจักรขนาดใหญ่มาใช้ในการผลิตข้าวแทนแรงงานคน ขณะเดียวกัน รายได้ที่เป็นตัวเงินของคนในหมู่บ้านมิได้เกิดจากการเพาะปลูกข้าวเพื่อขายแต่เพียงรูปแบบเดียวหากแต่ยังมีที่มาจากภาคการเกษตรรูปแบบอื่น เช่น การผันตัวเองจากการเป็นชาวนาสู่การเป็นผู้ประกอบการด้วยการนำรถไถหรือรถเกี่ยวออกไปรับจ้างในพื้นที่ที่อยู่ห่างไกล การเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการค้า รวมถึงการเข้าสู่การเป็นแรงงานนอกภาคการเกษตรซึ่งล้วนแต่เป็นกระบวนการผลิตเพื่อการตอบสนองต่อระบบตลาดและทุนอย่างเข้มข้น

¹⁵ ธิดิญา เหล่าอัน, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของ “สังคมชาวนา” อีสานตั้งแต่ พ.ศ. 2500 - 2550: ศึกษากรณีหมู่บ้านกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2553).

เช่นเดียวกับงานศึกษาของเดโช ไชยทัต¹⁶ (2539) ที่ได้ศึกษาการปรับตัวของชาวนาของชุมชนบ้านห้วย อำเภोजอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ต่อความเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนาอันเกิดจากนโยบายการพัฒนาของรัฐและการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบทุนซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อการปรับเปลี่ยนรูปแบบการยังชีพและความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชน งานศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่า แม้ว่าสังคมชาวนาจะมีความเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เข้ามาส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของคนในพื้นที่ รวมถึงคนในชุมชนเองต่างปรับเปลี่ยนรูปแบบการดำรงชีพและความสัมพันธ์กับเงื่อนไขต่าง ๆ เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสม อย่างไรก็ตาม การปรับตัวของคนในพื้นที่บ้านห้วยมิได้ปรับตัวโดยพึ่งพาเศรษฐกิจจากภายนอกเสมอไป หากแต่คนในชุมชนบ้านห้วยมีรูปแบบการปรับตัวที่มีลักษณะที่หลากหลายทั้งการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ และการปรับตัวโดยมีฐานความสัมพันธ์ดั้งเดิมของชุมชนเป็นพื้นฐาน ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดผ่านรูปแบบการปรับตัวอันหลากหลายและสลับซับซ้อน เช่น การประกอบอาชีพที่หลากหลาย การปรับเปลี่ยนและสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบใหม่ในระดับต่าง ๆ รวมถึงการคงรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมตามแบบประเพณีดั้งเดิมเพื่อสร้างความสามารถในการดำรงชีพในสังคมปัจจุบันอย่างเหมาะสม

เมื่อพิจารณางานศึกษาเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงสังคมชาวนาที่กล่าวถึงข้างต้นทำให้พบว่า การทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาไทยตามพื้นที่ต่าง ๆ มีอาจพิจารณาได้จากเงื่อนไขจากภายนอกที่เข้ามาส่งผลกระทบต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมชาวนาเท่านั้น ดังที่งานศึกษาที่กล่าวถึงข้างต้นส่วนหนึ่งได้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าคนในชุมชนท้องถิ่นต่างปรับตัวต่อสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงของสังคมอยู่เสมอ ซึ่งการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงจากเงื่อนไขต่าง ๆ อย่างรอบด้านย่อมจะทำให้เข้าใจปรากฏการณ์ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้อย่างลึกซึ้ง รวมถึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการกำหนดบทบาทและแนวทางในการพัฒนาของชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อให้คนในสังคมสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสมต่อไปในสภาพการณ์ที่สังคมต่าง ๆ มีความเปลี่ยนแปลงและผันผวนอยู่เสมอ

งานศึกษาการจัดการแหล่งเรียนรู้ในชุมชน

การจัดการแหล่งเรียนรู้เป็นแนวคิดและกระบวนการที่นิยมในแวดวงวิชาการศึกษา โดยมีเป้าหมายสำคัญได้แก่การสร้างพื้นที่เรียนรู้นอกระบบการศึกษาซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นส่งเสริมให้ผู้เรียนสามารถเรียนรู้ตามอัธยาศัย รวมถึงยังเป็นการสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต อย่างไรก็ตามจากการทบทวนงานศึกษาเกี่ยวกับการจัดการแหล่งเรียนรู้พบว่า การจัดการแหล่งเรียนรู้เป็นกระบวนการที่มีได้จำกัดอยู่ภายในสถานศึกษาในระบบเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมถึงกระบวนการการเรียนรู้นอกระบบ โดยเฉพาะแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการศึกษาที่คาดหวังให้การดำเนิน

¹⁶ เดโช ไชยทัต, การปรับตัวของชาวนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ศึกษากรณี : การประกอบอาชีพนอกไร่กับการเปลี่ยนแปลง

ความสัมพันธ์ทางสังคมในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่ (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539).

โครงการวิจัยในครั้งนี้เป็นกระบวนการในการพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชีวิตของชุมชนเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ของคนในชุมชนและผู้สนใจจากภายนอกได้อย่างเหมาะสม

ความหมายของแหล่งเรียนรู้

กรมสามัญศึกษา¹⁷ (2544) ได้ให้ความหมายของแหล่งเรียนรู้ว่าหมายถึงสถานที่ สิ่งแวดล้อม รวมถึงกิจกรรมต่าง ๆ ที่ให้ข้อมูลทางวิชาการแก่นักเรียน ซึ่งเป็นปัจจัยที่จะทำให้เกิดบรรยากาศที่ช่วยกล่อมเกลาจิตใจของนักเรียนให้ร่าเริง แจ่มใส รักความร่ำเรียน สวยงาม ความเป็นธรรมชาติ เห็นคุณค่าเกิดความหวงแหนและรับผิดชอบต่อสังคม

กรมวิชาการศึกษา¹⁸ (2545) กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้ หมายถึง แหล่งข้อมูล ข่าวสาร สารสนเทศ แหล่งเรียนรู้วิชาการและประสบการณ์ที่สนับสนุนส่งเสริมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้แสวงหาความรู้และเรียนรู้ด้วยตนเองตามอัธยาศัยอย่างกว้างขวางและต่อเนื่องจากแหล่งต่าง ๆ เพื่อสร้างเสริมให้ผู้เรียนเกิดกระบวนการเรียนรู้และเป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้ ดังเช่น ศูนย์พัฒนาคุณภาพการเรียนการสอนวิชาต่าง ๆ พิพิธภัณฑ์หอศิลป์ ห้องวัฒนธรรม ห้องภูมิปัญญา ห้องเฉลิมพระเกียรติ ห้องปฏิบัติการทางภาษา ห้องปฏิบัติการวิทยาศาสตร์ ห้องพยาบาล ห้องแนะแนว ห้องสหกรณ์ ห้องดนตรีไทยสากล สวนศิลป์ สวนสมุนไพร สวนสุขภาพ สวนธรรมชาติ สวนเกษตร ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศ ห้องคอมพิวเตอร์ ห้องโสตทัศนศึกษา ห้องมัลติมีเดีย ห้องอินเทอร์เน็ต ห้องโทรทัศน์เพื่อการศึกษา ห้องสมุดโรงเรียน หรือห้องสมุดวิชาตามกลุ่มสาระ เป็นต้น

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ¹⁹ (2544) กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้ หมายถึง แหล่งหรือที่รวมอันอาจเป็นสถานที่หรือศูนย์รวมที่ประกอบด้วยข้อมูล ข่าวสาร ความรู้ และกิจกรรมที่มีกระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการเรียนการสอนที่แตกต่างจากกระบวนการเรียนรู้ที่มีกำหนดเวลาเรียน และไม่จำเป็นต้องมีรูปแบบเดียวกับการประเมินผลในชั้นเรียน โดยแหล่งเรียนรู้มีหลายประเภททั้งที่จัดขึ้นโดยภาครัฐและภาคเอกชน รวมถึงมีวัตถุประสงค์ของการจัดตั้งที่แตกต่างกันออกไป เช่น หอสมุดแห่งชาติ พิพิธภัณฑ์อุทยานประวัติศาสตร์ สวนพฤกษศาสตร์ เป็นต้น

จากความหมายของแหล่งเรียนรู้ซึ่งนิยามโดยหน่วยงานด้านการศึกษาดังที่กล่าวถึงข้างต้น ความหมายของแหล่งเรียนรู้จึงแสดงให้เห็นถึงกระบวนการจัดการเรียนรู้เพื่อการส่งเสริมการเรียนรู้ของ

¹⁷ หน่วยงานพิเศษ กรมสามัญศึกษา, การพัฒนาและการใช้แหล่งเรียนรู้ในโรงเรียนและท้องถิ่นเพื่อการจัดกระบวนการเรียนรู้ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2544.), 6. อ้างถึงใน ขวัญชนก ขำตั้ง, การพัฒนาหลักสูตรที่เน้นชุมชนเป็นฐานแบบมีส่วนร่วม เรื่องพะเยาศึกษา สำหรับนักเรียนโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยพะเยา (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษา (สังคมศึกษา) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา 2558), 60.

¹⁸ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, คู่มือการพัฒนาสื่อการเรียนรู้ เอกสารประกอบหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานพุทธศักราช 2544 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2545), ไม่ปรากฏเลขหน้า. อ้างถึงใน นฤมล จันทระดิษฐ์, การใช้แหล่งเรียนรู้ในการจัดการเรียนการสอนของโรงเรียนทุ่งกวาววิทยาคม จังหวัดลำปาง (การค้นคว้าแบบอิสระ ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา 2554), 6.

¹⁹ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, กระบวนการเรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้ในชุมชนและธรรมชาติ (กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช, 2544.), 3.

ผู้เรียน รวมถึงครูผู้สอนในสถานศึกษาในระบบเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม ความหมายของแหล่งเรียนรู้ส่วนหนึ่งแสดงให้เห็นว่าแหล่งเรียนรู้มิได้จำกัดเฉพาะ “พื้นที่” ของการศึกษาในระบบเท่านั้น ดังเช่น วิชัย ประสิทธิ์วุฒิเวชช์ (2542) ได้กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้ในชุมชนครอบคลุมทั้งด้านสถานที่และบุคคลซึ่งอาจเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกับโรงเรียนหรืออาจเป็นชุมชนที่โรงเรียนพานักเรียนไปศึกษาหาความรู้²⁰ เช่นเดียวกันกับศิริกาญจน์ โกสุมภ์ และดารณี คำวังนัง (2545) กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้หมายถึงสภาพแวดล้อมทั้งในโรงเรียนและนอกโรงเรียนที่จะช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้และเป็นแหล่งที่จะให้ผู้สอนสามารถออกแบบการเรียนรู้ให้ผู้เรียนฝึกปฏิบัติหรือศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองเพื่อให้เกิดการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันระหว่างกลุ่มเพื่อน ระหว่างครูกับผู้เรียน ระหว่างวิทยากรประจำแหล่งเรียนรู้กับครูและผู้เรียน รวมทั้งเป็นแหล่งเรียนรู้ที่ผู้เรียนอาจอาศัยการสืบค้นของตนเองเพื่อแสวงหาความรู้เพิ่มเติม²¹

ชรินทร์ มั่งคั่ง (2551) ได้กล่าวถึงการเรียนรู้จาก “แหล่งวิทยากรท้องถิ่น” ซึ่งรัฐได้ส่งเสริมและสนับสนุนการดำเนินการเพื่อการเรียนรู้ของประชาชน ได้แก่ ห้องสมุดประชาชน หอศิลป์วัฒนธรรม พิพิธภัณฑ์ สวนสัตว์ สวนสาธารณะ สวนพฤกษศาสตร์ อุทยานแห่งชาติ ศูนย์การศึกษา ศูนย์วิทยาศาสตร์เพื่อการศึกษา ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานและสถานประกอบการรวมถึงแหล่งวิทยากรประเภทบุคคลที่ผู้เรียนสามารถปรึกษาและเรียนรู้ได้²²

สรศักดิ์ วรอินทร์ และทิพวัลย์ คำคง (2545) กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้ได้แก่แหล่งหรือสถานที่จัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่ประชาชนทั่วไปสามารถศึกษาหาความรู้ได้ด้วยตนเองจากหลักสูตรหลายรูปแบบ แหล่งความรู้ในความหมายดังกล่าวจึงหมายถึงทั้งสถานที่ เช่น ห้องสมุดประชาชน ที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน พิพิธภัณฑ์การศึกษา ฯลฯ รวมถึงแหล่งความรู้ที่เป็นตัวบุคคล ได้แก่ ครู วิทยากร ผู้มีความรู้ความสามารถเฉพาะด้านทำหน้าที่ในการให้ความรู้ในด้านต่าง ๆ แก่คนในชุมชน²³

ส่วนงานศึกษาของวิเชียร วงศ์คำจันทร์ (2545) กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้เป็นแหล่งข้อมูล ข่าวสาร สารสนเทศ วิทยากร ภูมิปัญญาชาวบ้าน และประสบการณ์อื่น ๆ ที่สนับสนุนและส่งเสริมให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้และเป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้²⁴ คำริ บุญชู (2548) แหล่งข้อมูลข่าวสาร ความรู้และประสบการณ์ทั้งหลายที่ทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง จากการได้คิดเอง ปฏิบัติเอง และสร้างความรู้ด้วยตนเองตามอรรถาธิบาย และต่อเนื่องจนเกิดกระบวนการเรียนรู้อันจะนำไปสู่การเป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้ต่อไป²⁵

²⁰ วิชัย ประสิทธิ์วุฒิเวชช์, การพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาท้องถิ่น (กรุงเทพฯ: บริษัท เซ็นเตอร์ ดิสคัฟเวอรี, 2542), 204.

²¹ ศิริกาญจน์ โกสุมภ์ และดารณี คำวังนัง, แหล่งเรียนรู้เพื่อการปฏิรูปการเรียนรู้และหลักสูตรสถานศึกษา (กรุงเทพฯ: เมธีทิปส์, 2545.), 18.

²² ชรินทร์ มั่งคั่ง, การพัฒนาหลักสูตรสังคมศึกษา:เอกสารคำสอน กระบวนวิชา 071731 = Social studies curriculum development (เชียงใหม่: ลูกช้างนานามิเดียเซ็นเตอร์, 2551).

²³ สรศักดิ์ วรอินทร์ และทิพวัลย์ คำคง, ชุดฝึกอบรมครู ประมวลสาระบทที่ 9 ครูกับการจัดการศึกษาของชุมชน (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, 2545.), 33.

²⁴ วิเชียร วงศ์คำจันทร์, แหล่งเรียนรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น (เอกสารสน.ที่ 5/2545, 2545), 5.

²⁵ คำริ บุญชู, “การใช้ประโยชน์จากแหล่งเรียนรู้ในสถานศึกษา”: 27-29. วารสารวิชาการ ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค. 2548).

ไพรัช วังช่วย (2548) กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้อาจมีลักษณะของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ได้แก่ บุคคล สถานที่ต่าง ๆ แหล่งวิทยากรธรรมชาติ สภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม เทคโนโลยีสารสนเทศ ต่าง ๆ ที่เสริมสร้างให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้และเป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้ด้วยตนเองด้วยประสบการณ์ตรง เพื่อให้สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้²⁶

ส่วนงานศึกษาของแสงจันทร์ อินทนนท์ (2535) กล่าวถึงแหล่งเรียนรู้ว่ามีชื่อที่เรียกแตกต่างกัน เช่น แหล่งเรียนรู้ชุมชน แหล่งวิชาชุมชน แหล่งทรัพยากรในชุมชน ศูนย์การเรียนรู้ ศูนย์ความรู้ แหล่งวิทยากรชุมชน เป็นต้น ส่วนหน่วยงานในกรมการศึกษานอกโรงเรียนมักเรียกว่า แหล่งความรู้หมู่บ้าน (village learning centre) ขณะที่ในบางประเทศเรียกแหล่งเรียนรู้ว่าศูนย์ทรัพยากรการเรียนรู้ (learning resource centre)²⁷

นอกจากนั้น นักวิชาการด้านการศึกษายังจำกัดความความหมายของแหล่งเรียนรู้อย่างกว้างขวาง เช่น Wittich and Schuller กล่าวถึงแหล่งเรียนรู้ในชุมชนว่าหมายถึงประชาชน สถานที่ และสิ่งของที่มีอยู่ชุมชนซึ่งสามารถนำมาใช้เพื่อให้ผู้เรียนมีประสบการณ์ตรง ส่วนสมหญิง กลั่นศิริ ให้ความหมายว่า ได้แก่ ธรรมชาติแวดล้อมทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต สถาบันต่าง ๆ ตลอดจนบุคคลผู้มีความรู้เรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะ ซึ่งสามารถให้ความรู้ต่าง ๆ ได้ กมล ประสิทธิ์สา ยังให้ความหมายครอบคลุมสิ่งที่มีคุณค่าและมีความหมายต่อชีวิต โดยเฉพาะใช้ในการแก้ปัญหาต่าง ๆ โดยวัฒนธรรมของชุมชน ส่วนดุสิต ดวงสาเสนอว่า แหล่งความรู้หมายถึงที่รวมแห่งความรู้ที่ชาวบ้านสามารถศึกษาเรียนรู้ในสิ่งที่สนใจและสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ไม่ว่าแหล่งเรียนรู้นั้นจะมีการจัดนำเสนอความรู้อย่างเป็นทางการที่เป็นระบบหรือไม่ก็ตาม²⁸

ประเภทของแหล่งเรียนรู้

งานศึกษาเกี่ยวกับแหล่งเรียนรู้ได้ทำการแบ่งประเภทของแหล่งเรียนรู้ด้วยแนวทางที่หลากหลาย เช่น การแบ่งตามแหล่งทรัพยากรการเรียนรู้ การแบ่งตามกิจกรรมการเรียนรู้ ซึ่งจากการทบทวนงานศึกษาเกี่ยวกับแหล่งเรียนรู้แหล่งเรียนรู้พบว่า การแบ่งแหล่งเรียนรู้ออกเป็นประเภทต่าง ๆ ล้วนแต่มีความคาบเกี่ยวและสัมพันธ์กันอย่างไม่สามารถแยกออกจากกันได้อย่างชัดเจน ดังนั้นในส่วนของประเภทของแหล่งเรียนรู้จึงจะกล่าวถึงงานศึกษาบางชิ้นเพื่อแสดงให้เห็นแนวคิดในการจัดแบ่งประเภทของแหล่งเรียนรู้หรือแหล่งวิทยากรในท้องถิ่น ดังเช่น

งานศึกษาของพิสมัย ถิระแก้ว²⁹ (2540) ได้แบ่งวิทยากรในท้องถิ่นออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่

²⁶ ไพรัช วังช่วย, บทบาทของผู้บริหารเกี่ยวกับการใช้แหล่งเรียนรู้ในการจัดการเรียนการสอนของสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสุราษฎร์ธานี (วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ปีการศึกษา 2548), 19.

²⁷ แสงจันทร์ อินทนนท์, แหล่งเรียนรู้สู่การพัฒนา (กรุงเทพฯ: กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2535.), 23.

²⁸ ขนิษฐา ศรีรัตน์, แหล่งความรู้และกระบวนการจัดการแหล่งความรู้ในชุมชน (วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกโรงเรียน บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา 2538.), 16.

²⁹ พิสมัย ถิระแก้ว, หลักสูตรประถมศึกษา = Curriculum of elementary education, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, 2540).

1. ทรัพยากรบุคคล หมายถึง บุคคลที่มีความรู้ความสามารถหรือมีความเชี่ยวชาญเป็นพิเศษในด้านต่าง ๆ เช่นการปกครอง ศาสนา วัฒนธรรม และประเพณี ตลอดจนวิชาชีพต่าง ๆ

2. ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง สิ่งที่มีอยู่โดยธรรมชาติซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการศึกษาได้เป็นอย่างดี ได้แก่ ภูเขา ป่าไม้ แม่น้ำ ลำธาร พืชพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นนั้น ๆ

3. ทรัพยากรสังคม หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นในสังคมทั้งแหล่งให้ความรู้ แหล่งพักผ่อนหย่อนใจ สถานที่ทางศาสนา พิธีภัณฑ์ต่าง ๆ เมืองโบราณและห้องสมุดประชาชน

ประจักษ์ บุญอารีย์³⁰ (2545) กล่าวถึงการใชแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น โดยให้ความสำคัญกับการส่งเสริมการจัดแหล่งเรียนรู้รูปแบบต่าง ๆ ในท้องถิ่น ประกอบด้วย

1. แหล่งเรียนรู้ตามธรรมชาติ
2. แหล่งเรียนรู้ที่ได้รับการสร้างขึ้น ดังเช่น หอสมุดของท้องถิ่นและห้องสมุดเอกชน สถาบันการเรียนรู้ที่สร้างขึ้นในท้องถิ่น แหล่งประวัติศาสตร์และโบราณคดี สถานที่ราชการ สถานประกอบการเอกชน เป็นต้น

3. วัดและสถานที่สำคัญทางศาสนา

4. ภูมิปัญญาและแหล่งภูมิปัญญาท้องถิ่น

5. กิจกรรมในวิถีชีวิตและประเพณีท้องถิ่น

6. วัตถุเครื่องมือ เครื่องใช้ในท้องถิ่น

7. แหล่งท่องเที่ยวและสถานที่ท่องเที่ยว

8. แหล่งเรียนรู้จากสื่อมวลชน สื่ออิเล็กทรอนิกส์

9. โรงเรียนและสถาบันการศึกษาในท้องถิ่น

รัชณี ทองสุชาติ³¹ (2542) แบ่งประเภทของแหล่งเรียนรู้หรือแหล่งวิทยากรเป็น 6 ประเภท

1. ทรัพยากรบุคคล หมายถึง บุคคลที่มีความรู้ความสามารถในด้านต่าง ๆ ที่สามารถถ่ายทอดความรู้ที่ตนมีอยู่ให้ผู้ที่ต้องการเรียนรู้ในท้องถิ่น ได้แก่ บุคคลที่มีทักษะความสามารถในสาขาวิชาต่าง ๆ เช่นช่างฝีมือ ช่างไม้ ช่างทอง หรือผู้เชี่ยวชาญในสาขาต่าง ๆ อาทิ ศิลปินทุกแขนง นักกฎหมาย ผู้ทรงคุณวุฒิหรือผู้อาวุโสที่มีประสบการณ์มากมาย

2. ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติและให้ประโยชน์ต่อมนุษย์ ได้แก่ ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ สัตว์ พืช แร่ธาตุ เป็นต้น ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตของมนุษยชาติ รวมถึงแสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ในท้องถิ่น แหล่งเรียนรู้ประเภททรัพยากรธรรมชาติ ดังเช่น อุทยานแห่งชาติ วนอุทยาน เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า หรือศูนย์ศึกษาธรรมชาติ ฯลฯ

³⁰ ประจักษ์ บุญอารีย์, “การใช้แหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นเพื่อการศึกษา,” ใน วารสารครูทัศน์ (ปีที่ 2, 2545).

³¹ รัชณี ทองสุชาติ, เอกสารประกอบการสอนวิชาสารสนเทศเพื่อการสอนสังคมศึกษา: 071732 (เชียงใหม่: ภาควิชามัธยมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542), 14-17.

ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้เฉพาะตัวตามเขตภูมิศาสตร์ และภูมิอากาศมีคุณค่าการศึกษาค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และอายุธรรม

3. ทรัพยากรวัตถุและสถานที่ หมายถึง อาคาร สิ่งก่อสร้าง และวัสดุอุปกรณ์ในท้องถิ่นที่ประชาชนสามารถศึกษาหาความรู้ให้ได้มาซึ่งคำตอบหรือสิ่งที่ต้องการ โดยแหล่งวิทยาการที่เป็นทรัพยากรวัตถุและสถานที่นับเป็นการให้ความรู้แบบประสบการณ์ตรงแก่ผู้เรียนจากวัตถุและสถานที่ที่อยู่รายรอบตัว ได้แก่ สถานที่ทางประวัติศาสตร์ พิพิธภัณฑ์ วัด สถานประกอบการ ห้างสมุด ศาสนสถาน สถาบันการศึกษาทั้งหน่วยงานภาครัฐและเอกชน สถานือนามัย โรงพยาบาล ตลาด และนิทรรศการ

4. ทรัพยากรประเภทสื่อ หมายถึง บุคคลหรือสิ่งที่ติดต่อให้ถึงกันหรือชักนำให้รู้จักกัน ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดเนื้อหาความรู้ ทักษะ และเจตคติ ด้วยการส่งผ่านประสาทสัมผัสทั้ง 5 แหล่งเรียนรู้ประเภทสื่อที่ทำให้กระบวนการเรียนรู้ของมนุษยชาติสามารถดำเนินไปอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ ขณะเดียวกันยังสามารถกระจายความรู้ไปสู่ทุก ๆ พื้นที่อย่างทั่วถึงอย่างต่อเนื่อง โดยทรัพยากรประเภทสื่อสามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์และสื่ออิเล็กทรอนิกส์

5. ทรัพยากรประเภทเทคนิค หมายถึง สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและนวัตกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งประดิษฐ์คิดค้นหรือสิ่งที่มนุษย์ทำการปรับปรุง อาทิ โรงงานที่มีความทันสมัย ระบบการสื่อสารคมนาคม เครื่องมือหรือระบบใหม่ ๆ ที่นำเข้ามาใช้ในท้องถิ่น ช่วยให้ผู้เรียน เรียนรู้ถึงความก้าวหน้าของมนุษย์ เกิดจินตนาการ แรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ความคิดและสิ่งประดิษฐ์คิดค้น

6. ทรัพยากรประเภทกิจกรรม หมายถึง การปฏิบัติทางด้านประเพณีและวัฒนธรรมต่าง ๆ ความเคลื่อนไหวเพื่อการแก้ไขปัญหาหรือปรับปรุงพัฒนาสภาพต่าง ๆ ในท้องถิ่น การเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เหล่านี้จะทำให้ผู้เรียนรู้เกิดการเรียนรู้ที่เป็นรูปธรรม อาทิ การรณรงค์ป้องกันปราบปรามยาเสพติด การส่งเสริมการเลือกตั้งตามระบอบประชาธิปไตย และการรณรงค์ความปลอดภัยของเด็กและสตรีในท้องถิ่น เป็นต้น

ประโยชน์และความสำคัญของแหล่งเรียนรู้

ประนอม อรุณานันท์ กล่าวถึงปัจจัยในการสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ว่าแหล่งเรียนรู้ที่เพียงพอและหลากหลายจะทำให้ผู้เรียนสามารถใช้เป็นแหล่งเรียนรู้ได้ตามความถนัดและความสนใจ³² เช่นเดียวกับศิริกาญจน์ โกสุมภ์ และดารณี คำวังนัง³³ กล่าวว่า แหล่งเรียนรู้ที่มีความหลากหลายเป็นปัจจัยสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่าง พร้อมทั้งจะทำให้ผู้เรียนได้รับกระบวนการศึกษาหาความรู้ที่แตกต่างกันหลากหลาย เป็นแหล่งเชื่อมโยงการเรียนรู้ของโรงเรียนและชุมชนเข้าด้วยกัน เป็นแหล่งเรียนรู้ที่ทำให้ผู้เรียนรู้เกิดการเรียนรู้อย่างมีความสุขตามหลักการการศึกษาที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ส่งเสริมให้ผู้เรียนคิดและปฏิบัติเพื่อการสร้างความรู้ด้วยตัวเองในเรื่องที่สอดคล้องกับการดำเนินชีวิต

³² ประนอม อรุณานันท์, ร่วมปฏิรูปการเรียนรู้กับครูต้นแบบ การจัดกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ การสอนแบบ สร้างความรู้ด้วยตนเอง (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2545.), 13.

³³ ศิริกาญจน์ โกสุมภ์ และดารณี คำวังนัง, แหล่งเรียนรู้เพื่อการปฏิรูปการเรียนรู้และหลักสูตรสถานศึกษา, 13.

ชลทิพย์ เอี่ยมสำอางค์และวิศนี ศิลตระกูล³⁴ (2533) กล่าวว่าแหล่งเรียนรู้ท้องถิ่นมีความต่อการจัดการศึกษาทั้งในและนอกระบบ โดยในส่วนของการศึกษาในระบบ แหล่งเรียนรู้ท้องถิ่นสามารถเป็นแหล่งทัศนศึกษาหาความรู้ของนักเรียน นักศึกษาระบบเพื่อเสริมสร้างความรู้เพิ่มเติมจากหลักสูตร เป็นสถานประกอบการเพื่อใช้เป็นแหล่งเรียนรู้ในภาคปฏิบัติของหลักสูตรการศึกษาในระบบ ส่วนการศึกษานอกระบบ แหล่งเรียนรู้ท้องถิ่นเป็นแหล่งข้อมูลที่จะช่วยเสริมให้ผู้เรียนรู้เกิดความรู้และทักษะ 2 ลักษณะ ได้แก่ แหล่งเรียนรู้ให้ความรู้พื้นฐาน โดยอาศัยบุคคลและสถานที่ที่มีอยู่ในท้องถิ่น ดังเช่น ผู้รู้ ผู้ชำนาญการที่มีทักษะเฉพาะด้านเป็นผู้ถ่ายทอด รวมถึงอาจใช้สถานที่สำคัญของชุมชนเป็นสถานที่ถ่ายทอดความรู้ และแหล่งเรียนรู้ให้ความรู้แบบเติมเต็ม โดยจะอาศัยสถานประกอบการเป็นที่มืออยู่ในท้องถิ่นเป็นแหล่งช่วยฝึกหัด ตลอดจนการใช้สถานที่ที่มีอยู่ในชุมชนเป็นแหล่งในการจัดกิจกรรมให้ความรู้และข้อมูลข่าวสารที่ทันต่อเหตุการณ์ในลักษณะของการศึกษาตลอดชีวิต แหล่งเรียนรู้ท้องถิ่นจึงมีความสำคัญดังต่อไปนี้

1. เป็นแหล่งเรียนรู้ที่ประชาชนสามารถเพิ่มพูนความรู้และประสบการณ์ของตนเอง
2. สามารถศึกษาหาความรู้โดยไม่จำเป็นต้องเดินทางไกล เป็นการประหยัดงบประมาณ
3. เป็นการเสริมสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ ช่วยให้ประชาชนมีความกระตือรือร้นสนใจใฝ่หาความรู้อยู่เสมอ
4. เสริมสร้างคุณธรรมการอยู่ร่วมกัน สร้างความผูกพันระหว่างคนในท้องถิ่น
5. เกิดการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นอย่างรู้คุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อผู้คนในท้องถิ่น
6. ช่วยให้อาสาสมัครใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์โดยการศึกษาหาความรู้เพิ่มพูนทักษะอยู่เสมอ
7. ช่วยให้เกิดการอนุรักษ์ของดีที่มีคุณค่าในชุมชน หรือฟื้นฟูวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น

8. สร้างโอกาสให้ท้องถิ่นสามารถพึ่งพาตนเองได้

วิเชียร วงศ์คำจันทร์ (ม.ป.ป.) ได้แบ่งความสำคัญของแหล่งเรียนรู้ออกเป็น 8 ข้อ ได้แก่

1. เป็นแหล่งเสริมสร้างจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์
2. เป็นแหล่งศึกษาตามอัธยาศัย
3. เป็นแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิต
4. เป็นแหล่งสร้างความรู้ ความคิด วิชาการ และประสบการณ์
5. เป็นแหล่งปลูกฝังค่านิยมการรักการอ่าน และแหล่งศึกษาค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง
6. เป็นแหล่งสร้างความคิดเพื่อสร้างอาชีพใหม่สู่ความเป็นสากล
7. เป็นแหล่งเสริมประสบการณ์ตรง
8. เป็นแหล่งส่งเสริมมิตรภาพความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนหรือผู้เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น

³⁴ ชลทิพย์ เอี่ยมสำอางค์และวิศนี ศิลตระกูล, ความเป็นมาของภูมิปัญญาชาวบ้าน เทคโนโลยีชาวบ้าน และแหล่งวิทยาการท้องถิ่น เอกสารการสอนชุดวิชาการพัฒนาและการใช้แหล่งวิทยาการชุมชน (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช, 2533), 233-323.

งานศึกษาของภพ เลหาไพบูลย์³⁵ (2542) ได้ทำการศึกษาแนวทางการสอนวิทยาศาสตร์และได้กล่าวถึงประโยชน์ที่ได้รับจากการใช้แหล่งเรียนรู้และการศึกษานอกสถานที่ โดยกล่าวว่าการใช้แหล่งเรียนรู้ในชุมชนและการศึกษานอกสถานที่เป็นการเรียนรู้จากการปฏิสัมพันธ์กับแหล่งเรียนรู้ นั้น ๆ จนเกิดการรับรู้ การคิด และการกระทำ ซึ่งจะนำไปสู่การสรุปและการค้นพบความรู้ด้วยตนเอง

จากแนวคิดแหล่งเรียนรู้ที่กล่าวถึงข้างต้น การดำเนินการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชนาชาดิพันธุ์ปกากะญอบ้านผามอนจากการดำเนินการวิจัยนี้จึงคาดหวังให้เกิดพื้นที่สำหรับการเรียนรู้ของคนในชุมชน และระหว่างคนในชุมชนกับคนภายนอกผ่านกิจกรรมและสื่อการเรียนรู้ที่หลากหลาย โดยมีพื้นฐานการเรียนรู้จากองค์ความรู้ของชุมชนเอง โดยเฉพาะการใช้การบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนซึ่งชุมชนได้ดำเนินการมาแล้วกว่า 14 ปีเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ซึ่งจะช่วยส่งเสริมให้ชุมชนมีพื้นที่ของการเรียนรู้ตามอัธยาศัยและการเรียนรู้ตลอดชีวิต เกิดกระบวนการพัฒนาตนเองเพื่อเป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้ เพื่อให้คนในชุมชนสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อประโยชน์ในการดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสม

³⁵ ภพ เลหาไพบูลย์, แนวการสอนวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2542.), 240-241.

บทที่ 3

กระบวนการดำเนินงาน

การดำเนินโครงการวิจัย “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่” เป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมองค์ความรู้วิถีชนาและภูมิปัญญาด้านการเพาะปลูกข้าวของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ โดยจะนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชนาชาวปกากะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ รวมถึงเพื่อนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชนาโดยชุมชนบ้านผาหมอนที่เหมาะสม

กระบวนการดำเนินงานวิจัยประกอบด้วยขั้นตอนสำคัญสองตอน ได้แก่ 1) การรวบรวมข้อมูลวิถีชนาและภูมิปัญญาการเพาะปลูกข้าวของชาวบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อศึกษาข้อมูลวิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนเพื่อการสร้างองค์ความรู้วิถีชนาของชุมชนอย่างเป็นระบบ และ 2) การนำองค์ความรู้วิถีชนามาใช้ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน รวมถึงการนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยววิถีชนาเพื่อส่งเสริมการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอน

ขั้นตอนการดำเนินงาน

ตอนที่ 1 การรวบรวมข้อมูลวิถีชนาและภูมิปัญญาการเพาะปลูกข้าวของชาวบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่

1. ประชุมทีมวิจัยเพื่อวางแผนการทำงานและแบ่งบทบาทหน้าที่ในการเก็บข้อมูล โดยทีมวิจัยได้ทำการจัดเวทีระดมความคิดเห็นเพื่อกำหนดประเด็นการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยประกอบด้วยประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชนาและข้อมูลที่เกี่ยวข้อง จากการประชุมร่วมกันทีมวิจัยได้กำหนดประเด็นในการศึกษาประกอบด้วยประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

- 1) ปฏิทินในรอบปีชุมชนผาหมอน
- 2) ขั้นตอนและเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา
- 3) ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการทำนา
- 4) พันธุ์ข้าว
- 5) อาหารจากข้าว
- 6) ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชนา

2. ลงพื้นที่เพื่อสำรวจและเก็บรวบรวมข้อมูลวิถีชานาปกาเกอญอบ้านผาหมอน โดยทีมวิจัยได้แบ่งทีมวิจัยออกเป็นตามความสนใจและความเชี่ยวชาญตามกลุ่มข้อมูลที่ได้แบ่งเป็นประเด็นต่าง ๆ โดยเก็บข้อมูลทั้งในส่วนของคุณข้อมูลสนาม (fieldwork) และการเก็บข้อมูลเอกสาร (documentary) เพื่อทีมวิจัยได้รับข้อมูลอย่างลึกซึ้งและครอบคลุมในทุกมิติ

3. การตรวจสอบและเพิ่มเติมข้อมูล โดยหลังจากการเก็บรวบรวมข้อมูลของทีมวิจัยย่อยในแต่ละกลุ่มแล้ว ทีมวิจัยได้จัดเวทีเพื่อการนำเสนอข้อมูลของทีมวิจัยย่อยเพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลร่วมกัน นอกจากนั้นยังได้ทำการระดมความคิดเห็นเพื่อเพิ่มเติมเนื้อหาและประเด็นที่เกี่ยวข้องจากสมาชิกในทีมวิจัย เพื่อให้ทีมวิจัยย่อยแต่ละกลุ่มสืบค้นข้อมูลเพิ่มเติมเพื่อได้รับข้อมูลอย่างลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น

4. วิเคราะห์ข้อมูลและผลการดำเนินงาน โดยการจัดเวทีเพื่อการวิเคราะห์คุณค่าของวิถีชานาเพื่อการสร้างองค์ความรู้วิถีชานาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอนอย่างเป็นระบบโดยเชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตในรอบปีของชุมชน เพื่อให้ชุมชนตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของวิถีชานาในวิถีการดำเนินชีวิต รวมถึงสามารถนำคุณค่าและความสำคัญของวิถีชานาเพื่อใช้ในการออกแบบแหล่งเรียนรู้วิถีชานาที่สามารถสื่อความหมายให้แก่คนในชุมชนและคนภายนอกได้อย่างเหมาะสม นอกจากนั้นยังสามารถนำองค์ความรู้วิถีชานาที่ได้รับมาใช้ในการออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยวที่เหมาะสมกับชุมชนเพื่อการส่งเสริมและพัฒนาารูปแบบการท่องเที่ยวของชุมชนซึ่งจะได้ดำเนินการในระยะต่อไป

5. ถอดบทเรียนและวางแผนการทำงาน โดยการจัดเวทีระดมความคิดเห็นเพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์องค์ความรู้ใหม่ที่ได้รับจากการวิจัยทั้งในเชิงเนื้อหาและกระบวนการวิจัย รวมถึงเพื่อประเมินการดำเนินงานในระยะที่ผ่านมาของทีมวิจัย โดยองค์ความรู้ที่ได้รับจากการจัดเวทีถอดบทเรียนทีมวิจัยจะได้นำไปใช้ในการวางแผนการดำเนินงาน รวมถึงปรับปรุงและพัฒนากระบวนการดำเนินงานเพื่อการวางแผนการดำเนินงานในระยะต่อไป

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ทีมวิจัยได้เลือกใช้เครื่องมือในการวิจัยโดยแบ่งออกเป็นเครื่องมือประเภทต่าง ๆ ตามขั้นตอนของการดำเนินงาน ดังนี้

การเก็บรวบรวมข้อมูล

การดำเนินการเก็บข้อมูลโครงการวิจัย “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนาารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชานาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน คอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่” มีวิธีการเก็บข้อมูลด้วยเครื่องมือต่าง ๆ ดังนี้

2.1 การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participative Observation) โดยทีมวิจัยมีฐานะเป็นผู้สังเกตการณ์และดำเนินกิจกรรมในชีวิตร่วมกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูล ซึ่งเป็นวิธีการที่เหมาะสมการเก็บข้อมูลซึ่งเป็นกิจกรรมในรอบปีของคนในชุมชน เช่น การเพาะปลูกข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาของชาวปกา

เกาะนุ้ยบ้านผาหมอน ทั้งพิธีกรรมดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์และพิธีกรรมที่ผสมผสานความเชื่อที่รับมาจากสังคมภายนอก

2.2 การสัมภาษณ์ (Interview) ทีมวิจัยได้ทำการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์ ตามประเด็นที่ได้ทำการออกแบบไว้ โดยในเบื้องต้นได้เลือกกลุ่มตัวอย่างในการเก็บข้อมูลจากผู้รู้ในชุมชนกลุ่มละ 4 คน จากนั้นทีมวิจัยได้ทำการสัมภาษณ์คนในชุมชนคนอื่น ๆ ที่มีความรู้ในประเด็นนั้น ๆ เพื่อเพิ่มเติมและตรวจสอบข้อมูลในระหว่างการเก็บข้อมูล

2.3 การสืบค้นข้อมูลจากเอกสาร (documentary research) จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ เช่น ข้อมูลการปกครอง ประชากร ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ ฯลฯ

2.4 การใช้เครื่องมือเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม ได้แก่ ปฏิทินในรอบปี แผนที่รอบนอก และเส้นเวลา (timeline) เพื่อระดมข้อมูลและความรู้ในประเด็นที่เกี่ยวข้องจาก “ภายใน” เพื่อทีมวิจัยได้รับข้อมูลอย่างถูกต้องและลึกซึ้งจากวิถีชีวิตของคนในชุมชนอย่างแท้จริง

การวิเคราะห์ผลข้อมูล

ทีมวิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยการจัดเวทีวิเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน โดยนำข้อมูลที่ได้รับจากการเก็บข้อมูลเชื่อมโยงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลแต่ละประเด็นภายใต้กรอบคิดวิถีชาวนาซึ่งสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนอย่างแนบแน่น ทั้งในส่วนของกิจกรรมในรอบปีชุมชน ขั้นตอนและรูปแบบการเพาะปลูกข้าว ประเพณีและพิธีกรรม พันธุ์ข้าว อาหารจากข้าว และความเปลี่ยนแปลงของวิถีชาวนาบ้านผาหมอน เพื่อสร้างองค์ความรู้วิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน ซึ่งเป็นพื้นฐานที่นำมาใช้ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชาวนาเพื่อเผยแพร่ความรู้ให้แก่ผู้สนใจทั้งในและนอกชุมชนได้รับรู้ รวมถึงนำมาใช้เป็นต้นทุนในการออกแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวภายใต้แนวคิดการท่องเที่ยวโดยชุมชนเพื่อให้นักท่องเที่ยวสามารถเรียนรู้วิถีชาวนาของชุมชนอย่างเหมาะสม

ประชากรและสถานที่ดำเนินการวิจัย

กลุ่มประชากรในการศึกษา ได้แก่ คนในชุมชนบ้านผาหมอน หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านหลวง อำเภोजอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ และพื้นที่ที่เกี่ยวข้อง

บทที่ 4

ผลการดำเนินงาน

โครงการ “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่” เป็นงานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research-PAR) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารวบรวมองค์ความรู้วิถีชนาของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนเพื่อการสร้างองค์ความรู้วิถีชนาบ้านผาหมอนอย่างเป็นระบบ ขณะเดียวกันยังสามารถนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชนาเพื่อการอนุรักษ์ภูมิปัญญาของชนาบ้านผาหมอน รวมถึงสามารถนำมาใช้ในการพัฒนา “การท่องเที่ยววิถีชนา” ซึ่งเป็นการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอน ดังนั้น ในส่วนของผลการดำเนินงานวิจัย ทีมวิจัยได้แบ่งการนำเสนอเป็นเป็นสองส่วน ได้แก่ ตอนที่ 1 องค์ความรู้วิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน และตอนที่ 2 การพัฒนาและจัดการแหล่งเรียนรู้เพื่อการส่งเสริมการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอน

ตอนที่ 1 องค์ความรู้วิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน

การดำเนินงานวิจัยนี้ทีมวิจัยได้ทำการรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับวิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนผ่านกระบวนการต่าง ๆ ตั้งแต่การลงพื้นที่สำรวจ การสัมภาษณ์ผู้รู้ การเข้าร่วมกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับวิถีชนา ประกอบกับการศึกษาข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ เพื่อได้รับข้อมูลตามประเด็นที่ได้ออกแบบไว้ ประกอบด้วย ปฏิทินการทำนา ขั้นตอนและอุปกรณ์การทำนา พันธุ์ข้าว พิธีกรรมและตำนานเกี่ยวกับข้าว อาหารจากข้าว และความเปลี่ยนแปลงของวิถีชนา รวมถึงข้อมูลที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นพื้นฐานของการสร้างองค์ความรู้วิถีชนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน โดยข้อมูลที่ได้รับจากการดำเนินงานประกอบด้วยประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

ข้อมูลทั่วไปบ้านผาหมอน

ที่ตั้งและอาณาเขต

บ้านผาหมอนเป็นชุมชนชาติพันธุ์กะเหรี่ยงกลุ่มสะกอ (Skaw Karen) หรือที่ภายในกลุ่มชาติพันธุ์เรียกตนเองว่า “ปกากะญอ” ตั้งอยู่ในเขตการปกครองของเทศบาลตำบลบ้านหลวง หมู่ที่ 8 อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ ตัวชุมชนตั้งอยู่ห่างจากตัวอำเภอจอมทองประมาณ 30 กิโลเมตร และห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ประมาณ 87 กิโลเมตร โดยมีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่บริเวณด้านทิศ

สภาพภูมิประเทศ

บ้านผาหมอนตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณหุบเขาในเขตพื้นที่ดอยอินทนนท์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาถนนธงชัยที่ทอดตัวในแนวทิศเหนือ-ใต้ โดยมีระดับความสูงตั้งแต่ประมาณ 400 - 2,565 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล ที่ตั้งของชุมชนผาหมอนมีสภาพเป็นหุบเขาสลับกับที่ราบระหว่างหุบเขา ความสูงเหนือระดับน้ำทะเลประมาณ 1,200 เมตร ด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกมีลักษณะเป็นภูเขาสูง ส่วนทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตกลักษณะเป็นพื้นที่ราบซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่การเกษตรของคนในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง

สภาพภูมิอากาศ

สภาพอากาศของบ้านผาหมอนมีลักษณะเป็นแบบเขตอบอุ่น มีสภาพอากาศค่อนข้างหนาวเย็นตลอดทั้งปี ขณะเดียวกันยังได้รับอิทธิพลของลมมรสุมตะวันออกเฉียงใต้ที่พัดพาความชุ่มชื้นเข้ามาในพื้นที่ทำให้ฝนตกชุกในช่วงเดือนมิถุนายนถึงเดือนตุลาคม และลมตะวันออกเฉียงเหนือที่พัดมาจากประเทศจีนซึ่งได้นำความหนาวเย็นเข้ามาปกคลุมตั้งแต่ช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ โดยภูมิอากาศของบ้านผาหมอนแบ่งออกเป็นฤดูกาลต่าง ๆ ดังนี้

ฤดูร้อน ตั้งแต่เดือนมีนาคมถึงพฤษภาคม อุณหภูมิเฉลี่ยประมาณ 28 ถึง 30 องศาเซลเซียส

ฤดูฝน ตั้งแต่เดือนมิถุนายนถึงตุลาคม อุณหภูมิประมาณ 20 ถึง 24 องศาเซลเซียส

ฤดูหนาว ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ อุณหภูมิเฉลี่ยประมาณ 8 ถึง 15 องศาเซลเซียส

ทรัพยากรธรรมชาติ

ทรัพยากรธรรมชาติถือเป็นปัจจัยสำคัญของการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนผาหมอนรวมถึงชุมชนต่าง ๆ ในเขตพื้นที่ดอยอินทนนท์มาตั้งแต่อดีต ตั้งแต่การเป็นแหล่งอาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค ฯลฯ สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันทรัพยากรธรรมชาติยังเป็นปัจจัยสำคัญของระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมซึ่งเป็นวิธีการผลิตที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ โดยทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนผาหมอนประกอบด้วยทรัพยากรสำคัญ ดังนี้

ทรัพยากรดิน

ทรัพยากรที่ดินเป็นปัจจัยสำคัญของระบบการผลิตของชุมชนผาหมอน ทั้งการเกษตรเพื่อการค้าที่เป็นรายได้หลักของคนในชุมชนในปัจจุบัน รวมถึงการเพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นพื้นฐานกิจกรรมการผลิตของคนในชุมชนเกือบทุกครัวเรือน โดยลักษณะดินบริเวณบ้านผาหมอนเป็นดินในพื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 700 เมตรลักษณะเป็นสีน้ำตาลแดง ความชื้นสูง มีการระบายน้ำปานกลาง ชะล้างหน้าดินปานกลาง บริเวณที่

ราบหุบเขาดินมีลักษณะเป็นดินตะกอน ส่วนมากเป็นดินเหนียว ระดับความเป็นกรด - ด่าง ประมาณ 5.6 - 6.0 ซึ่งเหมาะสมต่อการทำนาและการเพาะปลูกพืชไร่¹

ทรัพยากรน้ำ

บ้านผาหมอนมีลำน้ำสายสำคัญ 4 สาย ประกอบด้วยลำน้ำห้วยผาหมอน ลำห้วยแม่กลางพาด ลำห้วยคอยลิง และลำห้วยขุนน้ำโมะ ปัจจุบันชาวบ้านผาหมอนยังคงอุปโภคบริโภคน้ำจากธรรมชาติเป็นหลักผ่านการจัดการน้ำรูปแบบต่าง ๆ ได้แก่ ระบบประปาภูเขาสำหรับการส่งน้ำเข้ามายังบ้านเรือนเพื่อการอุปโภคและบริโภค ระบบเหมืองฝาย และการชลประทานเพื่อการเกษตร รวมถึงแหล่งน้ำในธรรมชาติยังเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำประเภทต่าง ๆ ซึ่งแหล่งอาหารของคนในชุมชนอีกด้วย

ทรัพยากรป่าไม้

สภาพป่าไม้ในพื้นที่บ้านผาหมอนมีลักษณะแบบป่าดิบเขาตอนล่าง (Lower Montane Rain Forest) มีความสูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 800 - 1,800 เมตร ส่วนใหญ่เป็นป่าชนิดไม่ผลัดใบ ประกอบด้วยป่าชนิดต่าง ๆ ได้แก่ ป่าก่อ (oak) ป่าสนผสมไม้ก่อ (Pine-Oak Forest) ผสมผสานกับป่าสนเขา (pine forest)² พันธุ์ไม้สำคัญที่พบ ได้แก่ สนสามใบ สารภีค้อย เหมือนคนตัวผู้ ก่อแป้น ก่อใบเลื่อม ก่อเตี้ย ก่อแดง ก่อตาหมูหลวง ก่ออก ทะโล้ จำปีป่า กำลังเสือโคร่ง กล้วยฤๅษี ฯลฯ

ทรัพยากรสัตว์ป่า

พื้นที่ในเขตอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ถือเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าจำนวนมากไม่น้อยเท่าที่พบมีทั้งหมด 446 ชนิดพันธุ์ แยกออกได้เป็น 4 ประเภท คือ นกป่า สัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม สัตว์เลื้อยคลาน และสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ นอกจากนั้นเป็นแมลงจำพวกต่าง ๆ ปัจจุบันสัตว์ป่าในบริเวณอุทยานแห่งชาติที่นี้มีจำนวนลดลงไปมาก สัตว์ที่เหลืออยู่ส่วนมากเป็นสัตว์ขนาดเล็ก³ ดังเช่น เลียงผา กวาง กวางผา เสือ หมูป่า หมี ชะนี กระต่ายป่า และไก่ป่า⁴

ข้อมูลประชากร

จากการสำรวจจำนวนประชากรบ้านผาหมอน หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านหลวง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ โดยปัจจุบันบ้านผาหมอนมีจำนวนครัวเรือน 146 หลังคาเรือน จำนวนประชากร 637 คน แบ่งเป็นเพศชาย 330 คนหญิง 307 คน โดยสามารถจำแนกกลุ่มอายุของประชากรในหมู่บ้านได้ดังนี้

¹ คณิต ฐนธรรมเจริญ, สิ่งแวดล้อมศึกษาในชุมชนกับการเปลี่ยนแปลงการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูง, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540), 67.

² อภิชาติ ขาวสอาดและคณะ, ประมวลความรู้เรื่องอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศ, 2540.), 41.

³ เรื่องเดียวกัน, 57-61.

⁴ วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <https://th.wikipedia.org/wiki/อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์>, เข้าถึงเมื่อ 10 มกราคม 2561.

ตารางที่ 1 ข้อมูลประชากรบ้านผาหมอน

กลุ่มอายุ	ชาย (คน)	หญิง (คน)	รวม (คน)
เด็กเล็ก (ต่ำกว่า 4 ปี)	23	23	46
เด็ก (4-14 ปี)	50	53	103
วัยรุ่น (15-24 ปี)	60	42	102
ผู้ใหญ่ (25-59 ปี)	167	166	333
ผู้สูงอายุ (60 ปีขึ้นไป)	30	29	59
รวม	330	313	643

ที่มา: โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพ (รพสต.) บ้านขุนกลาง ตำบลบ้านหลวง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ปี พ.ศ. 2558

ระบบการศึกษาภายในชุมชน

ปัจจุบันบ้านผาหมอนมีสถานศึกษาดังอยู่ในชุมชน จำนวน 2 แห่ง ได้แก่

1. โรงเรียนนิมไพรผาหมอนดอยอินทนนท์ ตั้งอยู่ห่างจากตัวหมู่บ้านประมาณ 2 กิโลเมตร ก่อตั้งโดยนิมไพรสมาคม ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2530 โรงเรียนนิมไพรผาหมอนฯ ได้โอนย้ายเข้าสังกัดสำนักงานการศึกษาประถมศึกษาแห่งชาติ เปิดสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาลถึงประถมศึกษาปีที่ 6 มีระบบการเรียนการสอนเชิงบูรณาการตามนโยบายกระทรวงศึกษาธิการซึ่งทางโรงเรียนได้บรรจุหลักสูตรท้องถิ่นและยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้เพื่อสามารถนำความรู้ไปใช้ในชีวิตรจริง โดยมีกิจกรรมประกอบการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชนรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเลี้ยงหมู เลี้ยงไก่ และการปลูกผักปลอดสารพิษตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เป็นต้น

2. ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านผาหมอน ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2546 โดยได้รับงบประมาณการก่อสร้างจากมูลนิธิกาเกาะอู ปัจจุบันเป็นหน่วยงานในสังกัดเทศบาลตำบลบ้านหลวง เปิดสอนในระดับชั้นเตรียมอนุบาล

หน่วยงานด้านสุขภาพอนามัยชุมชน

ชุมชนบ้านผาหมอนมีสถานอนามัย 1 แห่ง ตั้งอยู่บริเวณสำนักงานเขตพัฒนาพื้นที่สูงบ้านผาหมอน เปิดให้บริการในวันจันทร์ วันพุธ และวันศุกร์ กรณีที่มีอาการเจ็บป่วยหนักคนในชุมชนจะเดินทางไปรักษาที่โรงพยาบาลจอมทองหรือสถานพยาบาลในตัวอำเภอจอมทอง รวมถึงโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลตำบลบ้านหลวงซึ่งตั้งอยู่ในเขตบ้านขุนกลาง

ระบบคมนาคม

ปัจจุบันชุมชนผาหมอนติดต่อกับภายนอกด้วยการคมนาคมทางบก ตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 1009 (จอมทอง-อินทนนท์) โดยการเดินทางเข้าสู่บ้านผาหมอนหากเดินทางมาตามเส้นทางดังกล่าวเมื่อมาถึงระหว่างหลักกิโลเมตรที่ 23-24 จะพบทางแยกขวา โดยจากทางแยกเข้าถึงตัวหมู่บ้านระยะทางประมาณ 7 กิโลเมตรโดยเป็นเส้นทางคอนกรีตตลอดสาย

ระบบสาธารณูปโภค

แหล่งน้ำของหมู่บ้าน

บ้านผาหมอนมีระบบการจัดการแหล่งน้ำสำหรับอุปโภคบริโภค ดังนี้

1. อ่างเก็บน้ำ
2. แหล่งน้ำจากระบบชลประทาน
3. แหล่งน้ำจากประปาภูเขา
4. แหล่งน้ำจากลำห้วยธรรมชาติ

ระบบไฟฟ้า

บ้านผาหมอนมีระบบไฟฟ้าที่ได้รับการดำเนินการจากการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค อำเภอจอมทอง โดยเริ่มเข้าถึงบ้านผาหมอนเป็นครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2546 และเข้าสู่ชุมชนผาหมอนใหม่ในปี พ.ศ. 2551 นอกจากนั้น พื้นที่ดอยอินทนนท์ยังมีโรงงานผลิตกระแสไฟฟ้าจากพลังน้ำ 2 แห่ง ได้แก่ โรงงานผลิตไฟฟ้าพลังน้ำบ้านขุนกลาง และโรงงานผลิตไฟฟ้าพลังน้ำน้ำตกแม่กลาง ซึ่งมีเครือข่ายเชื่อมกับสถานีควบคุมการจ่ายไฟฟ้าอำเภอจอมทอง⁵

ประวัติความเป็นมาของชุมชนผาหมอน

ความเป็นมาของชุมชนชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนต้องกล่าวย้อนไปถึงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวปกากะญอในพื้นที่ดอยอินทนนท์ โดยประวัติการตั้งถิ่นฐานของชาวปกากะญอดอยอินทนนท์มีลักษณะเป็นร่องเล่าที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาโดยได้กล่าวถึงปี พ.ศ. 2413 กลุ่มชาวปกากะญอจากแม่ลาหลวง จังหวัดแม่ฮ่องสอน จำนวน 5 ครอบครัว ประกอบด้วยครอบครัวของนายตาโรกับนางล่าเปอ ครอบครัวของนายเปอะเหล่อกวากับนางปู้ ครอบครัวของนายดอกคากับนางแฮลู่ ครอบครัวนายก๊วย และครอบครัวของนายปุกาได้อพยพออกจากถิ่นฐานเดิมเพื่อแสวงหาพื้นที่ตั้งถิ่นฐานแห่งใหม่ โดยได้เลือกพื้นที่บริเวณบ้านผาแดง หรือ “เลกรูอสี” เป็นที่ตั้งถิ่นฐานเป็นแห่งแรก หลังจากนั้นประมาณ 1 ปี ทั้งหมดจึงได้ย้ายถิ่นฐานมายัง “โคะไข่กว่ากิ” หรือในเขตพื้นที่บ้านขุนตะ อำเภोजอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ในปัจจุบัน

⁵ เทศบาลตำบลบ้านหลวง, *สภาพทั่วไป* [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <http://www.banloungh.go.th/content.php?cid=20130412164807QmnrGb0>, เข้าถึงเมื่อวันที่ 31 มกราคม 2561.

ต่อมานายตาโรเห็นว่าบ้านขุนแตะมีพื้นที่เพาะปลูกที่จำกัด หากมีการขยายครอบครัวเพิ่มขึ้นพื้นที่เพาะปลูกอาจไม่เพียงพอต่อจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ปี พ.ศ. 2423 นายตาโรจึงนำชาวปกาเกอะญอกลุ่มนี้อพยพออกจากบ้านขุนแตะเพื่อแสวงหาที่ตั้งถิ่นฐานแห่งใหม่อีกครั้ง โดยได้ย้ายถิ่นฐานไปตามพื้นที่ต่าง ๆ แห่งละประมาณ 1 ปี กระทั่งในปี พ.ศ. 2428 กลุ่มคนกลุ่มนี้ได้เดินทางมาถึงพื้นที่แห่งหนึ่งซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน นายตาโรและพวกได้ขึ้นไปบนยอดคอยแห่งหนึ่ง⁶ เพื่อพิจารณาพื้นที่ที่มีความเหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานและได้เลือกพื้นที่ราบระหว่างหุบเขามีลำน้ำไหลผ่าน ซึ่งที่แห่งนั้นได้แก่บริเวณต้นน้ำแม่กลางแห่งพื้นที่คอยอินทนนท์ หรือในภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “มีกะคี” หมายถึง ชุมชนบริเวณต้นน้ำแม่กลาง

หลังจากการเลือกพื้นที่ในการตั้งชุมชนแล้ว ด้วยพื้นที่ดังกล่าวตั้งอยู่ในเขตเมืองจอมทอง นายตาโร นายเปอะเหล่อกวา และนายกวิเจ็งได้เข้าหารือเรื่องการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่บริเวณนี้กับเจ้าเมืองจอมทอง เจ้าเมืองจอมทองได้แนะนำให้พวกเขาขออนุญาตตั้งถิ่นฐานกับเจ้าเมืองลำพูน (เมืองจอมทองในขณะนั้นอาจขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองลำพูน) นายตาโรและพวกได้ตกลงที่จะมอบช้างให้แก่เจ้าเมืองลำพูนเพื่อเป็นเครื่องแลกเปลี่ยนกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในผืนแผ่นดินนี้ เมื่อถึงวันมอบช้างให้แก่เจ้าเมืองลำพูน นายตาโรและพวกได้นำช้างเชือกหนึ่งมาแลกเปลี่ยนกับการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ตามที่ได้ตกลงกับเจ้าเมืองลำพูนไว้ โดยช้างเชือกนั้นเป็นช้างตัวเมียหางค้วน ชื่อ “โมรุหม่ม” ซึ่งกลุ่มของนายตาโรได้ตั้งราคาไว้ที่ 400 เหยียดรูป เมื่อได้รับช้างตัวนั้นแล้วเจ้าเมืองได้คืนเงินให้นายตาโร 80 เหยียดรูป เนื่องจากที่ดินผืนนี้เจ้าเมืองได้ตั้งราคาไว้ 320 เหยียดรูป อีกทั้งเจ้าเมืองลำพูนมีความประสงค์ที่จะเลี้ยงช้างในผืนป่าแห่งนี้ก่อนแล้ว จึงได้ให้ชาวปกาเกอะญอซึ่งเป็นผู้ที่มีความชำนาญด้านการเลี้ยงช้างได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานและได้แต่งตั้งนายตาโรเป็นผู้ปกครองชุมชน โดยการแลกเปลี่ยนช้างโมรุหม่มกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวปกาเกอะญอบนผืนแผ่นดินแห่งนี้มีหลักฐานเป็นสัญญาที่จารลงบนใบลานม้วนเก็บไว้ในกระบอกไม้ไผ่ โดยเก็บไว้ที่เจ้าเมืองลำพูนหนึ่งฉบับและกลุ่มชาวปกาเกอะญอที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในครั้งนั้นหนึ่งฉบับแต่ปัจจุบันหลักฐานนั้นได้สูญหายไปแล้ว

ส่วนชาวปกาเกอะญออีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตมีกะคี เป็นกลุ่มคนที่ได้เดินทางมาจากอำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน จำนวน 6 ครอบครัว โดยเมื่อปี พ.ศ. 2415 กลุ่มคนเหล่านี้ได้เดินทางออกจากบ้านปางตองผ่านมาทางบ้านแม่แฮ อำเภอสะเมิง จนกระทั่งถึงอำเภอแม่วาง โดยในครั้งแรกคนกลุ่มนี้ได้เลือกตั้งถิ่นฐานบริเวณคอยหินหลวงหรือ “เล่อโคะหลู”⁷ ซึ่งเป็นภูเขาที่มีโพรงลึกและกว้างขวางเหมาะสมต่อการเป็นที่พักอาศัย อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2425 กลุ่มคนเหล่านี้ได้อพยพจากคอยหินหลวงเพื่อแสวงหาที่ตั้งถิ่นฐานแห่งใหม่ โดยได้ตั้งถิ่นฐานตามพื้นที่ต่าง ๆ เช่นเดียวกับคนกลุ่มแรก กระทั่งปี พ.ศ. 2428

⁶ สันนิษฐานว่าเป็นคอยหัวเสือในปัจจุบัน

⁷ ที่มาของชื่อคอยหินหลวงหรือ “เล่อโคะหลู” มาจากลักษณะของภูเขาสูงคดงอคล้ายที่มีลักษณะเป็นภูเขาที่มีก้อนหินขนาดใหญ่บริเวณส่วนยอดเป็นจุดสังเกตหลัก

ชาวปากะเกะญอกลุ่มนี้ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณยอดคอย “ตั่วะเหว” ซึ่งในขณะนั้นกลุ่มของนายตาโรได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว

ตามธรรมเนียมการตั้งถิ่นฐานของชาวปากะเกะญอ กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาในกลุ่มหลังจะต้องบอกกล่าวและขออนุญาตผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อน ดังนั้นนายเบอะริ และนายเคซ่าซึ่งเป็นกลุ่มที่ย้ายถิ่นฐานเข้ามาภายหลังจึงได้เข้าไปหารือกับกลุ่มของนายตาโรเพื่อขออนุญาตตั้งบ้านเรือนในพื้นที่ร่วมด้วย นายตาโรจึงได้ขอให้นายเบอะริและกลุ่มผู้อพยพเข้ามาใหม่ นำเงินจำนวนหนึ่งตามความเหมาะสมแลกเปลี่ยนกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ เช่นเดียวกันกับกลุ่มของนายตาโรซึ่งได้มอบช้างโมรุหม่มให้แก่เจ้าเมืองลำพูน แลกเปลี่ยนกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม ด้วยกลุ่มของนายเบอะริไม่มีทรัพย์สินที่จะมอบให้กลุ่มของนายตาโรเนื่องจากการอพยพย้ายถิ่นฐานที่ผ่านมาต้องประสบกับความยากลำบาก ต้องเดินทางข้ามป่าเขานับพันกิโลเมตร การที่จะมีเงินมาแลกเปลี่ยนกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานย่อมเป็นไปได้ สิ่งที่จะมีคือ “ข้าว” และความรู้ที่ติดตัวมาเท่านั้น นายตาโรจึงขอให้กลุ่มของนายเบอะริสานเสื่อที่ทำจากหวายอย่างดี 1 ผืน เพื่อมอบให้กลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนตามธรรมเนียม ในเวลาต่อมากลุ่มของนายเบอะริจึงนำเสื่อที่สานจากหวายอย่างดีมามอบให้กลุ่มของนายตาโรเพื่อการแลกเปลี่ยนกับการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ โดยกลุ่มของนายเบอะริได้โยกย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานยังแคว้นมีกะคิเพียง 3 ครอบครัว ได้แก่ ครอบครัวของนายเบอะริ ครอบครัวของนายเคซ่า ส่วนอีกหนึ่งครอบครัวไม่สามารถสืบทราบข้อมูลได้ ทั้งสามครอบครัวซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตั่วะเหวจึงได้ย้ายลงมายังบริเวณที่เรียกว่า “หม่อลิลูโซ” หรือ “คอยลิง” และในปี พ.ศ. 2433 ได้เคลื่อนย้ายลงมาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่ต่ำกว่าเดิมในบริเวณที่เรียกว่า “แคลอปู”

ในปี พ.ศ. 2435 ได้เกิดโรคระบาดในพื้นที่คอยอินทนนท์ทำให้กลุ่มชาวปากะเกะญอในพื้นที่ต้องโยกย้ายถิ่นฐานเพื่อหลีกเลี่ยงโรคระบาดอยู่บ่อยครั้ง อย่างไรก็ตาม ชาวปากะเกะญอในพื้นที่คอยอินทนนท์ยังคงโยกย้ายและตั้งถิ่นฐานในเขตพื้นที่ “มีกะคิ” เนื่องจากความสำนึกในบุญคุณของช้าง “โมรุหม่ม” ที่ได้เสียสละตนเองเพื่อแลกกับผืนแผ่นดินแห่งนี้ รวมถึงเสื่อหวายที่สะท้อนถึงความเคารพให้เกียรติซึ่งกันและกัน ชาวปากะเกะญอในแคว้นมีกะคิจึงยังคงพึ่งพาอาศัยแผ่นดินแห่งนี้เป็นที่อยู่อาศัยสืบต่อมาภายใต้ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ รวมถึงยังคงยึดถือกฎเกณฑ์ของนายตาโรสืบต่อมา

ปัจจุบันบ้านผาหมอนตั้งอยู่ในเขตการปกครองของเทศบาลตำบลบ้านหลวง หมู่ที่ 8 อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ โดยประกอบด้วย 2 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนผาหมอน ภายในชุมชนแบ่งออกเป็นกลุ่มบ้านหรือเรียกว่าป๊อกบ้านจำนวน 4 ป๊อกบ้าน ประกอบด้วย บ้านโฮ่อง บ้านท่าฝ่ง บ้านกลาง และบ้านคอยลิง และชุมชนบ้านผาหมอนใหม่ ตั้งอยู่ห่างจากชุมชนผาหมอนทางทิศเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร ซึ่งเริ่มก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2520 อันเกิดจากการโยกย้ายบ้านเรือนเพื่อให้ใกล้กับพื้นที่เพาะปลูก โดยในระยะแรกเรียกชุมชนแห่งนี้ว่า “บ้านดินผา” เนื่องจากชุมชนตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณดินคอยผาหมอน ต่อมาในราวปี พ.ศ. 2525 จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น “บ้านผาหมอนใหม่” กระทั่งได้รับการยกสถานะขึ้นเป็นหมู่บ้านในเขตพื้นที่การปกครองหมู่ที่ 8 มีสถานะเป็นหย่อมบ้านหนึ่งของบ้านผาหมอนและได้ใช้ชื่อดังกล่าวสืบมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ภาพที่ 2 รูปปั้นช้างใหม่รูเหม่ตั้งอยู่ภายในพุทธอุทยานแม่กลางหลวง (ปากเกอญาราม)

ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมชาติพันธุ์ปากเกอญอบ้านผาหมอน

การปกครองและผู้นำชุมชน

ปัจจุบันชุมชนผาหมอนมีระบบการปกครองแบบผสมผสานกันระหว่างการปกครองตามแบบประเพณีของกลุ่มชาติพันธุ์ปากเกอญอที่สืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ และการปกครองตามรูปแบบรัฐสมัยใหม่ผู้นำของชุมชนจึงมีทั้งผู้นำที่เป็นทางการ ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกสภาเทศบาล และผู้นำทางจิตวิญญาณ โดยระบบการปกครองแต่ละรูปแบบมีรายละเอียด ดังนี้

การปกครองตามระบบวัฒนธรรมชาติพันธุ์ปากเกอญอ

การปกครองตามวัฒนธรรมของชาวปากเกอญอบ้านผาหมอนเป็นระบบการปกครองที่คนในชุมชนยึดถือมาตั้งแต่ดั้งเดิมและยังคงสืบทอดมาในปัจจุบัน ผู้นำทางวัฒนธรรมของสังคมปากเกอญอ ได้แก่ “ฮีโง” ซึ่งมีบทบาทในการทำหน้าที่ปกครองหมู่บ้าน ดูแลทุกข์สุขของคนในชุมชน รวมถึงทำหน้าที่ตัดสินคดีความ ขัดพิพาท และการทำผิดประเพณีของคนในชุมชน นอกจากนี้แล้ว ฮีโงยังมีบทบาทสำคัญในด้านการเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในระดับชุมชนเป็นเสมือนสื่อกลางระหว่างคนในชุมชนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนในชุมชนเคารพนับถือ ตำแหน่งฮีโงจะแต่งตั้งขึ้นตั้งแต่ช่วงของการก่อตั้งหมู่บ้านโดยเลือกผู้ที่มีอาวุโสสูงสุดเมื่อครั้งก่อตั้งหมู่บ้านเป็นผู้ดำรงตำแหน่ง และจะสืบทอดตำแหน่งต่อมาตามสายจากตระกูล โดยชุมชนผาหมอนยังมีการสืบทอดระบบผู้นำตามประเพณีสืบมาจากอดีต หากแต่ปัจจุบันผู้นำทางประเพณี หรือฮีโงมีบทบาทเป็นผู้นำทางความเชื่อและการประกอบพิธีกรรมในระดับชุมชนเท่านั้น

การปกครองตามระบบราชการ

บ้านผาหมอนตั้งอยู่ในพื้นที่การปกครองหมู่ที่ 8 เทศบาลบ้านหลวง อำเภोजอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ โดยปัจจุบันพื้นที่หมู่ที่ 8 ประกอบด้วย 2 หย่อมบ้าน ได้แก่ บ้านผาหมอน และบ้านผาหมอนใหม่ ปกครองด้วยผู้นำตามระบบราชการโดยประกอบด้วยผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน

และสมาชิกสภาเทศบาลตำบล โดยมีหน้าที่ความรับผิดชอบด้านการปกครองตามนโยบายที่ภาครัฐกำหนด รวมถึงประสานงานกับหน่วยงานราชการต่าง ๆ ที่เข้ามาดำเนินกิจกรรมพัฒนาในชุมชน โดยผู้ดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านบ้านผาหมอนในปัจจุบันได้แก่ นายธรรมชาติ พนากำเนิดสกุล ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ได้แก่ นายพรชัย วอปือ (บ้านผาหมอน) และนายโชคชัย ไพรบรรเจิด (บ้านผาหมอนใหม่) โดยมีนายกรฤทธิ์ คูเจ๊ะโต๊ะ ดำรงตำแหน่งสมาชิกเทศบาลตำบลบ้านหลวง

เศรษฐกิจ

ระบบเศรษฐกิจของชุมชนผาหมอนมีลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพ (subsistence economy) ผสมผสานกับระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา (capitalism) ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม โดยจะทำการเพาะปลูกข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ส่วนรายได้ที่เป็นตัวเงินของคนในชุมชนส่วนใหญ่ได้มาจากการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจซึ่งได้รับการส่งเสริมการเพาะปลูกจากโครงการหลวง พืชเศรษฐกิจสำคัญ ได้แก่ ไม้ดอก เช่น กุหลาบ เขียวปรีดา ลั่นมั่งกร เฟิร์น ฯลฯ และพืชผัก เช่น สุกินี มะเขือเทศ เซลลารี เป็นต้น นอกจากนั้นคนในชุมชนยังมีการเลี้ยงสัตว์เพื่อการบริโภคและใช้ในการประกอบพิธีกรรม รวมถึงการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติทั้งจากผืนป่าและแหล่งน้ำในชุมชน ปัจจุบันคนในชุมชนผาหมอนเริ่มประกอบอาชีพที่หลากหลาย ตั้งแต่อาชีพรับจ้าง ค้าขาย รวมถึงอาชีพรับราชการ หากแต่ยังคงมีสัดส่วนไม่มากนักเมื่อเทียบกับอาชีพในภาคการเกษตร ขณะเดียวกันชุมชนผาหมอนยังมีการดำเนินการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชน โดยเริ่มดำเนินการอย่างเป็นทางการมาตั้งแต่ พ.ศ. 2547 และยังคงเป็นรายได้เสริมของชุมชนเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ระบบครอบครัว

ครอบครัวของชาวปกาเกอะญอเป็นระบบครอบครัวเดี่ยว (nucleus family) โดยเมื่อมีการออกเรือนหรือสร้างครอบครัวใหม่ฝ่ายชายจะเป็นฝ่ายย้ายเข้าบ้านฝ่ายหญิงเพื่อเป็นแรงงานให้แก่ครอบครัวฝ่ายหญิงระยะหนึ่ง หลังจากนั้นจึงออกไปสร้างบ้านเรือนอาศัยอยู่อย่างเป็นเอกเทศ การแต่งงานของชาวปกาเกอะญอเป็นแบบผัวเดียวเมียเดียว การหย่าร้างหรือการแต่งงานใหม่จึงปรากฏไม่มากนัก ชาวปกาเกอะญอมีระบบการสืบสายตระกูลฝ่ายมารดา (matrilineage) โดยการนับถือสืบบรรพบุรุษของฝ่ายมารดา ชาวปกาเกอะญอจึงไม่เลือกคู่ครองที่สืบสายตระกูลมารดาเดียวกัน ลูกสาวคนเล็กของครอบครัวจะมีบทบาทเป็นผู้ดูแลใกล้ชิดบิดามารดา เนื่องจากเมื่อลูกชายแต่งงานจะต้องย้ายเข้าบ้านของฝ่ายหญิง ส่วนลูกสาวคนโตจะมีโอกาสสร้างครอบครัวของตนเองก่อนลูกสาวคนเล็ก ระบบครอบครัวถือเป็นหน่วยสำคัญที่สุดของสังคมเนื่องจากเป็นหน่วยพื้นฐานในการจัดการแรงงานในระบบการผลิต นอกจากนั้น ครอบครัวยังถือเป็นสถาบันสำคัญในการปลูกฝังจริยประเพณีและให้สมาชิกในสังคม โดยเฉพาะการนับถือกันตามความอาวุโส การพหุผู้เฒ่าผู้แก่ รวมถึงการให้เกียรติผู้อื่นอยู่เสมอ

ศาสนาและความเชื่อ

การนับถือศาสนาและความเชื่อของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนปัจจุบันมีลักษณะผสมผสานระหว่างความเชื่อแบบดั้งเดิมกับความเชื่อทางศาสนาที่ได้รับการเผยแพร่เข้ามาในชุมชนในระยะหลัง ได้แก่ ศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก และศาสนาคริสต์นิกายต่าง ๆ ในด้านการประกอบกิจกรรมทางศาสนา ชาวบ้านผาหมอนที่นับถือศาสนาจะประกอบพิธีกรรมโดยการเข้าโบสถ์เพื่อร่วมกันสวดมนต์และฟังคำเทศนาทุกวันอาทิตย์ และในวันสำคัญทางศาสนา โดยปัจจุบันชุมชนผาหมอนมีศาสนสถานในศาสนาคริสต์จำนวน 3 แห่ง ได้แก่ โบสถ์คาทอลิกนักบุญเปโตร ศาสนสถานในนิกายโรมันคาทอลิก และโบสถ์ในนิกายคริสเตียนอีกสองแห่ง ได้แก่ คริสตจักรบ้านผาหมอนและคริสตจักรบ้านผาหมอนใหม่ ส่วนชาวพุทธจะทำการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในวันสำคัญทางศาสนา รวมถึงจะมีการดักบาตรทุกเช้าหากมีพระสงฆ์เข้ามาจำพรรษาที่วัด โดยมีวัดป่าผาหมอนเป็นวัดประจำชุมชน แม้ว่าปัจจุบันศาสนาและความเชื่อของคนในชุมชนผาหมอนจะมีลักษณะที่แตกต่างหลากหลาย หากแต่ความแตกต่างนี้มีได้เป็นปัญหาต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน เนื่องจากการนับถือศาสนาหลักมิได้เป็นเงื่อนไขของการลดลงของศรัทธาและการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อดั้งเดิมของชาติพันธุ์ ในทางกลับกันคนในชุมชนได้ผสมผสานพิธีกรรมของศาสนาหลักและความเชื่อดั้งเดิมได้อย่างกลมกลืน

ภาษาถิ่น (ลี)

ภาษาปกากะญอ จัดอยู่ในตระกูลทิเบต-พม่า (Tibeto-Burmese stock) โดยปัจจุบันภาษาท้องถิ่นของกลุ่มชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนปรากฏทั้งภาษาพูด และภาษาเขียน โดยภาษาเขียนแบ่งออกเป็น 2 รูปแบบ ได้แก่

1. ลิโรเหม่ (LIX moj) เป็นภาษาเขียนที่เผยแพร่เข้ามายังบ้านผาหมอนราว 50-60 ปีมาแล้ว ลักษณะคล้ายอักษรภาษาอังกฤษ นิยมใช้ประกอบในกิจกรรมทางศาสนาคริสต์ เช่น การเขียนพระคัมภีร์ เป็นต้น
2. ลิกวา หรือภาษาเขียนโบราณ เป็นภาษาถิ่นที่มีมาแต่ช้านาน ลักษณะคล้ายอักษรของพม่าหรือภาษาพื้นเมือง (ตัวเมือง) ในภาคเหนือของไทย

ปัจจุบันคนในชุมชนผาหมอนใช้ภาษาถิ่นปกากะญอในการพูดสื่อสารระหว่างคนในชุมชน โดยมีการหยิบยืมคำศัพท์ในภาษาอื่น ๆ เข้ามาเป็นภาษาถิ่นของตน ส่วนภาษาเขียนจะนิยมใช้ในการศาสนาเป็นหลัก โดยแบ่งเป็นภาษาเขียนแบบลิโรเหม่จะใช้ในศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก ส่วนภาษาเขียนแบบลิกวาจะใช้ในศาสนาคริสต์นิกายคริสเตียน

การแต่งกาย

เครื่องแต่งกายของชาวปกากะญอจะทอขึ้นจากเส้นด้ายที่ปั่นขึ้นจากฝ้าย ย้อมสีต่าง ๆ ด้วยวัสดุจากธรรมชาติ ชายชาวปกากะญอจะสวมใส่เสื้อทอมือ ยาวประมาณเอว (เชกอ) มีลวดลายตามความต้องการ ท่อนล่างสวมใส่ผ้าถุงผ้าควินิน ขมวดเหน็บที่เอว คาดศีรษะด้วยผ้าสีแดง ส่วนหญิงชาวปกากะญอจะแต่ง

กายตามสถานภาพ โดยหญิงสาวที่ยังไม่แต่งงานจะสวมใส่ผ้าทอมือสีขาวทรงกระบอกยาวถึงข้อเท้า (เซกวา) ส่วนหน้าอกและชายผ้าตกแต่งด้วยด้ายหลากสีสันเป็นลวดลายต่าง ๆ ส่วนหญิงที่แต่งงานแล้วจะสวมใส่เสื้อตัวสั้นสีน้ำเงินหรือดำ (เซโมชู) ปักลายด้วยลูกเดือยหรือด้ายสีอื่นที่ต่างจากสีพื้น ผ้านุ่งจะสวมใส่ผ้าถุงสีแดงทอเป็นลวดลายตามแต่ความชอบของผู้สวมใส่ รวมถึงนิยมโพกศีรษะด้วยผ้าสีขาวปักลวดลายที่ปลายผ้า

บ้านเรือนของชาวปกาเกอะญอ

ที่อยู่อาศัยของชาวปกาเกอะญอเป็นบ้านแบบยกพื้นสูง มีขนาดบริเวณหน้าบ้าน โครงสร้างของบ้านทำด้วยไม้ไผ่หรือเสาไม้จริงจำพวกไม้ก่อหลวง พื้นและฝาทำจากฟากไม้ไผ่ หลังคามุงด้วยหญ้าคา ใบตองตึงหรือใบสาก โดยบ้านแบบดั้งเดิมของชาวปกาเกอะญอจะมีเพียงห้องเดียว ภายในมีลานเตาไฟอยู่กลางห้องสำหรับการหุงหาอาหารและให้ความอบอุ่นในยามค่ำคืน บริเวณใต้ถุนบ้านจะเป็นพื้นที่สำหรับทำกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ฝักพื้น ตำข้าว หรือเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์เลี้ยง เช่น คอกหมู เล้าไก่ เป็นต้น นอกจากนี้ ชาวปกาเกอะญอจะสร้างขี้ข้าว (บือพอ) ในบริเวณบ้านเพื่อเป็นที่เก็บข้าวหรือผลผลิตทางการเกษตรอื่น ๆ โดยจะสร้างขึ้นแยกออกจากตัวบ้านอย่างชัดเจนและจะต้องตั้งอยู่ในระดับที่ต่ำกว่าตัวบ้านเสมอ นอกจากนี้ ชาวปกาเกอะญอยังทำการเก็บเมล็ดข้าวในบริเวณใต้ถุนบ้านโดยการสร้างภาชนะจากไม้ไผ่สานเป็นทรงกระบอก เรียกว่า “เซะ” โดยจะใช้เป็นที่เก็บเมล็ดข้าวเพื่อเตรียมที่จะนำมาตากก่อนที่จะเก็บเข้าสู่ยุ้งฉาง

การขยายครัวเรือนของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะสัมพันธ์กับระบบการสืบสายตระกูลซึ่งชาวปกาเกอะญอจะมีการสืบสายตระกูลฝ่ายมารดา เมื่อสมาชิกในครอบครัวจะสร้างครอบครัวใหม่ฝ่ายชายจะเป็นผู้ย้ายเข้าบ้านของฝ่ายหญิง ส่วนลูกสาวที่แต่งงานและจะต้องแยกครัวเรือนจากบ้านของพ่อแม่จะยังคงสร้างบ้านในที่ดินผืนเดียวกับบ้านของพ่อแม่ เนื่องจากระบบการสืบสายตระกูลฝ่ายมารดาจะถือว่าบ้านและทรัพย์สินทุกประเภทจะเป็นของผู้หญิง และลูกสาวจะมีหน้าที่เป็นผู้สืบทอดมรดกของครอบครัว ด้วยการขยายครัวเรือนในลักษณะดังกล่าว คนในพื้นที่ละแวกบ้านใกล้เคียงจึงมักจะมีความสัมพันธ์กันแบบเครือญาติ มีการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัยและไว้วางใจกันเสมอ

อย่างไรก็ตาม กฎเกณฑ์การย้ายเข้าบ้านฝ่ายหญิงหลังการแต่งงานมิได้เป็นแบบแผนปฏิบัติที่ตายตัว โดยหลังจากการแต่งงาน ครอบครัวใหม่อาจจะย้ายเข้าบ้านของฝ่ายหญิง ย้ายเข้าบ้านฝ่ายชาย หรือแยกครัวเรือนออกไปอย่างเอกเทศซึ่งขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่าง ๆ เช่น ฐานะทางเศรษฐกิจ ความต้องการแรงงานในการผลิตของครัวเรือน ฯลฯ หรือหากครอบครัวใหม่ที่ยังไม่พร้อมที่จะแยกบ้านเรือนอาจจะยังคงอาศัยอยู่ร่วมกับพ่อแม่ประมาณหนึ่งฤดูกาลผลิตหรือมากกว่านั้น แต่มีข้อห้ามว่าภายในบ้านหลังเดียวกันห้ามพักอาศัยอยู่ร่วมกันสามครอบครัว เนื่องจากเชื่อว่าจะทำให้ผู้พักอาศัยในบ้านดำเนินชีวิตอย่างไม่เป็นปกติสุข

ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม

ชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนมีความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือจิตวิญญาณหรือการนับถือผี (animism) เป็นความเชื่อหลักที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยชาวปกาเกอะญอเชื่อว่าสรรพสิ่งรอบตัวล้วนมีผู้ปกปักรักษา

รักษาและสามารถส่งผลดีหรือร้ายในการดำเนินชีวิต การดำเนินกิจกรรมใด ๆ ของชาวปกาเกอะญอจึงต้องประกอบพิธีกรรมเพื่อบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทางเจ้าป่าเจ้าเขา และวิญญาณของบรรพชนเพื่อช่วยอุดหนุนคำจูนให้กิจการงานต่าง ๆ เป็นไปด้วยความราบรื่น การเพาะปลูกได้ผลผลิตดี ช่วยปกป้องคุ้มครองดูแลให้อยู่เย็นเป็นสุข และยังถือเป็นการขอขมาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นอีกด้วย โดยพิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวปกาเกอะญอจะมีผู้นำทางจิตวิญญาณ หรือ “ฮีโซ” เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม โดยนอกจากพิธีกรรมต่าง ๆ จะแสดงให้เห็นถึงความเคารพต่อธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติของชาวปกาเกอะญอแล้ว พิธีกรรมและความเชื่อยังเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคมชาติพันธุ์ปกาเกอะญอซึ่งได้แทรกซึมลงสู่ระบบคิดและวิถีชีวิตของชาวปกาเกอะญออย่างลึกซึ้งในหลายมิติอันแสดงให้เห็นผ่านพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ที่สัมพันธ์กับชีวิตในมิติต่าง ๆ ดังเช่น

ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับชีวิต

พิธีกรรมการเกิด

เมื่อครั้งที่ชาวบ้านพาหมอนยังคงทำคลอดด้วยหมอดำแย เมื่อเวลาที่ภรรยาเริ่มเจ็บท้องใกล้คลอด หมอดำแยประจำหมู่บ้านจะเป็นผู้ช่วยดูแลตั้งแต่ก่อนทำคลอดจนถึงช่วงของการทำคลอด เมื่อทารกออกมาลืมตาดูโลก หลังจากทำความสะอาดร่างกายของทารกแล้ว ผู้เป็นพ่อจะทำการตัดสายรกของลูกบรรจลงในกระบอกไม้ไผ่ ปิดฝากระบอกด้วยผ้า จากนั้นจะนำกระบอกสายรกก้นไปในป่าใกล้หมู่บ้าน เพื่อนำกระบอกไม้ไผ่ที่บรรจุสายรกไปแขวนไว้บนต้นไม้ โดยต้นไม้ที่จะนำกระบอกสายรกไปผูกติดไว้จะต้องเป็นต้นไม้ใหญ่ที่มีลักษณะรูปร่างที่ดี มีความแข็งแรง โดยต้นไม้ที่เรียกว่า “เดปอทุ” หรือ “ต้นสายรก” ชาวปกาเกอะญอเชื่อว่าการผูกกระบอกสายรกของทารกที่เกิดใหม่กับต้นไม้ใหญ่เป็นการผูกขวัญของเด็กที่เกิดใหม่ไว้กับต้นไม้ต้นนั้น อีกทั้งยังเชื่อว่าจะทำให้เด็กเติบโตอย่างสมบูรณ์แข็งแรงดังต้นไม้ใหญ่ โดยต้นไม้ที่ได้ผูกกระบอกสายรกก้นนี้จะห้ามตัดโดยเด็ดขาด หากว่าผู้ใดผู้หนึ่งตัดต้นไม้ต้นนั้นทั้งโดยความเจตนาหรือไม่เจตนา ก็ตามจะทำให้ขวัญของทารกหนีไป และจะส่งผลให้ทารกล้มป่วยหรือมีอาการผิดปกติ ผู้ที่ตัดต้นไม้จะต้องถูกปรับด้วยไก่หนึ่งตัวเพื่อให้พ่อแม่ของทารกนำไปประกอบพิธีเรียกขวัญทารกให้กลับคืนมา

พิธีกรรมการแต่งงาน

พิธีแต่งงาน หรือ “อ่อมู” ถือเป็นพิธีกรรมสำคัญของชาวปกาเกอะญอ เนื่องจากชาวปกาเกอะญอจะยึดถือระบบการแต่งงานแบบผัวเดียวเมียเดียวอย่างเคร่งครัด เมื่อหญิงชายตกลงที่จะใช้ชีวิตร่วมกันแล้ว จะต้องครองเรือนและอยู่ร่วมกันตลอดชีวิต การแต่งงานใหม่มักไม่ค่อยปรากฏ โดยเมื่อหนุ่มสาวชาวปกาเกอะญอตกลงที่จะแต่งงานกัน ฝ่ายหญิงจะส่งตัวแทนไปพูดคุยเพื่อขอสู่ขอฝ่ายชาย ประกอบด้วยผู้ชายโสด 1 คน และญาติผู้ใหญ่ของฝ่ายหญิงอีก 2 คน ตัวแทนของฝ่ายหญิงจะเตรียมเหล้าอย่างน้อย 2 ขวด เมื่อถึงบ้านฝ่ายชายแขกผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่ายจะพูดคุยกันเพื่อขอสู่ขอฝ่ายชายให้แก่ฝ่ายหญิง เมื่อฝ่ายชายตอบตกลงที่จะแต่งงานกับฝ่ายหญิง ฝ่ายชายจะรับเหล้าจากตัวแทนของฝ่ายหญิงเป็นสัญลักษณ์ว่าตอบรับการแต่งงานในครั้งนี้และจะทำการรัดหมายวันแต่งงาน โดยส่วนใหญ่จะกำหนดวันแต่งงานหลังจากการสู่ขอประมาณ 1

ลัปดาห์ หลังจากเสร็จสิ้นพิธีการสู่ขอ ฝ่ายชายจะตามกลับไปยังบ้านของฝ่ายหญิงเพื่อเตรียมความพร้อมสำหรับงานพิธี ก่อนที่จะกลับมายังบ้านของตนเพื่อเตรียมตัวเดินทางไปยังบ้านของฝ่ายหญิงอีกครั้งในวันแต่งงาน

ในวันแต่งงาน ผู้ประกอบพิธีของฝ่ายชายที่เรียกว่า “เจาะโต๊ะโล่ปา” พร้อมกับญาติพี่น้องและเพื่อนของฝ่ายชายจะเดินทางไปยังบ้านของฝ่ายหญิงเพื่อประกอบพิธีแต่งงาน โดยเมื่อฝ่ายชายมาถึงบ้านฝ่ายหญิง ญาติของฝ่ายหญิงพร้อมกับผู้ทำพิธีของฝ่ายหญิงเรียกว่า “เจาะโต๊ะโล่โม” จะต้อนรับโดยนำเหล้าขวดแรกที่ได้จากการต้ม⁸ มอบให้แก่เจ้าบ่าวเพื่อรินให้เจาะโต๊ะโล่โม เมื่อดื่มเหล้าแล้วญาติของฝ่ายหญิงจะเชิญฝ่ายชายขึ้นบ้านเพื่อทำพิธีแต่งงาน ในขณะเดียวกันนี้ญาติพี่น้องของเจ้าสาวก็จะทำการฆ่าหมูเพื่อทำอาหารสำหรับเลี้ยงต้อนรับแขกที่มาในงาน รวมถึงเพื่อนเจ้าบ่าวที่มาจากต่างถิ่น เมื่อทำพิธีแล้วเสร็จจะต้องส่งฝ่ายชายไปยังบ้านของเจาะโต๊ะโล่โมเพื่อแต่งกายด้วยเครื่องแต่งกายใหม่ที่ฝ่ายหญิงได้เตรียมไว้ จากนั้นญาติของทั้งสองฝ่าย (เส่พวาว) จะไปรับเจ้าบ่าวกลับมายังบ้านของเจ้าสาวเพื่อส่งตัวเข้าหอ

รุ่งเช้าญาติพี่น้องของฝ่ายหญิงจะส่งคู่บ่าวสาวกลับมายังบ้านของฝ่ายชาย ที่บ้านของเจ้าสาวจะทำการฆ่าไก่ 2 ตัว ต้มให้สุกแล้วห่อให้ญาติพี่น้องและเพื่อนของเจ้าบาวนำกลับไปเพื่อเป็นอาหาร เมื่อเดินทางออกมาจากบ้านของเจ้าสาวแล้ว ระหว่างทางจะมีการทำพิธีถวายอาหารแด่สิ่งศักดิ์สิทธิ์เจ้าที่เจ้าทางและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายเพื่ออวยพรให้ผู้เดินทางทั้งหมดปลอดภัยจากภัยอันตราย และกลับถึงบ้านโดยสวัสดิภาพ จากนั้นผู้ที่เดินทางมาด้วยกันจะต้องช่วยกันกินไก่กับข้าวจนหมด เมื่อรับประทานอาหารแล้วเสร็จผู้ประกอบพิธีของฝ่ายชายจะทำพิธีดื่มหัวเหล้าเป็นครั้งสุดท้ายก่อนจะเดินทางเข้าสู่หมู่บ้านของฝ่ายชาย

เมื่อมาถึงบ้านของฝ่ายชาย แม่ของฝ่ายชายจะทำการล้างเท้าให้แก่คู่บ่าวสาวก่อนขึ้นเรือน โดยทั้งเจ้าบ่าวและเจ้าสาวจะนำเท้าวางบนก้อนหินเพื่อให้แม่เจ้าบาวรดน้ำลงบนเท้าของทั้งคู่เพื่อชำระล้างสิ่งที่ไม่ดีออกจากคู่บ่าวสาว ส่วนการวางเท้าบนก้อนหินเชื่อว่าเป็นการทำให้มีชีวิตคู่ที่มั่นคงดังก้อนหิน เมื่อส่งเจ้าบ่าวและเจ้าสาวขึ้นเรือนแล้ว ญาติของทั้งสองฝ่ายจะสังสรรค์กันเป็นการฉลองให้แก่บ่าวสาว ในวันรุ่งขึ้นจึงส่งญาติของฝ่ายหญิงให้เดินทางกลับ โดยญาติของฝ่ายชายจะมอบข้าวห่อพร้อมกับไก่ต้มแก่ญาติฝ่ายเจ้าสาว (เรียกว่า “ซอเกลละแกละ”) เพื่อให้ผู้เดินทางระหว่างทาง โดยข้าวห่อ และไก่นี้ญาติฝ่ายเจ้าสาวจะใช้เป็นเครื่องสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อขอสมามาภักดิ์เจ้าปาเจ้าเขาที่อาจทำผิดหรือทำสิ่งไม่ดีเมื่อเข้ามาในเขตหมู่บ้านของเจ้าบ่าว

ปัจจุบันพิธีการแต่งงานของชาวบ้านผาหมอนได้ผสมผสานรูปแบบพิธีกรรมของศาสนาอื่น ๆ เข้ากับความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์ซึ่งมีอิทธิพลต่อรูปแบบการประกอบพิธีกรรมการแต่งงานของคนในชุมชนอย่างเด่นชัด ดังที่เห็นได้จากในปัจจุบันหลังจากการแต่งงานตามประเพณีดั้งเดิมแล้ว คนในชุมชนจะประกอบพิธีการแต่งงานอีกครั้งตามรูปแบบของศาสนาที่ตนนับถือ ดังเช่น หากคู่บ่าวสาวนับถือศาสนา

⁸ เหล้าขวดแรกที่ได้รับจากการต้มเป็นเหล้าที่มีความพิเศษกว่าเหล้าขวดอื่น ๆ เนื่องจากมีรสชาติเข้มข้นจากหัวเชื้อใหม่

คริสต์จะมีการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในโบสถ์ ส่วนผู้ที่นับถือศาสนาพุทธจะมีพิธีการสู่ขอ การมอบสินสอด และการทำบุญตักบาตร ตามธรรมเนียมปฏิบัติทางศาสนาที่ตนนับถือ

พิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย

พิธีศพเป็นงานที่ทุกคนในชุมชนต้องเข้าร่วมพิธีเนื่องจากเป็นโอกาสที่จะได้อาลัยผู้วายชนม์เป็นครั้งสุดท้าย ชาวปกาเกอะญอส่วนใหญ่จะทำพิธีศพอย่างน้อย 3 วัน 3 คืน เพื่อรอให้ญาติพี่น้องที่อยู่ห่างไกลมาร่วมเคารพศพ ในช่วงเวลากลางคืนจะมีการขับลำนำให้แก่ผู้ตาย โดยกลุ่มพ่อบ้านและหนุ่ม ๆ จะเดินรอบศพและขับลำนำที่ใช้สำหรับพิธีศพ โดยเนื้อหาจะมีความหมายไปในทางอวยพรและส่งวิญญาณผู้ตายไปสู่สุคติและอยู่ดีมีสุขในโลกหน้า ช่วงขับลำนำสำหรับศพนี้ จะไม่มีหญิงสาวขึ้นมาขับด้วยเพราะถือเป็นข้อห้ามหลังจากเสร็จสิ้นการขับลำนำสำหรับผู้เสียชีวิตแล้ว ก็จะเป็นโอกาสของหนุ่มสาวขึ้นมาขับลำนำต่อ ซึ่งการขับลำนำในช่วงที่สองนี้จะขับตลอดสามวันสามคืน โดยจะเกี่ยวข้องกับการเกี่ยวพาราตีและพุดจาหยอกล้อกันระหว่างหนุ่มสาว เพื่อสร้างบรรยากาศไม่ให้ผู้ตายเศร้าโศกเสียใจมากเกินไป นับเป็นโอกาสพิเศษที่หนุ่มสาวจะได้มาพบปะกันพุดคุยและเกี่ยวพาราตีกันและกัน

เมื่อทำพิธีศพจนครบสามคืนแล้ว ช่วงสายของวันรุ่งขึ้นญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านก็จะช่วยกันนำศพไปเผาที่ป่าช้าประจำหมู่บ้าน โดยจะช่วยกันหาเศษไม้แห้งบ้างและสดบ้างมากองไว้เป็นพืนกองใหญ่ แล้ววางศพไว้บนกองพืนนั้น จากนั้นจะจุดไฟเผาและรอนจนกว่าจะไหม้ บางคนนิยมการฝังจำนำร่างของผู้ตายไปฝังในพื้นที่ป่าที่เป็นบริเวณที่ฝังศพโดยเฉพาะ ส่วนเสื้อผ้าและของใช้ของผู้ตายนั้นจะไม่เผาพร้อมกับศพแต่จะนำไปกองไว้ที่โคนต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่งระหว่างทางเดินไปป่าช้า กองเสื้อผ้าและของใช้เหล่านี้ในภาษาปกาเกอะญอเรียกว่า “เสอะเล” โดยการนำเสื้อผ้าและของใช้ของผู้ตายทิ้งไว้ระหว่างทางกระทำเพื่อป้องกันไม่ให้วิญญาณของผู้ตายกลับบ้านมาทวงถามเสื้อผ้าและของใช้อีก ด้วยเกรงว่าผู้ตายจะกลับมารบกวนลูกหลานหรือญาติพี่น้องและอาจทำให้คนในครอบครัวล้มป่วย

เมื่อผู้ร่วมไปเผาศพกลับมาถึงหมู่บ้านก็จะไม่กลับขึ้นบ้านของตนทันที จะต้องกลับไปที่บ้านของศพเสียก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้ที่ห้ามศพหรือจับต้องเครื่องใช้และเสื้อผ้าของคนตาย เพื่อกลับรดน้ำสละผมด้วยส้มป่อยและขมิ้นที่ญาติของผู้ตายเตรียมไว้ให้แล้ว ซึ่งหมายถึงการขอมาลาโทษ ขออย่าให้เจ็บไข้ได้ป่วยและเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าแต่ประการใด หลังจากนั้นสามวันสามคืน ลูกหลานหรือญาติพี่น้องของผู้ตายจะไม่เข้าไปนอนบริเวณที่นอนของผู้ตาย และช่วงเวลาเดียวกันนี้จะห้ามออกไปทำงานด้วยเช่นกัน เรียกว่า “คีนากะระ” โดยถือว่าเป็นช่วงเวลาที่ต้องรอให้วิญญาณผู้ตายไปสู่สุคติจนกระทั่งแน่ใจว่าผู้ตายจะไม่กลับมาที่บ้านอีก

ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อในวิถีการเกษตร

พิธีผูกข้อมือ

พิธีการผูกข้อมือของชาวปกาเกอะญอเรียกว่า “กัจจี” โดยในการประกอบพิธีกรรมผู้นำทางจิตวิญญาณประจำหมู่บ้านจะเป็นคนกำหนดวันประกอบพิธี พิธีผูกข้อมือของชาวปกาเกอะญอจะจัดขึ้น 2 ครั้ง

ประกอบด้วยพิธีผูกข้อมือปีใหม่ (แซะลอหนี่ซอโป) ในราวเดือนกุมภาพันธ์หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย โดยพิธีผูกข้อมือปีใหม่มีวัตถุประสงค์เพื่อบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตอยู่ตามธรรมชาติเพื่อบันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ สามารถทำการผลิตในฤดูกาลที่จะถึงได้อย่างราบรื่น และพิธีผูกข้อมือในช่วงเดือนสิงหาคม (กั๊จี้ลาคุ) ซึ่งเป็นช่วงที่พืชพันธุ์ที่คนในชุมชนเพาะปลูกกำลังเติบโตงอกงาม ออกดอกออกผล พิธีผูกข้อมือที่จัดขึ้นในช่วงนี้จึงเป็นการบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยปกป้องรักษาและคลบบันดาลให้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์ปลอดภัยจากสิ่งรบกวนต่าง ๆ นอกจากนี้ พิธีกรรมการผูกข้อมือทั้งสองครั้งยังถือเป็นการเรียกขวัญของคนในชุมชนให้มีร่างกายและจิตใจที่สมบูรณ์ หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นการสร้างขวัญกำลังใจของคนในชุมชนให้พร้อมสำหรับการทำงานเกษตรในช่วงเวลาดังกล่าวซึ่งเป็นช่วงสำคัญในระบบการผลิตของคนในชุมชน

พิธีการเลี้ยงผี

ความเชื่อเกี่ยวกับจิตวิญญาณเป็นความเชื่อที่มีอิทธิพลมากต่อแบบแผนการประพฤติปฏิบัติตนในชีวิตประจำวันของชาวปกากะญออย่างแนบแน่น ชาวปกากะญอจึงให้ความสำคัญกับความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับจิตวิญญาณที่สถิตอยู่ตามธรรมชาติต่าง ๆ โดยความเชื่อเกี่ยวกับจิตวิญญาณสำคัญ ได้แก่ การนับถือผีบรรพบุรุษและจิตวิญญาณที่สถิตอยู่ตามธรรมชาติ ทั้งภูเขา ลำห้วย ในไร่นา เป็นต้น การทำกิจกรรมใด ๆ จึงต้องบอกกล่าวและเซ่นสังเวยจิตวิญญาณผู้ปกป้องรักษาสรรพสิ่งรอบตัวด้วยอาหารต่าง ๆ ซึ่งได้แก่ หมู ไก่ เหล้า ข้าว ขนม เป็นต้น โดยพิธีกรรมการเลี้ยงผีของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาและยังคงประกอบพิธีกรรมอย่างต่อเนื่องประกอบด้วยพิธีกรรมสำคัญ ได้แก่ การเลี้ยงผีเรือนและผีบรรพบุรุษ การเลี้ยงผีฝ่าย และการเลี้ยงผีนา เป็นต้น

ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ความเชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำลำธาร

ชาวปกากะญอเชื่อว่าแม่น้ำลำธารแต่ละสายมีจิตวิญญาณผู้ปกป้องรักษาเรียกว่า “นาทิ” คนในพื้นที่ที่ใช้น้ำจากลำห้วยสายใดจะต้องประกอบพิธีเลี้ยงผีของลำห้วยสายนั้น รวมถึงมีกฎเกณฑ์ว่าหอย่อมบ้านใดหอย่อมบ้านหนึ่งจะใช้ประโยชน์จากลำห้วยที่ตนเองไม่ได้เป็นสมาชิกอยู่โดยพลการไม่ได้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำลำธารของชาวปกากะญอเป็นกลไกหนึ่งของการจัดระเบียบการใช้ทรัพยากรของคนในชุมชน โดยนอกจากความเชื่อในการในทรัพยากรน้ำที่กล่าวถึงข้างต้นแล้ว ชาวปกากะญอคอยอินทนนท์ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับแม่น้ำลำธารอื่น ๆ ดังเช่น

- น้ำลอด หรือ “ทีนึ” ชาวปกากะญอจะไม่นำมาใช้ในการดื่มเหล้าทำพิธีกรรม

- ตาน้ำผุด หรือ “ทีเปอทอ” ชาวปกากะญอจะให้ความเคารพต่อตาน้ำผุด เนื่องจากตาน้ำผุดเป็นบ่อเกิดของแหล่งน้ำที่จำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของชาวปกากะญอในแต่ละพื้นที่ลุ่มน้ำ โดยจะห้ามผู้ใดรบกวนหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำในบริเวณตาน้ำผุด หากฝ่าฝืนชาวปกากะญอเชื่อว่าจะถูกสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลงโทษทำให้เจ็บป่วย

ความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์

ชาวปกากะญอมีความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์ต่าง ๆ ตามธรรมชาติ โดยมีความเชื่อจะไม่ทำร้ายหรือฆ่าสัตว์บางประเภทเนื่องจากเชื่อว่าเป็นสัตว์มงคล ดังเช่น

- นกขวัญข้าว หรือ “โถ่ปี่ข่า” โดยชาวปกากะญอเชื่อว่านกขวัญข้าวเป็นนกเทพเจ้าแห่งข้าวซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งความอุดมสมบูรณ์ โดยหากพบเห็นนกขวัญข้าวบินอยู่ในบริเวณไร่นาเชื่อว่าข้าวที่เพาะปลูกในพื้นที่บริเวณนั้นจะเจริญเติบโตงอกงาม

- นกพญาไฟ หรือ “โถ่ปี่เบ” ชาวปกากะญอเชื่อว่าผู้พบเห็นนกพญาไฟจะมีโชคมีลาภ ทำกิจการงานใด ๆ ประสบผลสำเร็จ นอกจากความเชื่อในเรื่องของโชคลาภที่ทำให้ชาวปกากะญอไม่ทำร้ายนกพญาไฟแล้ว นกพญาไฟยังช่วยกำจัดแมลงที่เป็นศัตรูข้าวอีกด้วย

- นกกระดิด หรือ “โถ่พัก” เป็นนกที่ชาวปกากะญอเชื่อว่านำเมล็ดข้าวมาให้ชาวปกากะญอได้เพาะปลูก⁹ ดังนั้น เมื่อพบเห็นนกกระดิดที่ไคแม่กระทั่งในนาข้าวชาวปกากะญอจะไม่ทำร้ายเนื่องจากชาวปกากะญอนับถือ นกกระดิดว่าเป็นสัตว์ที่มีบุญคุณต่อชาวปกากะญอ

นอกจากความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์ที่เป็นมงคลแล้ว ชาวปกากะญอยังมีความเชื่อความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์ที่ไม่เป็นมงคล ดังเช่น หากได้ยินเสียงกิ้ง หรือเห็นงูจะถือว่าเป็นลางร้าย หากในวันนั้นจะทำกิจการงานใด ๆ จะต้องงดกิจกรรมนั้นทันที

ความเชื่อเกี่ยวกับบ้านเรือนที่อยู่อาศัย

ชาวปกากะญอมักจะสร้างบ้านโดยใช้วัสดุจากธรรมชาติเป็นหลัก โดยเฉพาะไม้ไผ่ซึ่งนำมาใช้เป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ของบ้าน รวมถึงเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ภายในบ้าน ชาวปกากะญอเชื่อว่าหากไผ่กอใดมีการตัดไปสร้างบ้านหรือใช้ประโยชน์แล้ว ห้ามมิให้ผู้ใดตัดไปใช้เนื่องจากชาวปกากะญอถือว่าผู้ที่นำไม้ไผ่คนแรกได้เป็นเจ้าของแล้ว บริเวณบ้านของชาวปกากะญอแต่ละหลังจึงจะปลูกต้นไผ่เพื่อเจ้าของบ้านจะสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้อย่างพอเพียง นอกจากนั้น ชาวปกากะญอยังมีความเชื่อเกี่ยวกับการพิจารณาไม้ที่จะเลือกนำมาใช้เป็นวัสดุในการสร้างบ้าน ดังเช่น ชาวปกากะญอจะไม่นำไม้ที่มีสองแฉกมาใช้ในการสร้างบ้านเนื่องจากเชื่อว่าจะทำให้สมาชิกในครัวเรือนทำการใด ๆ ไม่ประสบความสำเร็จ

องค์ประกอบของบ้านเรือนยังสะท้อนให้เห็นถึงระบบความคิดและความเชื่อของปกากะญอ อย่างเด่นชัด ตั้งแต่ส่วนบันไดซึ่งชาวปกากะญอเชื่อว่าจำนวนขั้นบันไดของบ้านจะต้องเป็นเลขคี่เท่านั้น เช่น 3 ขั้น 5 ขั้น 7 ขั้น 9 ขั้น เป็นต้น นอกจากนั้นบันไดบ้านยังเกี่ยวข้องกับการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ภายในบ้าน เช่น พิธีเรียกขวัญ เมื่อผู้ประกอบพิธีสวดขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะเคาะหัวบันไดบ้านเพื่อการบอกกล่าวให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้รับรู้ หรือในพิธีแต่งงานก่อนที่คู่บ่าวสาวจะขึ้นเรือน พ่อหรือแม่จะทำการล้างเท้าให้แก่คู่บ่าว

⁹ ตำนานที่กล่าวถึงเรื่องราวของนกกระดิดซึ่งได้นำเมล็ดข้าวมาให้ชาวปกากะญอได้เพาะปลูกจะได้กล่าวถึงต่อไปในส่วนของตำนานข้าวของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน

สาวบริเวณหัวบันไดเพื่อสิ่งที่ไม่ดีให้หมดไปจากคู่ม่าวสาวก่อนขึ้นเรือน ส่วนประตูบ้านชาวปกากะญอมักจะติดเครื่องหมายเพื่อป้องกันสิ่งไม่ดีไว้ที่ประตู เพื่อป้องกันไม่ให้สิ่งที่จะทำอันตราย หรือความไม่เป็นสิริมงคลเข้ามาในบ้าน เช่น เขี้ยวเสือ ดาบ รางค่อ หรือด้ายแหลว เป็นต้น และส่วนเตาไฟ ชาวปกากะญอจะใช้หินสามก้อนการทำเตาไฟซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงความมั่นคงในการดำเนินชีวิต ดังคำกล่าวที่ว่า “คนเดียวหัวหาย สองคนเพื่อนตาย สามคนมั่นคง”

นอกจากนั้น จากการที่ชาวปกากะญอยึดถือระบบการสืบสายตระกูลฝ่ายมารดา เมื่อสมาชิกในครัวเรือนที่เป็นหญิงเสียชีวิตภายในบ้าน คนในครอบครัวจะต้องรื้อบ้านหลังนั้น เนื่องจากชาวปกากะญอเชื่อว่าทรัพย์สินทุกอย่างในบ้านรวมถึงตัวบ้านเป็นกรรมสิทธิ์ของผู้หญิง เมื่อหญิงในบ้านเสียชีวิตจึงต้องรื้อบ้านเพื่ออุทิศให้แก่ผู้ตายเพื่อเป็นที่พักอาศัยในโลกหน้า

การรักษาอาการเจ็บป่วยตามความเชื่อของชาติพันธุ์

การรักษาอาการเจ็บป่วยตามความเชื่อของชาวปกากะญอเป็นการรักษาตามภูมิปัญญาของกลุ่มชาติพันธุ์โดยหมอประจำกลุ่มชาติพันธุ์ที่เรียกว่า “เส่อหระ” เป็นผู้ทำการรักษา ซึ่งได้เรียนรู้วิธีการรักษาจากผู้มีวิชาหรือผู้ที่ทำหน้าที่เส่อหระในพื้นที่อื่น ก่อนทำการรักษาเส่อหระจะทำการทำนายดวงชะตาคนไข้เพื่อทราบสาเหตุของการเจ็บป่วย โดยชาวปกากะญอเชื่อว่าสาเหตุของการเจ็บป่วยเกิดจากการถูกผีร้ายที่สิงสถิตอยู่ตามต่าง ๆ นำเอาขวัญไปจากตัวของผู้ป่วยไข้ การทำการรักษาจึงต้องทำการเสี่ยงทายให้รู้ว่าขวัญของผู้เจ็บป่วยหายไประหว่างที่ใด วิธีการเสี่ยงทายสามารถทำได้หลายวิธี ดังเช่น การใช้กระดูกไก่ส่วนปีกข้าวสาร จับเส้นเอ็น ไช้ไก่ ไบไม้ ก้อนหิน หรือการใช้กิ่งไม้ในการทำนาย หลังจากทราบสาเหตุของอาการผิดปกติแล้ว เส่อหระจะทำการบำบัดรักษาซึ่งแบ่งเป็นสองรูปแบบ รูปแบบแรก ได้แก่ การใช้ยาสมุนไพรรักษาตามอาการเจ็บป่วย ดังเช่น อาการปวดศีรษะจะรักษาด้วยการตำกระเทียมให้ละเอียดผสมฝิ่นและเปลือกไข่อ่อนนำมาแตะที่ศีรษะของผู้ป่วยเพื่อบำบัด เป็นต้น และการรักษาอาการเจ็บป่วยรูปแบบที่สอง เป็นการรักษาด้วยไสยศาสตร์ (เส่อหระกัจ) ซึ่งมักจะใช้ในการรักษาคนไข้ที่มีอาการหนัก

ศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน

การทอผ้า

ชาวปกากะญอนิยมสวมใส่เสื้อผ้าที่ทำจากฝ้ายทอด้วยมือ โดยนำฝ้ายมาผ่านกรรมวิธีการปั่นจนเป็นเส้นด้ายจากนั้นจะนำมาข้อมด้วยสีจากธรรมชาติและนำมาถักทอจนเป็นผืนผ้าที่มีลวดลาย โดยวิธีการทอจะทอด้วยเครื่องทอผ้าแบบกี่เอว ประดับลวดลายบนผืนผ้าด้วยการปักเส้นไหม และลูกเดือย การทอผ้าถือเป็นหน้าที่ของเพศหญิงอย่างแท้จริง โดยหญิงชาวปกากะญอจะได้รับการฝึกฝนการทอผ้าตั้งแต่วัยเด็กเพื่อถึงเวลาที่ต้องออกเรือนหญิงชาวปกากะญอจะมีหน้าที่ทอผ้าให้แก่คนในครอบครัวสวมใส่ แม้ว่าคนในชุมชนจะสวมใส่เสื้อผ้าตามความนิยมของยุคสมัย หากแต่ปัจจุบันชาวปกากะญอบ้านผาหมอนยังคงนิยม

ทอผ้าเพื่อใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มและใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน โดยได้ปรับเปลี่ยนวัสดุที่ใช้ในการทอเพื่อความสะดวกรวดเร็วเหมาะสมกับวิถีการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน

การจักสาน

การจักสานถือเป็นหัตถกรรมที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวปกาเกอะญอมาตั้งแต่โบราณ การจักสานมักจะเป็นหน้าที่ของผู้ชายโดยเฉพาะผู้สูงอายุซึ่งไม่ได้ไปไร่ไปนา นอกจากการเลี้ยงลูกหลานและดูแลบ้านเรือนแล้ว ผู้สูงอายุจะทำเครื่องจักสานขึ้นเพื่อใช้ประโยชน์ในครัวเรือน รวมถึงจะถ่ายทอดวิธีการจักสานให้แก่คนในบ้าน ในอดีตเครื่องใช้ต่าง ๆ ของชาวปกาเกอะญอ ทั้งเครื่องใช้ภายในบ้าน เครื่องใช้ในการไร่ทำนา และเครื่องประกอบในพิธีกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ล้วนแต่เป็นเครื่องจักสานที่ทำขึ้นจากวัสดุในท้องถิ่น โดยมักจะใช้ไม้ไผ่หรือหวายเป็นวัสดุหลักขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของรูปแบบการใช้งาน ปัจจุบันชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนยังคงมีการจักสานเครื่องใช้ประเภทต่าง ๆ เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน ดังเช่น กิ (ภาชนะบรรจุสิ่งของใช้สำหรับสะพายบ่าหรือหัว) ซอซี (ที่ใส่ไก่เพื่อป้องกันสัตว์อื่น ๆ มาทำร้าย) เสอแก้ว (แก้ว) ก่อแหล่ (กระด้ง) แพกือ (ลักษณะคล้ายกระด้งใช้สำหรับร่อนเมล็ดพันธุ์ขนาดเล็ก) ทอ (ภาชนะทรงสี่เหลี่ยมมีฝาปิดคล้ายหีบ) กระบะ (วีหรือพัดสำหรับพัดเมล็ดข้าวลิบเปลือกเมล็ดข้าวที่หลุดออก) ต่าปลี (สายสะพายภาชนะต่าง ๆ) ซอคา (ที่ใส่ไก่สำหรับเคลื่อนย้ายไปตามที่ต่าง ๆ) ฯลฯ หรือเครื่องประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ดังเช่น ต่าแซะ (หิ้งบูชา) ต่าหลือ (แท่นบูชา) ซึ่งใช้ในพิธีกรรมการเลี้ยงผีนาหรือผีฝ่าย หรือ ตาเหลว (เครื่องหมายบ่งบอกขอบเขตในการประกอบพิธีกรรม) เป็นต้น

การรำดาบ

การรำดาบ ถือเป็นศิลปวัฒนธรรมอีกอย่างหนึ่งของชาวปกาเกอะญอที่มีลักษณะเฉพาะตัว โดยการรำดาบเป็นการละเล่นที่มักใช้ในการประกอบพิธีกรรม หรือเทศกาลสำคัญ ประโยชน์ของการรำดาบนอกจากจะทำเพื่อความบันเทิงในขณะมีเทศกาลสำคัญในหมู่บ้านแล้ว การรำดาบยังถือเป็นศิลปะการป้องกันตัว โดยในอดีตการเรียนรำดาบจะเรียนศิลปะการป้องกันตัวควบคู่กันไปด้วยเสมอ

ชาหรือการขับลำนำปกาเกอะญอ

“ชา” หรือการขับลำนำเป็นวรรณกรรมรูปแบบหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายบทกวีที่มีท่วงทำนองเฉพาะ ชาวปกาเกอะญอจะขับชาในงานพิธีสำคัญต่าง ๆ ทั้งในพิธีมงคลและพิธีอวมงคล โดยชาที่ใช้ขับในพิธีกรรมต่าง ๆ จะมีเนื้อหาที่สอดคล้องและสัมพันธ์กับช่วงเวลาและโอกาสในการขับ ดังเช่น การขับชาในงานแต่งงาน เนื้อหาจะกล่าวถึงเรื่องราวของการครองเรือน การขับชาประกอบพิธีศพ เนื้อหาของชาจะเป็นการบอกทางผู้ตามให้เดินทางไปสู่สวรรค์ หรือการขับชาประกอบพิธีมัดมือปีใหม่ซึ่งเป็นช่วงเข้าสู่ฤดูกาลเพาะปลูกข้าว เนื้อหาของชาจะบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าว เป็นต้น นอกจากนั้นชาวปกาเกอะญอยังนิยมขับชาในชีวิตประจำวัน เช่น ขับชาในยามว่างจากการงานเพื่อความบันเทิง การเกี่ยวพาราสีระหว่างคนหนุ่มสาว หรือการขับชาที่มีเนื้อหาของเรื่องราวที่มีคติสอนใจเพื่อสั่งสอนลูกหลานในครอบครัว เป็นต้น ชาจึงเป็นสื่อในการถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญา คำสอน ประสบการณ์ชีวิตจากความทรงจำของคนรุ่นเก่า ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการขัดเกลาสมาชิกในสังคมให้ดำเนินชีวิตได้อย่างเหมาะสม

วิถีชนชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน

การเพาะปลูกข้าวถือเป็นระบบการผลิตพื้นฐานที่หล่อเลี้ยงชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอนมาตั้งแต่อดีต ปัจจุบันการเพาะปลูกข้าวของชาวบ้านผาหมอนยังคงเป็นวิธีการผลิตเพื่อการยังชีพ (subsistence) โดยทุกครัวเรือนในชุมชนยังคงทำการเพาะปลูกข้าวตามฤดูกาลเพียงปีละ 1 ครั้งเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก และอาศัยต้นทุนจากทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบ “เอามื้อเอารวัน” (ลงแขก) เป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต

ด้วยวิธีการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอญอต้องพึ่งพิงและอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นต้นทุนสำคัญ ชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอนยังคงประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าวตามความเชื่อดั้งเดิมของชาติพันธุ์ รวมถึงยังผสมผสานความเชื่อ ใหม่ ๆ ตามความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

แม้ว่าการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอนจะแปรเปลี่ยนไปตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ หากแต่ปัจจุบันวิธีการเพาะปลูกข้าวยังคงมีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชนอย่างแนบแน่น ดังที่เห็นได้จากปฏิทินการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอนซึ่งแสดงให้เห็นว่าวิธีการเพาะปลูกข้าวเป็นกิจกรรมการผลิตที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชนตลอดทั้งปี

ตารางที่ 2 ปฏิทินการเพาะปลูกข้าวบ้านผามอน

ลำดับ ที่	กิจกรรมในชุมชน	เดือน (ภาษาไทย/ภาษาปกาเกอะญอ)											
		มค. เต่อเล	กพ. ทีลู่	มีค. ทีแพะ	เมย. ลาเซอ	พค. เดะยา	มิย ลานุย.	กค. ลา เคาะ	สค. ลาคุ	กย. ซิมมื่อ	ตค. ซิด้า	พย. ลานอ	ธค. ลา ปลือ
1	เตรียมอุปกรณ์ก่อสร้างบ้านใหม่		↔										
2	เตรียมพื้นที่ทำการเกษตร	←											→
3	การปลูกสร้างบ้านเรือน		↔										
4	เตรียมพื้นที่ทำไร่หมุนเวียน (สมัยก่อน)			↔									
5	เผาไร่หมุนเวียน (สมัยก่อน)				↔								
6	ปลูกข้าวไร่หมุนเวียน (สมัยก่อน)				↔								
7	ขุดลอกลำเหมือง (เหมืองฝาย)				↔								
8	เตรียมเมล็ดพันธุ์ในการเพาะปลูก				↔								
9	หว่านกล้าข้าวนาปี					↔							
10	ปล่อยน้ำเข้านา					↔							
11	ไถนาข้าวนาปี						↔						
12	หมักดินที่ไถแล้ว						↔						
13	ปักคันนา						↔						
14	ไถคราด/เผื่อ และเริ่มต้นดำนาปลูกข้าว						↔						
18	ถอนหญ้า คายหญ้าในนาข้าวและคันนา							←		→			

ขั้นตอนและเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกข้าว

ชาวปกากะญอบ้านผาหมอนมีวิธีการผลิตข้าวด้วยการทำนาดำในบริเวณพื้นที่ราบระหว่างหุบเขารวมถึงบริเวณพื้นที่เชิงเขาซึ่งได้ถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นพื้นที่เพาะปลูกข้าวในลักษณะของนาขั้นบันได มีการใช้น้ำจากน้ำฝนและการจัดการน้ำแบบเหมืองฝาย อย่างไรก็ตาม แต่เดิมชาวบ้านผาหมอนมีระบบการผลิตข้าวด้วยวิธีการทำไร่ควบคู่กับการทำนาดำ เนื่องจากในอดีตชาวบ้านผาหมอนยังไม่มีการใช้เทคโนโลยีในการผลิตมากนักทำให้ผลผลิตข้าวที่ได้รับในแต่ละปีไม่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน คนในชุมชนจึงต้องทำการเพาะปลูกข้าวด้วยพื้นที่จำนวนมาก โดยทำการเพาะปลูกทั้งข้าวนาและข้าวไร่เพื่อให้ได้รับผลผลิตที่เพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน ซึ่งวิธีการผลิตทั้งการทำนาและการทำไร่ล้วนแสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของคนในพื้นที่ รวมถึงแสดงให้เห็นระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนผ่านระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งถือเป็นกลไกสำคัญในการดำรงชีพของคนในชุมชนในปัจจุบัน

การเพาะปลูกข้าวไร่

การทำไร่ข้าวถือเป็นวิธีการผลิตสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของคนกลุ่มต่าง ๆ มาตั้งแต่สมัยโบราณในทางวิชาการกล่าวว่าการทำไร่ข้าวเป็นการเพาะปลูกแบบย้ายที่ (shifting cultivation) หรือการเพาะปลูกแบบตัดฟัน โคนเผา (slash and burn cultivation) ทำให้ช่วงเวลาหนึ่งการทำไร่บนพื้นที่สูงถูกทำให้กลายเป็นสาเหตุของปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าในสังคมไทย หรือที่รู้จักกันในชื่อของ “การทำไร่เลื่อนลอย” อย่างไรก็ตาม งานวิชาการที่ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับการทำไร่ของกลุ่มคนบนพื้นที่สูงได้แสดงให้เห็นว่า “ไร่หมุนเวียน” เป็นรูปแบบการผลิตที่แสดงให้เห็นกระบวนการปรับตัวของกลุ่มคนบนพื้นที่สูงเพื่อสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและข้อจำกัดด้านนิเวศของพื้นที่สูง การทำไร่หมุนเวียนจึงแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการเพาะปลูกที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม สังคม และเศรษฐกิจของพื้นที่ รวมถึงแสดงให้เห็นถึงการใช้อยู่อาศัยจากพื้นที่ป่าเพื่อการยังชีพของกลุ่มคนบนพื้นที่สูงอย่างมีประสิทธิภาพ¹⁰

แม้ว่าในช่วงเวลาหนึ่งการเพาะปลูกข้าวไร่จะเป็นวิธีการผลิตของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนควบคู่กับการเพาะปลูกข้าวด้วยการทำนาเนื่องจากความจำเป็นที่จะต้องทำการเพาะปลูกข้าวโดยใช้พื้นที่จำนวนมากเพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภค หากแต่ปัจจุบันพื้นที่บ้านผาหมอนไม่ปรากฏการเพาะปลูกข้าวไร่อีกต่อไปแล้ว เนื่องจากปัจจุบันผลผลิตที่ได้รับจากการทำนาต่อไร่มีจำนวนมากเพียงพอต่อการบริโภคของคนในชุมชนและคนในพื้นที่ รวมถึงคนในชุมชนมีรายได้ที่เป็นตัวเงินจากการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ และการประกอบอาชีพนอกภาคการเกษตร การทำไร่ข้าวของคนในชุมชนจึงลดลงอย่างต่อเนื่องและสูญหายไปจากชุมชนในที่สุด¹¹ ข้อมูลการเพาะปลูกข้าวไร่ในงานศึกษานี้จึงเป็นข้อมูลจากความทรงจำของคนในชุมชนที่มีโอกาสได้ทำการปลูกข้าวไร่ประกอบกับการค้นคว้าข้อมูลจากเอกสารที่ทำการศึกษาการเพาะปลูกข้าวไร่

¹⁰ ยศ สันตสมบัติ, ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน (เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544), 120-122.

¹¹ ข้อมูลการสูญหายของการเพาะปลูกข้าวไร่จะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในส่วนของความเปลี่ยนแปลงของวิถีชาวนาชาดพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน

ของชาวปกากะญอในพื้นที่ต่าง ๆ โดยขั้นตอนการเพาะปลูกข้าวไร่ของชาวบ้านผาหมอนประกอบด้วยขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้

การเลือกพื้นที่เพาะปลูก

การเลือกพื้นที่เพาะปลูกข้าวไร่ของชาวบ้านผาหมอนจะเริ่มดำเนินการตั้งแต่วันที่ราวเดือนมกราคม โดยจะทำการเลือกพื้นที่บริเวณพื้นที่ลาดเชิงเขา ลักษณะดินเป็นดินร่วนปนทรายหรือดินรังก โดยแต่ละครัวเรือนจะหมุนเวียนพื้นที่เพาะปลูกบนที่ดินที่เป็นกรรมสิทธิ์การถือครองที่บรรพบุรุษได้บุกเบิกไว้ หรือหากเลือกพื้นที่เพาะปลูกแห่งใหม่จะต้องเลือกพื้นที่ที่เคยมีการเพาะปลูกมาก่อนแล้วเท่านั้น เมื่อได้พื้นที่ที่เหมาะสมแล้ว ผู้เป็นเจ้าของที่ดินจะทำเครื่องหมายเพื่อแสดงว่าพื้นที่นี้จะมีการเพาะปลูกในฤดูกาลนี้ โดยหลักการสำคัญในการเลือกพื้นที่เพาะปลูก ชาวปกากะญอบ้านผาหมอนจะไม่เลือกบริเวณที่ลำนํ้าสามสายมาสบกันเนื่องจากเชื่อว่าเป็นทางผ่านของสิ่งไม่ดี (คล้ายกับความเชื่อเรื่องทางสามแพร่ง) รวมถึงก่อนการเลือกพื้นที่เพาะปลูก หากฝันร้ายจะถือเป็นลางไม่ดีและจะต้องงดเว้นการเลือกพื้นที่เพาะปลูกในคราวนั้น โดยเมื่อทำการเพาะปลูกในพื้นที่บริเวณนั้นแล้วจะต้องเว้นช่วงการเพาะปลูกในพื้นที่นั้นอย่างน้อย 7 ปี เพื่อฟื้นฟูสภาพดินให้กลับมาอุดมสมบูรณ์อีกครั้ง

การแผ้วถางพื้นที่

หลังจากการเลือกพื้นที่เพาะปลูกที่เหมาะสมแล้วในราวเดือนกุมภาพันธ์จะเป็นช่วงที่บ้านผาหมอนจะทำการแผ้วถางกำจัดวัชพืชในพื้นที่ โดยในการแผ้วถางพื้นที่จะเลือกทำการแผ้วถางเฉพาะต้นไม้ขนาดเล็ก โดยจะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อใช้ประโยชน์ในระหว่างการเพาะปลูก หลังจากการแผ้วถางพื้นที่แล้วจะทิ้งระยะเวลาไว้ประมาณ 1 เดือน เพื่อให้ไม้ที่ตัดไว้แห้งหรือในภาษาปกากะญอเรียกว่า “โล่ก้อะ” เพื่อเตรียมการเผาในช่วงเดือนต่อไป

การเผา

ขั้นตอนการเผาเศษไม้ที่ได้แผ้วถางไว้จะเริ่มในช่วงเดือนเมษายน โดยก่อนทำการเผา เจ้าของที่ดินจะทำแนวกั้นไฟเหนือพื้นที่ที่จะทำการเผาเพื่อป้องกันไฟลุกลามออกไปนอกพื้นที่ และเนื่องจากพื้นที่การเพาะปลูกข้าวมีอาณาบริเวณที่กว้างขวาง หากการเผาในครั้งแรกอาจไม่สามารถกำจัดต้นไม้ให้หมดไปจากพื้นที่ได้ทั้งหมด เจ้าของที่ดินจะต้องทำการเผาพื้นที่อีกครั้งหนึ่ง จากนั้นจึงเก็บกวาดเศษไม้ที่ไหม้ไฟไม่หมดเพื่อทำความสะอาดพื้นที่ หลังจากการเผาพื้นที่แล้วในวันต่อมาเจ้าของที่ดินจะทำการปลูกพืชไร่ต่าง ๆ เช่น เผือก มัน ข้าวโพด ฯลฯ เรียกว่า “ปลูกตามไฟ” (ซู่ตาเหม) จากนั้นจึงล้อมรั้วเพื่อแสดงขอบเขตพื้นที่ที่จะทำการเพาะปลูกข้าว

การปลูกข้าว

หลังจากขั้นตอนการเผาไม่นานนัก ชาวปกากะญอบ้านผาหมอนจะเริ่มขั้นตอนการปลูกข้าว การปลูกข้าวไร่จะเป็นหน้าที่ของทุกคนในครัวเรือน โดยผู้ชายจะมีหน้าที่ปักหลุมด้วยเสียมขนาดเล็ก ส่วนผู้หญิงจะเป็นผู้หยอดเมล็ดข้าวลงในหลุม โดยผู้เริ่มต้นเพาะปลูกจะต้องให้ชายและหญิงที่ยังไม่ได้แต่งงานเป็นผู้ทำการเพาะปลูก จากนั้นทุกคนที่มาช่วยการเอามือเอววันจะช่วยกันปลูกข้าวจนแล้วเสร็จ จากนั้นเจ้าของไร่ข้าว

จะทำพิธีกรรมบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ปกป้องคุ้มครองเมล็ดข้าวเพื่อให้ข้าวเจริญเติบโตสมบูรณ์ดี โดยจะอธิษฐานว่า “...ขอให้ (ข้าว) ต้นใหญ่ เมล็ดใหญ่ ได้กินทั้งคนจน คนรวย ทั้งผู้ชาย และผู้หญิง...”

การกำจัดวัชพืช

เมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูฝน ต่อไม้โตไผ่ รวมถึงพืชพันธุ์ต่าง ๆ ในพื้นที่จะเริ่มแตกหน่อออกกอขึ้นใหม่ ช่วงเวลานี้เองที่ชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะทำการกำจัดวัชพืชในไร่ข้าว หรือ “หน่อโมปร้า” โดยส่วนใหญ่ชาวบ้านผาหมอนจะทำการกำจัดวัชพืชประมาณ 2 ครั้ง ครั้งแรกในราวเดือนพฤษภาคมซึ่งเป็นช่วงเข้าสู่ฤดูฝน ทำให้วัชพืชต่าง ๆ เริ่มเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยการกำจัดวัชพืชครั้งแรกนี้เมล็ดข้าวที่ปลูกไว้จะยังไม่เจริญเติบโตมากนัก วัชพืชต่าง ๆ จะสูงใหญ่กว่าต้นข้าว (หน่อพะโคหรือหน่อโมปร้า) ส่วนการกำจัดวัชพืชครั้งที่ 2 จะทำในราวเดือนมิถุนายน โดยในช่วงนี้ต้นข้าวจะเริ่มแตกกอและมีขนาดใหญ่กว่าวัชพืช (หน่อโพ)

การเก็บเกี่ยวข้าว

ชาวบ้านผาหมอนจะทำการเกี่ยวข้าวไว้ในราวเดือนตุลาคม การเก็บเกี่ยวข้าวไร่จะเป็นหน้าที่ของทั้งชายและหญิงโดยมีการแบ่งบทบาทหน้าที่ของทั้งผู้ชายและผู้หญิงอย่างชัดเจน โดยผู้ชายทำหน้าที่เกี่ยวข้าว โดยใช้เคียวเกี่ยวต้นข้าว เมื่อได้ข้าวกอใหญ่พอประมาณแล้วผู้ชายจะส่งกอข้าวให้ผู้หญิงที่เดินตามมามัดต้นข้าวเป็นฟ่อน และจะวางฟ่อนข้าวขึ้นไว้ในพื้นที่ไร่เพื่อตากฟ่อนข้าวให้แห้ง โดยจะตากฟ่อนข้าวไว้ประมาณ 2-3 วัน เมื่อข้าวแห้งสนิทแล้วจึงเข้าสู่ขั้นตอนของการนวดข้าว (ตีข้าว) และขนย้ายผลผลิตเข้าสู่ยุ้งฉางต่อไป

การทำนาดำ

การทำนาปลูกข้าวของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนเป็นระบบการผลิตที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรที่สำคัญของชุมชนเช่นกัน โดยชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะทำบนพื้นที่ราบลุ่มระหว่างหุบเขาที่ได้รับการบุกเบิกมาแล้วตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษ พื้นที่เพาะปลูกข้าวนาของคนในชุมชนผาหมอนได้แก่พื้นที่ราบทางทิศตะวันตกของชุมชน เรียกว่า “โหนะพะโค” ซึ่งครอบคลุมพื้นที่หมู่บ้านผาหมอนและหมู่บ้านใกล้เคียง แต่เดิมพื้นที่บริเวณโหนะพะโคมีสภาพเป็นป่าและหนองขนาดใหญ่ ต่อมาจึงเริ่มมีผู้เข้ามาบุกเบิกเพื่อทำการเพาะปลูก โดยในช่วงแรกมีผู้เข้ามาบุกเบิกพื้นที่ประมาณ 4 - 5 ครอบครั้ว ต่อมาเมื่อจำนวนครัวเรือนขยายเพิ่มขึ้น พื้นที่ดังกล่าวจึงได้รับการแบ่งสรรให้แก่ครอบครัวของลูกหลานใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูกสืบต่อมาหลายชั่วอายุคน

ส่วนบริเวณพื้นที่ลาดเชิงเขาแต่เดิมส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เพาะปลูกข้าวไร่ซึ่งต้องพึ่งพาน้ำฝนในการเพาะปลูก หากแต่ด้วยพื้นที่บ้านผาหมอนตั้งอยู่ตอนบนของพื้นที่ดอยอินทนนท์ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำสำคัญ ชาวบ้านผาหมอนจึงทำการปรับเปลี่ยนธรรมชาติเพื่อนำน้ำมาใช้ในการเพาะปลูกข้าว โดยการสร้างลำเหมืองส่งน้ำไปยังท้องนา และปรับเปลี่ยนพื้นที่ลาดชันให้เป็นขั้นเพื่อสามารถรองรับน้ำจากลำเหมืองมาใช้ในการเพาะปลูก หรือที่เรียกว่า “นาขั้นบันได” โดยการทำนาแบบขั้นบันไดนอกจากจะลดความเสี่ยงในด้านปริมาณน้ำจากสภาพฝนฟ้าอากาศแล้วยังเป็นการใช้ทรัพยากรน้ำอย่างคุ้มค่า เนื่องจากน้ำที่ไหลเข้าสู่พื้นที่นา

ชั้นบันไดจะไหลลงสู่ผืนหนึ่งไปสู่อีกผืนหนึ่ง และท้ายสุดจะไหลลงสู่แหล่งน้ำธรรมชาติที่หล่อเลี้ยงชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่ที่ต่ำลงไป

ภาพที่ 3 หุ่นาชั้นบันไดบ้านผาหมอน

การเตรียมเหมืองฝาย

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าพื้นที่การทำนาของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนมีสภาพเป็นพื้นที่ราบระหว่างหุบเขาและพื้นที่ลาดบริเวณเชิงเขา การเตรียมเหมืองฝายจึงเป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติระบายสู่พื้นที่เพาะปลูกข้าวอย่างทั่วถึงในสภาพพื้นที่ซึ่งมีความหลากหลาย โดยในราวเดือนเมษายนถึงพฤษภาคมคนในชุมชนจะช่วยกันขุดลอกลำเหมืองซึ่งเป็นเส้นทางส่งน้ำเข้าสู่ท้องนา เจ้าของที่นาซึ่งใช้น้ำจากลำเหมืองเส้นใดจะถือเป็นสมาชิกของลำเหมืองเส้นนั้น และจะต้องทำการขุดลอกลำเหมืองเส้นดังกล่าวร่วมกับสมาชิกคนอื่น ๆ โดยในการขุดลอกลำเหมืองสมาชิกของแต่ละลำเหมืองจะช่วยกันกำจัดวัชพืชและขุดลอกดินออกจากลำเหมืองเพื่อให้น้ำสามารถไหลลงสู่ท้องนาได้อย่างสะดวก หลังจากการขุดลอกลำเหมืองและปล่อยน้ำเข้าสู่ท้องนาแล้ว สมาชิกของลำเหมืองจะร่วมกันประกอบพิธีเลี้ยงผีฝายในเดือนพฤษภาคมเพื่อบอกกล่าวผู้ปกป้องรักษาแหล่งนั้นเพื่อคลบ้ันดาลให้น้ำทำอุดมสมบูรณ์

การเพาะกล้า

หลังจากการขุดลอกลำเหมืองและปล่อยน้ำเข้านาแล้ว ชาวบ้านผาหมอนจะเริ่มเพาะกล้าข้าว โดยการนำเมล็ดพันธุ์ข้าวซึ่งเป็นผลผลิตจากการเพาะปลูกข้าวในฤดูกาลก่อนรวมถึงได้รับการคัดสรรไว้แล้ว หว่านลงในแปลงนาที่เตรียมไว้เพื่อเพาะต้นกล้าที่จะใช้ในการเพาะปลูกในฤดูกาลที่จะมาถึง โดยใช้ระยะเวลาประมาณ 30 - 40 วัน ต้นข้าวจะเติบโตและสามารถถอนกล้าเพื่อนำไปปลูกยังแปลงนาต่อไป

การเตรียมแปลงเพาะปลูก

เมื่อปล่อยน้ำเข้านาแล้ว ชาวบ้านผาหมอนจะทำการการเตรียมแปลงเพาะปลูกโดยการไถพรวนพื้นผิวดินให้ร่วน แต่เดิมชาวบ้านผาหมอนจะใช้ควายประกอบกับเฟือ (คราดไถ) เป็นเครื่องมือหลักในการไถพรวน โดยควายที่นำมาใช้ในการไถจะต้องมีอายุ 3 ปีขึ้นไป รวมถึงจะต้องเป็นควายที่ได้รับการฝึกฝนให้สามารถไถนาได้อย่างชำนาญแล้ว เมื่อไถพรวนหน้าดินจนทั่วผืนนาแล้วจะเป็นขั้นตอนของการปักคันนา โดยการนำดินจากการไถเตรียมแปลงเพาะปลูกมาใช้ปักคันนา จากนั้นจะปล่อยน้ำเข้านาอีกประมาณ 1 สัปดาห์และไถพลิกหน้าดินอีกครั้งเพื่อกำจัดวัชพืชและหมักดินเพื่อให้ดินมีธาตุอาหารสำหรับต้นข้าว ปัจจุบันชาวบ้านผาหมอนทุกครัวเรือนใช้รถไถเดินตามในการเตรียมแปลงเพาะปลูก เนื่องจากมีความสะดวก รวดเร็ว และร่นระยะเวลาขั้นตอนการไถได้มาก

การเพาะปลูก

ชาวบ้านผาหมอนจะเริ่มต้นการปักดำข้าวในเดือนมิถุนายน ในการปักดำจะทำการปักดำจับละ 3 - 5 ต้น ปักถี่ลงในผิวดินประมาณ 3 - 5 เซนติเมตร และจะทำการปักดำเป็นแถวเว้นระยะห่างพอสมควรเพื่อง่ายต่อการกำจัดวัชพืช การใส่ปุ๋ย นอกจากนั้นยังทำให้ข้าวแต่ละกอที่เติบโตขึ้นมีโอกาสดีได้รับอาหารและแสงแดดอย่างทั่วถึงอีกด้วย

กำจัดวัชพืช

การกำจัดวัชพืชเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ต้นข้าวเจริญเติบโตอย่างเต็มที่ การกำจัดวัชพืชในนาข้าวของชาวบ้านผาหมอนจะกำจัดวัชพืชสองครั้ง ครั้งแรกจะทำการกำจัดวัชพืชในช่วงระหว่างช่วงเดือนกรกฎาคมถึงกันยายน โดยเป็นการกำจัดวัชพืชในบริเวณแปลงนา ส่วนการกำจัดวัชพืชครั้งที่ 2 จะทำการกำจัดวัชพืชบริเวณคันนา (หญ้านอบ่อมี)

การลดปริมาณน้ำ

หลังจากการปลูกข้าวประมาณ 15 วัน จะเป็นช่วงของการลดปริมาณน้ำในนาข้าวโดยการปิดประตูฝายเพื่อลดปริมาณน้ำที่จะไหลเข้าสู่ท้องนา การปิดประตูฝายจะใช้เวลาประมาณ 1 สัปดาห์ หลังจากต้นข้าวเริ่มตั้งตัวแล้วจึงจะทำการเปิดประตูฝายเพื่อปล่อยน้ำเข้านาอีกครั้ง โดยการลดปริมาณน้ำเป็นกระบวนการหนึ่งที่ช่วยเร่งการเจริญเติบโตของต้นข้าว รวมถึงยังเป็นการถ่ายเทน้ำเพื่อให้ไม่มีเชื้อโรคสะสมในพื้นที่นา หลังจากนั้นจะเข้าสู่ช่วงของการดูแลรักษาต้นข้าวให้ปลอดภัยจากโรคและแมลง รวมถึงบำรุงต้นข้าวด้วยปุ๋ยจนกระทั่งข้าวเริ่มตั้งท้องและออกรวง

เก็บเกี่ยวและการนวดข้าว

ชาวบ้านผาหมอนจะเริ่มการเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวในราวต้นเดือนพฤศจิกายน ปัจจุบันบ้านผาหมอนยังคงใช้แรงงานคนและใช้เกี้ยวเป็นเครื่องมือในการเก็บเกี่ยว ในขั้นตอนการเก็บเกี่ยวผู้ที่ทำหน้าที่เป็น “แหวโซ่ล่อมือ” จะเป็นผู้ล่อมือเกี้ยวข้าวเป็นคนแรก จากนั้นคนในครอบครัวและคนในชุมชนที่มาร่วมเอามือเอาวันจะช่วยกันเกี่ยวข้าวจนแล้วเสร็จ ผู้ที่ทำการเก็บเกี่ยวจะรวมต้นข้าวเป็นพ่อนและวางพ่อนข้าวไว้บนตอข้าวในแปลงนาเพื่อตากเมล็ดข้าวให้แห้ง โดยจะทิ้งให้ต้นข้าวได้รับแสงแดดเป็นระยะเวลาประมาณ 3 - 7 วัน

หลังจากที่ต้นข้าวที่เกี่ยวไว้เริ่มแห้ง ชาวบ้านผาหมอนจะทำการนวดข้าวหรือการตีข้าวโดยใช้ไม้หนีบข้าว (ไม้หนีบข้าว) จับรวงข้าวแล้วตีลงบนพื้นเพื่อให้เมล็ดข้าวหลุดออกจากรวง เมื่อนวดข้าวจนแล้วเสร็จชาวบ้านผาหมอนจะนำเมล็ดข้าวมากองรวมกันเพื่อทำการพัดเมล็ดข้าวลีบหรือเปลือกข้าวออกจากกองข้าวเปลือก จากนั้นจึงนำเมล็ดข้าวใส่กระสอบขนย้ายกลับไปยังยุ้งข้าวเพื่อรอการสีข้าวต่อไป

ภาพที่ 4 การนวดข้าว (ตีข้าว) ด้วยไม้หนีบ

พันธุ์ข้าวที่พบในชุมชนผาหมอน

จากการเก็บข้อมูลในประเด็นพันธุ์ข้าวที่พบในชุมชนผาหมอนและชุมชนใกล้เคียงพบว่าในอดีตบ้านผาหมอนและพื้นที่ใกล้เคียงปรากฏพันธุ์ข้าวหลากหลายชนิด การดำเนินงานวิจัยในครั้งนี้ทีมวิจัยได้ทำการศึกษาและรวบรวมพันธุ์ข้าวที่พบว่ามี การเพาะปลูกในชุมชนรวมถึงพื้นที่ใกล้เคียง เพื่อแสดงให้เห็นถึงรายละเอียดของพันธุ์ข้าวแต่ละชนิด ตั้งแต่ประวัติความเป็นมา ลักษณะ กรรมวิธีการหุง และรสชาติของข้าว โดยจากการศึกษาพบพันธุ์ข้าวที่ยังคงมีการเพาะปลูกในชุมชนมีจำนวนทั้งสิ้น 10 พันธุ์ ประกอบด้วยพันธุ์ข้าวชนิดต่าง ๆ ดังนี้

บือพะโคะ (ข้าวเมล็ดใหญ่)

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์บือพะโคะหรือข้าวเมล็ดใหญ่ได้รับการนำเข้ามาเพาะปลูกในชุมชนผาหมอนครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2535 โดยนางโมวี ศรีนทีไพรวัลย์เป็นผู้นำเมล็ดพันธุ์มาจากบ้านแม่แดด อำเภอกัลยาณิวัฒนา (อำเภอแม่แจ่มเดิม) จังหวัดเชียงใหม่ เข้ามาเพาะปลูกในชุมชน เนื่องจากเห็นว่าบ้านผาหมอนมีสภาพอากาศที่อบอุ่น

ใกล้เคียงกับบ้านแม่แดด ซึ่งเป็นสภาพภูมิอากาศที่เหมาะสมต่อการเพาะปลูกข้าวป๊อพะโคะ และเมื่อนำมาปลูกยังบ้านผาหมอนในปีแรกปรากฏว่าได้ผลผลิตดีเช่นกัน คนในชุมชนจึงนำเมล็ดพันธุ์ไปขยายพันธุ์จนกลายเป็นพันธุ์ข้าวที่มีการปลูกในชุมชนอย่างแพร่หลายเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

ลักษณะ

ป๊อพะโคะเป็นพันธุ์ข้าวมีลำต้นสูงใหญ่ ในหนึ่งกอจะมีลำต้นประมาณ 10 - 15 ต้น รวงข้าวสั้น เมล็ดข้าวกลม ในหนึ่งรวงจะมีเมล็ดประมาณ 270 - 300 เมล็ด ผลผลิตที่ได้รับประมาณ 55 - 60 ถึงต่อการปลูก 1 ไร่

รสชาติ

เมล็ดข้าวอ่อนนุ่ม มีรสชาติความมัน เป็นที่ชื่นชอบของผู้คนส่วนใหญ่จึงมีคนนำมาเพาะปลูกและขยายพันธุ์อย่างแพร่หลาย

การหุง

ใช้ข้าวสารปริมาณ 1 ลิตรต่อการหุง 1 ครั้ง ในการหุงแนะนำให้ระดับเหนือข้าวสารประมาณ 1 ข้อนิ้วมือ

ภาพที่ 5 ป๊อพะโคะ (ข้าวเมล็ดใหญ่)

ป๊อโปะโหละ (ข้าวเมล็ดกลม)

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์ป๊อโปะโหละหรือข้าวเมล็ดกลมเป็นพันธุ์ข้าวดั้งเดิมที่ปลูกในชุมชนมาอย่างยาวนานจึงไม่ทราบประวัติที่มาที่แน่ชัด ป๊อโปะโหละเป็นพันธุ์ข้าวที่สามารถปลูกได้ทั้งนาดอนและนาห่ม รวมถึงเป็น

พันธุ์ที่เหมาะสมกับสภาพอากาศของชุมชนรวมถึงหมู่บ้านในละแวกใกล้เคียง ทำให้ข้าวบือโปะโหละเป็นพันธุ์ข้าวที่การเพาะปลูกอย่างกว้างขวางในพื้นที่

ลักษณะ

บือโปะโหละมีลักษณะลำต้นใหญ่ ไม่สูงมากนักแต่มีความความแข็งแรงยากแก่การล้ม ใน 1 กอจะมีลำต้นประมาณ 13 - 17 ลำต้น รวงข้าวสั้นแต่มีขนาดรวงที่ใหญ่ ในหนึ่งรวงจะมีเมล็ดประมาณ 150 - 250 เมล็ด ผลผลิตที่ได้ประมาณ 40 - 50 ถึงต่อการปลูก 1 ไร่

รสชาติ

เมื่อรับประทานจะมีความอ่อนนุ่ม รสชาติไม่มัน และไม่หวานมากนัก

การหุง

ใช้ข้าวสารประมาณ 1 ลิตรต่อการหุง 1 ครั้ง ในการหุงเทน้ำให้มีระดับเหนือข้าวสารประมาณ 1 ช้อนมือครึ่ง

ภาพที่ 6 บือโปะโหละ(ข้าวเมล็ดกลม)

บือพะทอ (ข้าวเมล็ดยาว)

ความเป็นมา

บือพะทอหรือข้าวเมล็ดยาวเป็นพันธุ์ข้าวอีกชนิดหนึ่งที่ปลูกในชุมชนมาแต่ดั้งเดิมทำให้ไม่ทราบประวัติความเป็นมาที่แน่ชัด เหมาะกับสภาพอากาศอบอุ่นแต่ไม่ถึงกับร้อนจัด ปัจจุบันมีการเพาะปลูกใน

ชุมชนไม่มากนัก เนื่องจากเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตน้อย ในหนึ่งรวงจะมีข้าวเมล็ดลีบจำนวนมากทำให้ผลผลิตที่ได้รับไม่เพียงพอต่อการบริโภค

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นเรียวยาวเล็ก ก่อนข้างสูง ในหนึ่งกอจะมีลำต้น ประมาณ 10 - 15 ลำต้น ลำต้นค่อนข้างอ่อนทำให้ล้มง่าย ซึ่งหากข้าวล้มเป็นจำนวนมากทำให้ยากต่อการเก็บเกี่ยว รวงข้าวค่อนข้างสั้น ในหนึ่งรวงจะมีเมล็ดประมาณ 150 - 200 เมล็ด ผลผลิตที่ได้ประมาณ 40 ถึงต่อการปลูก 1 ไร่

รสชาติ

เมื่อรับประทานจะมีรสชาติจืด ข้าวแข็ง ไม่ค่อยมัน ไม่ค่อยหวาน

การหุง

ใช้ข้าวสาร 1 ลิตร และเติมน้ำในระดับเหนือข้าวสาร 2 ช้อนนิ้วมือ เมื่อข้าวเริ่มเย็นข้าวจะแข็งมากต้องนำมาอุ่นจึงจะรับประทานได้

ภาพที่ 7 บือพะทอ (ข้าวเมล็ดยาว)

บือหม่แฮล

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์บือหม่แฮลได้รับการนำเข้ามาเพาะปลูกในพื้นที่บ้านผาหมอนเมื่อปี พ.ศ. 2555 โดยนาย แกลล (ชัยฤทธิ์ โอโดเชา) ได้นำเมล็ดพันธุ์จากบ้านแม่แฮเหนือ อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่เข้ามาเพาะปลูก โดยมีพื้นที่เพาะปลูกอยู่ในเขตบ้านผาหมอนใหม่ ข้าวบือหม่แฮลเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตดีมาก รวมถึงสามารถปลูกได้ทั้งนาดอนและนาห่มจึงเป็นที่นิยมนำมาขยายพันธุ์และเพาะปลูกในหมู่บ้าน

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นสูงใหญ่ หนึ่งกอจะมีลำต้นประมาณ 15 - 20 ต้น ในหนึ่งรวงจะมีเมล็ดประมาณ 280 - 300 เมล็ด ลำต้นทนทานต่อสภาพอากาศที่หนาวเย็นได้ดี ผลผลิตที่ได้จากการเพาะปลูกประมาณ 55 - 60 ถังต่อการเพาะปลูก 1 ไร่

รสชาติ

ข้าวป๊อแหล่เป็นข้าวที่มีความหอมมัน เมล็ดข้าวอ่อนนุ่ม แม้แต่ข้าวที่หุงไว้นานจนเย็นแล้วความนุ่มก็ยังคงอยู่

การหุง

ใช้ข้าวสารประมาณ 1 ลิตรต่อการหุง 1 ครั้ง ในการหุงแนะนำให้ระดับเหนือข้าวสารประมาณ 1 ข้อนิ้วมือ

ภาพที่ 8 ป๊อแหล่

ป๊อโนมู (ข้าวหอม)

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์ป๊อโนมูเป็นพันธุ์ข้าวที่ปลูกมาแต่ดั้งเดิมในพื้นที่ ไม่ทราบประวัติความเป็นมาที่แน่ชัด ปัจจุบันพันธุ์ข้าวชนิดนี้เริ่มสูญหายไปจากบ้านผาหมอน เนื่องจากป๊อโนมูเป็นพันธุ์ข้าวที่มีความหอมหวาน สามารถรับประทานได้ในปริมาณมากจึงไม่เพียงพอต่อการบริโภค คนเฒ่าคนแก่กล่าวสืบต่อกันมาว่าผู้ที่ป่วยไข้หรือเจ็บป่วยไม่ควรรับประทานเนื่องจากมีน้ำตาลสูง

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นสูงใหญ่ หนึ่งกอจะมีประมาณ 13 - 15 ต้นหนึ่ง ในรวงจะมีเมล็ดประมาณ 200 - 250 เมล็ด ลำต้นทนทานต่อสภาพอากาศหนาวเย็น เปลือกข้าวหนา ผลผลิตที่ได้ประมาณ 60 ถึงต่อการเพาะปลูก 1 ไร่

รสชาติ

ข้าวป๊อโนมูมีรสชาติที่หอมหวานและนุ่ม

การหุง

ใช้ข้าวสารประมาณ 1 ลิตรต่อการหุง 1 ครั้ง ในการหุงน้ำให้มีระดับเหนือข้าวสารประมาณ 1 ข้อนิ้วมือ

ภาพที่ 9 ป๊อโนมู (ข้าวหอม)

ป๊อแม่ยะคี

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์ป๊อแม่ยะคีได้รับการนำเข้ามาเพาะปลูกในชุมชนผาหมอนเมื่อประมาณยี่สิบปีที่แล้วโดยนางสมศรี ดำรงไพรพนาโดยนำเมล็ดพันธุ์มาจากบ้านขุนยะ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อเพาะปลูกแล้วได้ผลผลิตเป็นที่น่าพอใจจึงมีการปลูกเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน เหมาะกับสภาพอากาศอบอุ่น และสามารถปลูกได้ทั้งนาดอนและนาห่ม

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นสูง เล็กเรียว ไม่ค่อยแข็งแรง สัมผัวยากต่อการเก็บเกี่ยว กอหนึ่งจะมีต้นข้าวประมาณ 11-15 ต้น รวงข้าวยาว ในหนึ่งรวงจะมีเมล็ดประมาณ 200 - 250 เมล็ด ผลผลิตที่ได้ประมาณ 40 - 50 ถึงต่อการปลูก 1 ไร่

รสชาติ

เมื่อรับประทานจะมีความอ่อนนุ่ม แต่ไม่มัน ไม่หวาน เหมาะกับการทำเมนูข้าวผัด

การหุง

ใช้ข้าวสารปริมาณ 1 ลิตรต่อการหุง 1 ครั้ง ในการหุงแนะนำให้ระดับเหนือข้าวสารประมาณ 1 ช้อนนิ้วมือ แต่มักจะหุงไม่ขึ้นหม้อ

ภาพที่ 10 บือแม่ยะคี

บือขอมิ (ข้าวไก่อปา)

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์บือขอมิที่เพาะปลูกในพื้นที่บ้านผาหมอนและชุมชนใกล้เคียงได้รับการนำเมล็ดพันธุ์เข้ามาจากบ้านห้วยเกียง อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดเชียงใหม่ โดยนางหม่อบือ ชาวบ้านหนองหล่ม โดยชื่อเรียก “บือขอมิ” หรือข้าวไก่อปามีที่มาจากตำนานที่กล่าวว่านายพรานคนหนึ่งได้มาพบไก่อปาที่กำลังหากินอยู่ในป่า นายพรานจึงยิงไก่อปาตัวนั้นแล้วนำกลับมาที่บ้านเพื่อนำไปเป็นอาหาร ขณะที่กำลังเตรียมนำไก่อปาประกอบอาหารนายพรานได้ตัดเหียงของไก่อปาตัวนั้นออกมาและพบว่ามีเมล็ดข้าวอยู่ภายใน นายพรานจึงนำเมล็ดข้าวที่ได้จากเหียงไก่อปาตัวนั้นมาเพาะปลูก และได้กระจายเพาะปลูกในพื้นที่ต่าง ๆ ในปัจจุบัน

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นเล็กสูง ทนทานต่อโรค เมล็ดเล็ก เปลือกข้าวจะเป็นลายสีดำเหลือง กอหนึ่งมีลำต้นประมาณ 8 - 15 ต้น ลำต้นแข็งแรงไม่ล้มง่าย ในหนึ่งรวงมีเมล็ดข้าวประมาณ 200 - 250 เมล็ด ผลผลิตที่ได้ประมาณ 40 ถึงต่อการเพาะปลูก 1 ไร่

รสชาติ

เมื่อรับประทานจะมีรสชาติหอม อ่อนนุ่ม หวานมัน เป็นที่ต้องการของพ่อค้าข้าว

การหุง

ใช้ข้าวสารปริมาณ 1 ลิตรต่อการหุง 1 ครั้ง ในการหุงเพื่อให้มีระดับเหนียวข้าวสารประมาณ 1 ช้อนนิ้วมือครึ่ง เป็นพันธุ์ข้าวที่หุงขึ้นหม้อดี

ภาพที่ 11 ป๊อซอมี (ข้าวไก่ป่า)

ป๊อละ (ข้าวเมล็ดคล้า)

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์ป๊อละหรือข้าวเมล็ดคล้าเป็นพันธุ์ข้าวที่ได้รับการนำเข้ามาเพาะปลูกในชุมชนผาหมอนเมื่อปี พ.ศ. 2557 โดยนายตะกาเก ชิพดำรงวงานได้นำเมล็ดพันธุ์มาจากบ้านแม่แอบ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ข้าวป๊อละเป็นพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพอากาศที่หนาวเย็น ปลอดภัยต่อการคุกคามของนกและหนู เนื่องจากเมล็ดข้าวมีเปลือกสีคล้าทำให้นกและหนูไม่รบกวน

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นเล็กและไม่สูงมากนัก กอหนึ่งมีต้นข้าวประมาณ 10 - 15 ลำต้น รวงมีขนาดเล็ก ในหนึ่งรวงมีเมล็ดประมาณ 200 - 250 เมล็ด เปลือกเมล็ดมีสีคล้า ทนทานต่อโรคและการคุกคามของนกและหนู ผลผลิตที่ได้รับประมาณ 40 - 50 ถังต่อการเพาะปลูก 1 ไร่

รสชาติ

รสชาติค่อนข้างจืด ข้าวแข็ง ไม่เป็นที่นิยมของคนในหมู่บ้าน

การหุง

ใช้ข้าวสารปริมาณ 1 ลิตรต่อการหุง 1 ครั้ง ในการหุงแนะนำให้ระดับเหนือข้าวสารประมาณ 2 ข้อนิ้วมือ หุงขึ้นหม้อได้ดี

ภาพที่ 12 ปือคะ (ข้าวเมล็ดคล้ำ)

ปือชู (ข้าวเหนียวดำ)

ความเป็นมา

ข้าวพันธุ์ปือชูเป็นพันธุ์ข้าวที่ปลูกในชุมชนมาแต่ดั้งเดิม ไม่ปรากฏประวัติความเป็นมาที่แน่ชัด ปือชูเป็นพันธุ์ข้าวที่ทนต่อทุกสภาพอากาศ ในอดีตนิยมปลูกเป็นข้าวไร่ แต่เมื่อการเพาะปลูกข้าวไร่ลดลงจึงนำมาปลูกในนา ปัจจุบันปลูกเพียงเล็กน้อยเพื่อใช้ในการทำขนมประกอบในพิธีกรรม นอกจากนี้ คนในชุมชนยังเชื่อกันว่าข้าวปือชูสามารถนำมาใช้เป็นยารักษาโรคกล้ามเนื้อ ปวดเมื่อยตามข้อมือข้อเท้า รวมถึงยังนำมาใช้เป็นส่วนผสมของยาถ่ายพยาธิสำหรับสัตว์ เช่น วัว ควาย เป็นต้น

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นสูงใหญ่ แตกกอชาก หนึ่งรวงจะมีเมล็ดประมาณ 120 - 150 เมล็ด คนในชุมชนจะปลูกจำนวนไม่มากนัก โดยทั่วไปจะปลูกเพียงให้ได้ผลผลิตประมาณ 1 กระสอบเพื่อใช้ในการทำอาหารประกอบพิธีกรรมเท่านั้น

รสชาติ

มีรสชาติหวาน มัน และกรอบ เมื่อรับประทานมาก ๆ บางคนจะรู้สึกแสบร้อนกลางอก และมีอาการร้อนใน ฉะนั้นควรทานในปริมาณที่พอดี

การนึ่ง

แช่น้ำทิ้งไว้ 12 ชั่วโมง เพื่อให้ได้ข้าวที่เหนียวและนุ่ม ในการนึ่งใช้เวลา 45 นาที เมื่อสุกแล้วนำไปบรรจุไว้ในกระติบข้าวเพื่อให้งวดความเหนียวนานยิ่งขึ้น

ภาพที่ 13 ปิอชู (ข้าวเหนียวดำ)

ปิอบอ (ข้าวเหนียวเหลือง)

ความเป็นมา

ปิอบอหรือข้าวเหนียวเหลืองเป็นพันธุ์ข้าวดั้งเดิมของชุมชน สามารถปลูกได้ทั้งในไร่และใน รวมถึงเป็นพันธุ์ข้าวที่ทนต่อทุกสภาพอากาศ เมล็ดข้าวที่ได้จะนำมาใช้ทำขนมประกอบพิธีกรรม เช่น ข้าวต้มมัด ข้าวตัง รวบรวมถึงใช้ในการรักษาโรคเช่นเดียวกับปิอชู

ลักษณะ

ลักษณะลำต้นไม่สูงมากนัก ทนทานต่อโรคและแมลง กอหนึ่งจะมีต้นข้าวประมาณ 8 - 10 ต้น ในหนึ่งรวงจะมีเมล็ดข้าวประมาณ 200 - 250 เมล็ด

รสชาติ

มีความเหนียว นุ่ม และมีรสชาติหวานมันคล้ายกับปิอชูเพราะเป็นชนิดเดียวกันเพียงแต่มีสีของเมล็ดข้าวที่แตกต่างกัน ควรทานในปริมาณที่พอประมาณ บางรายอาจรู้สึกพะอืดพะอมหากรับประทานมากเกินไป

การนึ่ง

แช่น้ำทิ้งไว้ 12 ชั่วโมง เพื่อให้ได้ข้าวที่เหนียวและนุ่ม ในการนึ่งใช้เวลา 45 นาที เมื่อสุกแล้วนำไปบรรจุไว้ในกระติบข้าวเพื่อให้งวดความเหนียวนานยิ่งขึ้น

ภาพที่ 14 ปิ๊อบอ (ข้าวเหนียวเหลือง)

ปัจจัยในการเลือกพันธุ์ข้าวเพาะปลูกของชาวบ้านผามอน

จากการศึกษาพันธุ์ข้าวที่พบในบ้านผามอนและพื้นที่ใกล้เคียงพบว่าบ้านผามอนเป็นพื้นที่ซึ่งอุดมไปด้วยเมล็ดพันธุ์ข้าวหลากหลายสายพันธุ์ โดยนอกจากการเพาะปลูกเพื่อการบริโภคเป็นอาหารหลักแล้ว ข้าวแต่ละสายพันธุ์มีบทบาทต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านผามอนในมิติที่หลากหลาย ตั้งแต่การใช้เป็นยารักษาโรค หรือนำมาใช้เป็นส่วนประกอบในพิธีกรรม ขณะเดียวกัน ชาวบ้านผามอนยังมีภูมิปัญญาในการเลือกเพาะปลูกพันธุ์ข้าวได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมเพื่อให้ได้ผลผลิตที่เพียงพอต่อการบริโภคของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม นอกจากปัจจัยในการเลือกพันธุ์ข้าวในการเพาะปลูกจากเงื่อนไขของสภาพแวดล้อมของชุมชนแล้ว การเลือกพันธุ์ข้าวที่ใช้ในการเพาะปลูกยังเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขต่าง ๆ ดังเช่น วิธีการเพาะปลูก การดูแลรักษา สภาพแวดล้อม ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่เป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการเจริญเติบโตของเมล็ดพันธุ์ที่ใช้ในการเพาะปลูกในพื้นที่

การคัดสรรเมล็ด

การคัดสรรเมล็ดพันธุ์ข้าวเป็นกระบวนการคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ที่จะใช้ในการเพาะปลูกข้าวในฤดูกาลต่อไป การคัดสรรเมล็ดพันธุ์ข้าวจะพิจารณาเมล็ดข้าวที่แก่จัด โดยสังเกตได้จากสีของเปลือกข้าวว่ามีสีเหลือง ปริมาณของเมล็ดข้าวที่ทำการคัดสรรนั้นจะสัมพันธ์กับพื้นที่ในการเพาะปลูก เช่น หากในปีนี้ได้ผลผลิตประมาณ 40 กระสอบ ต้องคัดเมล็ดอย่างน้อย 3 ถังเพื่อใช้เพาะปลูกในปีถัดไป โดยหลังจากได้เมล็ดพันธุ์ข้าวเพียงพอแล้วสามารถนำไปเก็บไว้ในกระสอบได้ทันทีโดยไม่ต้องนำมาตากแดดหรือผึ่งลม การคัดสรรพันธุ์ข้าวจะต้องทำอย่างน้อย 3 ปีต่อครั้ง หากใช้เมล็ดข้าวที่ได้คัดสรรไว้เกินกว่า 3 ฤดูกาลเพาะปลูกอาจจะทำให้ข้าวชนิดนั้นกลายพันธุ์ ความต้านทานโรคจะลดน้อยลง และส่งผลให้ผลผลิตในปีถัดไปลดลงไปด้วย

ปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม

สภาพแวดล้อมเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการทำนาของชาวบ้านผามอน โดยการทำนาในชุมชนผามอนปรากฏทั้งชาวนาที่ทำนาในสภาพแวดล้อมที่เป็นนาดอน (ที่นาที่อยู่บนสันหรือเนินเขา ซึ่งมีสภาพพื้นดินค่อนข้างแห้ง) และพื้นที่นาหล่ม (ที่นาบริเวณพื้นที่ลุ่ม พื้นผิวดินมีน้ำขังหรือเป็นโคลน) ขณะเดียวกันความแตกต่างของสภาพพื้นที่ยังสัมพันธ์กับอุณหภูมิของน้ำซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งของการเจริญเติบโตของข้าวแต่ละพันธุ์ โดยบริเวณที่นาที่มีน้ำอุ่นข้าวจะเจริญเติบโตเร็วกว่าพื้นที่ที่อุณหภูมิน้ำค่อนข้างเย็น การเพาะปลูกข้าวของชาวบ้านผามอนจึงต้องคำนึงถึงการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมต่อสภาพแวดล้อมของพื้นที่ที่แตกต่างกันด้วย โดยในพื้นที่ลุ่มจะนิยมปลูกข้าวพันธุ์บือโปะโหละเนื่องจากเป็นพันธุ์ข้าวที่เจริญเติบโตได้ดีในพื้นที่ลุ่มและมีน้ำเย็น ส่วนพื้นที่ดอนจะนิยมปลูกข้าวพันธุ์บือพะทอ ขณะที่บ้านผามอนใหม่ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่สูงชันซึ่งมีสภาพอากาศที่เย็นจัดจะนิยมปลูกข้าวพันธุ์บือโปะโหละทั้งหมด

การดูแลรักษา

การดูแลรักษาต้นข้าวในที่นี้หมายถึงการป้องกันต้นข้าวจากศัตรูทั้งหลาย หากเป็นศัตรูพืชประเภทสัตว์ต่าง ๆ เช่น ปู หนู นก หอยเชอรี่ ฯลฯ ต้องทำการกำจัดให้อยู่เสมอให้มีจำนวนลดน้อยลง โดยคนในพื้นที่จะออกหาปูช่วงกลางคืน เพื่อนำมาทำเป็น “น้ำปู” รับประทานในครัวเรือนหรือขายให้กับเพื่อนบ้าน หรือหอยเชอรี่ชาวนาจะกำจัดโดยการจับและนำไปทิ้งให้ไกลจากที่นา ส่วนศัตรูพืชจำพวกวัชพืชทั้งวัชพืชในแปลงนาหรือบนคันนา ชาวนาบ้านผามอนจะทำการเผ่นถางเพื่อความสะดวกในการเก็บเกี่ยวข้าว ปัจจุบันนอกจากการกำจัดวัชพืชแล้วชาวบ้านผามอนยังนิยมใส่ปุ๋ยในนาข้าวซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ผลผลิตข้าวที่เพาะปลูกในพื้นที่ได้รับผลผลิตเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

ระยะเวลาในการเพาะปลูก

ระยะเวลาในการเพาะปลูกข้าวถือเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อผลผลิตที่ได้รับในแต่ละฤดูกาลเพาะปลูก โดยตลอดช่วงเวลาก่อนการปลูกตั้งแต่ช่วงของการหว่านกล้าในช่วงย่างเข้าฤดูฝนประมาณเดือนพฤษภาคมจนถึงช่วงการเก็บเกี่ยวในเดือนพฤศจิกายนจะใช้เวลาประมาณ 6 ถึง 7 เดือน อย่างไรก็ตาม ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การเพาะปลูกข้าวสัมพันธ์กับเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการเจริญเติบโตและการให้ผลผลิตของต้นข้าวในแต่ละพื้นที่มีช่วงระยะเวลาแตกต่างกัน ดังนั้น ผู้เพาะปลูกข้าวจึงต้องสังเกตต้นข้าวที่เพาะปลูกอย่างต่อเนื่องเพื่อให้สามารถดำเนินขั้นตอนต่าง ๆ ของการเพาะปลูกข้าวได้อย่างเหมาะสม ดังเช่นช่วงของการเก็บเกี่ยวผลผลิตผู้เพาะปลูกข้าวจะสังเกตสีของต้นข้าวและเปลือกเมล็ดข้าวจะมีสีเหลืองทอง หากทิ้งช่วงเวลาในการเก็บเกี่ยวมากเกินไปจะทำให้เมล็ดข้าวลีบ เมื่อนำข้าวไปสีหรือตำจะไม่ได้รับผลผลิตมากเท่าที่ควร

ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าวของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน

ตำนานข้าวของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน

“...บือหมืออ่าติโอแพแล บือพออ่าติโอแพแล บือหมืออ่าติเลอะหว่าแร บือพออ่าติเลอะ
หว่าแร อ่าโบโคะอะหล่าจ่าเย กู้เออะหมือแมเคอโพเค...”

บทล่านำหรือบทชาที่กล่าวถึงข้างต้นเป็นบทนำของบทชาที่กล่าวถึงตำนานข้าวของชาวปกากะญอ โดยตำนานดังกล่าวมีเนื้อหาที่บอกเล่าถึงจุดกำเนิดของข้าวและคุณค่าของข้าวต่อวิถีชีวิตของชาวปกากะญอ แม้ว่าบทชาเกี่ยวกับตำนานข้าวบทนี้จะเป็นเรื่องเล่าที่ไม่สามารถสืบค้นความเป็นมาหรือของเหตุการณ์ได้อย่างชัดเจน หากแต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาของเนื้อหาของบทชาได้สะท้อนให้เห็นคุณค่าของข้าวที่มีต่อชาวปกากะญอเพื่อสั่งสอนให้ลูกหลานชาวปกากะญอระลึกถึงบุญคุณของข้าวและรู้คุณค่าของข้าวซึ่งสำคัญต่อการดำรงชีพของชาวปกากะญอมาอย่างยาวนาน

เรื่องเล่าเกี่ยวกับตำนานข้าวของชาวปกากะญอได้กล่าวไว้ว่าเมื่อสี่หมื่นปีที่แล้วมีหมู่บ้านแห่งหนึ่งตั้งอยู่กลางป่า หมู่บ้านแห่งนี้มีบ้านหลังเล็กหลังหนึ่งตั้งอยู่ห่างออกไปจากตัวหมู่บ้าน โดยบ้านหลังดังกล่าวเป็นที่พักอาศัยของหมือแม (หญิงชรา) กับโพเค (ชายกำพร้า) ซึ่งทั้งสองเป็นที่รักเกียจของคนทั้งหมู่บ้าน เมื่อใกล้เข้าสู่ฤดูทำไร่ทำนา “จอปา” (กษัตริย์) ได้ทำการแบ่งสรรที่ดินให้แก่คนในหมู่บ้านเพื่อทำการเพาะปลูกในฤดูกาลนั้น หากแต่การแบ่งสรรที่ดินของคนในหมู่บ้านในครั้งนั้น จอปามีได้แบ่งที่ดินให้แก่หมือแมกับโพเคทำให้ทั้งสองจึงไม่มีที่ดินที่จะปลูกข้าวเฉกเช่นคนอื่น ๆ ในหมู่บ้าน

อย่างไรก็ตาม หมือแมเป็นคนที่มีความอดทน (หน่อยุหน่อจ่อ) หมือแมจึงบอกให้โพเคนำดินมาเทบนก้อนหินขนาดใหญ่ก้อนหนึ่ง แล้วให้นำเมล็ดข้าวหยอดลงไปบนพื้นดินนั้นเจ็ดกอ โดยต้นข้าวทั้งเจ็ดกอเติบโตขึ้นจนมีขนาดเท่ากับต้นกล้วย เมล็ดข้าวมีขนาดเท่ากับลูกฟักเขียว เมื่อถึงช่วงเวลาการเก็บเกี่ยว ผลผลิตหมือแมได้บอกให้โพเคสร้างยุ้งข้าวไว้เจ็ดยุ้ง หมือแมได้ใช้คาถาอาคมเรียกข้าวเข้ามายังยุ้งข้าวทั้ง 7 ยุ้ง โดยแต่ละยุ้งบรรจุข้าวได้ถึง 300 ถัง เมื่อคนในหมู่บ้านได้มาเห็นข้าวของหมือแมและแพโคต่างพากันแปลกประหลาดใจตกใจที่ทั้งสองมีข้าวจนเต็มยุ้งฉางทั้ง 7 ยุ้ง ทั้งยังมีเมล็ดใหญ่ขนาดเท่าฟักเขียว จนมีคำกล่าวที่ว่าข้าวเมล็ดเดียวของหมือแมและแพโค ครอบครัวเล็ก ๆ หนึ่งครอบครัวยสามารถกินได้ถึง 2 มื้อ (โพเคเลอะเป ล่อปามาเออ โถ่ล่อบือเลอะเหล่อเคลอ)

วันหนึ่งหมือแมได้ถกเถียงกับจอปาเรื่องความสำคัญของข้าวกับเงิน โดยหมือแมบอกว่าข้าวสำคัญมากกว่าเงิน ส่วนจอปาบอกว่าเงินสำคัญมากกว่าข้าว หมือแมบอกกับจอปาว่าทุกคนต้องกินข้าว หากไม่กินข้าวก็ต้องตาย ส่วนจอปาก็เถียงกับมาว่าถ้าไม่มีเงินก็จะทำอะไรไม่ได้เช่นกัน ทั้งสองถกเถียงกันอยู่นาน จนกระทั่งหมือแมโมโห นางจึงยกเมล็ดข้าวท่มลงในพื้นดินจนเมล็ดข้าวแตกกระจายไปทั่ว ส่วนที่กระจายอยู่บนพื้นดินพวกนก หนูก็เข้ามาแย่งกันกิน ส่วนที่กระจายลงไปในน้ำปลา ก็เข้ามากิน และมีเศษข้าวส่วนหนึ่งกระจายเข้าไปในถ้ำ

ต่อมาวันหนึ่งลูกของจอปาเกิดหิวข้าวขึ้นมา ด้วยความหิวจึงทำให้ลูกของจอปาร้องไห้ไม่หยุด เมื่อหม่อมมาเห็นเข้าก็กล่าวกับจอปาว่าหากท่านเห็นว่าเงินเป็นใหญ่ก็ให้ลูกของท่านดื่มน้ำเงินสิ จอปาได้เอาเงินไปแช่น้ำให้ลูกดื่มแต่ลูกของจอปาก็ยังร้องไห้ไม่หยุด (จิตใจจะอะทิดื้อแหว โปสาเอะโปสาเตอเน) แต่ด้วยความสงสารลูกของจอปาหม่อมจึงถามจอปาไปว่าข้าวในหม้อไม่มีแล้วหรือ เมื่อจอปามองลงไป ในหม้อข้าวเห็นว่ามีเศษข้าวเหลืออยู่จึงนำมาแช่น้ำให้ลูกกิน เมื่อลูกของจอปารู้สึกอิ่มจึงหยุดร้องไห้ในทันที

ในเวลาต่อมาลูกของจอปาเริ่มหิวข้าวอีกครั้งจึงได้เดินทางออกจากบ้าน เมื่อเดินทางมาถึงบริเวณริมน้ำได้พบเห็นปลากำลังว่ายน้ำดูเหมือนมีความสุขมาก แต่ตอนนี้ลูกของจอปาอ่อนเพลียมากเพราะตัวเองหิวข้าว เมื่อคิดเช่นนั้นลูกของจอปาจึงร้องไห้ น้ำตาไหลตกลงไปในสายน้ำและตกลงไปสัมผัสผิวของ “บือปะจะเน” หรือเจ้าแม่โพสพ บือปะจะเนจึงได้ปรากฏตัวออกมาและพาลูกของกษัตริย์กลับบ้าน เมื่อมาถึงบ้าน บือปะจะเนได้บอกให้จอปาทราบว่ายังมีเศษข้าวอีกส่วนหนึ่งที่กระจายเข้าไปในถ้ำ (เหล่อเหมทะซา) หากแต่ผู้ที่สามารถเข้าไปนำข้าวออกมาได้มีเพียงนกกระต๊อบหลังขาวเท่านั้น

เมื่อได้ฟังดังนั้น บือปะจะเนจึงวานให้นกกระต๊อบไปนำเอาเศษข้าวที่ตกหล่นอยู่ในถ้ำมาให้จอปา เมื่อประตูถ้ำเปิดออกนกกระต๊อบก็ไปหาข้าวกินในถ้ำจนข้าวเต็มเหนียงของนกกระต๊อบ และเผื่อรอให้ประตูถ้ำเปิดออกอีกครั้งเพื่อจะได้บินออกมานำข้าวกลับไปให้จอปา เมื่อนกกระต๊อบเห็นถ้ำเปิดออกจึงรีบบินออกมาทันใดนั้นเองประตูถ้ำกลับปิดลงอีกครั้ง เป็นจังหวะเดียวกับที่นกกระต๊อบบินผ่านช่องประตูจึงทำให้ประตูหนีบกนกกระต๊อบ¹² อย่างไรก็ตาม นกกระต๊อบก็สามารถกลับมาถึงบ้านของจอปาได้ บือปะจะเนจึงให้นกกระต๊อบเอาเงินเอาเมล็ดข้าวที่กินเข้าไปออกมาให้จอปานำไปหว่านเพื่อเป็นกล้าสำหรับเพาะปลูก เมื่อระยะเวลาผ่านไป เมล็ดข้าวที่จอปานำมาปลูกในครั้งนั้นได้ขยายพันธุ์มากขึ้น หากแต่เมื่อเวลาที่จอปาหว่านเมล็ดข้าว นกกระต๊อบมักจะมากินข้าวที่จอปาหว่านไว้อยู่เสมอ จอปาจึงพยายามจะไล่กนกกระต๊อบให้ออกไปจากข้าวที่ได้หว่านไว้ หม่อมมาเห็นเช่นนั้นจึงกล่าวกับจอปาว่า “...โล่พิเอะบือคาเตอเง โดเปือะเหล่อเลอะเนอะอ่อเม...” (นกกระต๊อบมากินข้าวไม่ต้องไล่ คนเรายังต้องกินข้าวเช่นกัน)

เมื่อถึงเวลาที่บือปะจะเนจะต้องกลับ บือปะจะเนได้บอกกับลูกของจอปาว่า เมื่อถึงเวลาเพาะปลูกให้นึกถึงเรา เมื่อนั้นเราจะมาปรากฏตัวอีกครั้ง หม่อมมาได้ฟังดังนั้นจึงได้กล่าวขอบคุณบือปะจะเนว่า “...หน่อแหวเหมบือปะจะเน กว่าแก๊ะหมือแมเคอโพแค บือปะจะเนอะชะเซ กว่าแก๊ะปาลอเงลล่อเด...” (แม่โพสพใจดีใจกว้างเห็นคุณค่าของทุกคน)

ตำนานข้าวที่กล่าวถึงข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดของชาวปกาเกอะญอที่มีต่อข้าวอย่างเด่นชัด โดยชาวปกาเกอะญอถือว่าข้าวเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสูงสุดที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของคนในสังคม ขณะเดียวกันเรื่องราวในตำนานยังสะท้อนให้เห็นถึงการแสดงออกซึ่งความเคารพต่อธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งชาวปกาเกอะญอเชื่อว่าเป็นสิ่งที่ช่วยให้ชาวปกาเกอะญอมีข้าวบริโภคสืบมา นอกจากนั้น ชาวปกาเกอะญอบ้านพามอนยังมียศคำสอนที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาเพื่อให้ลูกหลานชาวปกาเกอะญอเห็นถึง

¹² ชาวปกาเกอะญอเชื่อว่าเหนียงของนกกระต๊อบที่อยู่บริเวณหลังคอเนื่องจากถูกประตูถ้ำหนีบ

บุญคุณของข้าวที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวปกาเกอะญอ ดังเช่น คำสอนของชาวปกาเกอะญอที่กล่าวว่าข้าวต้องตายเพื่อมนุษย์ถึง 3 ครั้ง โดย “...ครั้งแรกตายเมื่อตอนที่เราหว่าน เมล็ดข้าวจะเน่าแล้วงอกออกมา ครั้งที่ 2 เมื่อตอนที่เก็บเกี่ยว เราเกี่ยวแล้วตากข้าวจนแห้ง และครั้งที่ 3 เมื่อตอนที่ตำเปลือกออกและนำมาหุงกลายเป็นข้าวให้เรากิน...” รวมถึงบทขับลำนำที่กล่าวว่า “...เมวาอะลือลือเต๋อง ต่าจะเหน่อเยอถ่อปะเก...” แปลว่า “...ข้าวอย่างใดกินทิ้งกินขว้าง เมื่อเราหิว อย่างไรก็ตามเราก็ต้องนึกถึงข้าว...”

คนปลูกข้าวคนแรก (เวโซ่ลือบือ)

ก่อนการเริ่มต้นการเพาะปลูกข้าวในแต่ละปี ชาวปกาเกอะญอจะคัดเลือกสมาชิกในครอบครัวที่จะทำหน้าที่เป็นหัวหน้างานเพาะปลูกในปีนั้น หรือเรียกว่า “เวโซ่ลือบือ” โดยจะคัดเลือกสมาชิกที่เชื่อว่าหากเป็นผู้นำในการเพาะปลูกแล้วจะทำให้ได้ผลผลิตดี โดยผู้ที่ได้รับเลือกจะเป็นผู้เริ่มต้นการปลูกข้าวทุกขั้นตอนตลอดปีการเพาะปลูกนั้น และจะทำหน้าที่ต่อเนื่องกันไ้มากที่สุดเป็นเวลา 3 ปีการเพาะปลูก จากนั้นจะต้องเปลี่ยนผู้ทำหน้าที่หรือเปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่ทำการเพาะปลูก

การเสี่ยงทายวันปลูกข้าว (ฟือโทล)

ก่อนเริ่มต้นการปลูกข้าวชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะประกอบพิธีการเสี่ยงทายเพื่อหาวันที่เหมาะสมกับการเริ่มเพาะปลูกข้าว พิธีการเสี่ยงทายจะกระทำโดยการปลูกข้าววันละ 1 กองครบสัปดาห์ จากนั้นในสัปดาห์ถัดไปเจ้าของพื้นที่จะพิจารณาดันข้าวที่เติบโตขึ้นทั้ง 7 กอง (ฟือโทล) หากข้าวที่ปลูกในวันใดเจริญเติบโตมากที่สุด ชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะถือเอาวันนั้นเป็นวันดีและจะเลือกวันดังกล่าวของสัปดาห์ถัดไปเป็นวันเริ่มต้นการเพาะปลูกข้าวโดยเชื่อว่าจะทำให้ข้าวที่ปลูกในฤดูกาลนั้นงอกงามและแข็งแรงสมบูรณ์

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับวิชานา

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าวิถีการผลิตข้าวของชาวปกาเกอะญอเป็นระบบการผลิตที่ต้องพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติอย่างแนบแน่น การประกอบพิธีกรรมของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจึงเป็นพิธีกรรมที่แสดงออกถึงความเคารพต่อธรรมชาติ รวมถึงสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งเป็นผู้บันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ รวมถึงช่วยปกป้องรักษาดูแลผลผลิตจากการเพาะปลูก กระทั่งปัจจุบันพิธีกรรมต่าง ๆ ยังคงมีบทบาทสำคัญต่อการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนซึ่งคนในชุมชนยังคงยึดถือและปฏิบัติสืบต่อกันมา โดยพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนประกอบด้วยพิธีกรรมสำคัญ ดังนี้

พิธีเลี้ยงฝ่าย (เลอทีเคะ)

พิธีเลี้ยงฝ่ายเป็นพิธีกรรมเพื่อขอพรจากเจ้าป่าเจ้าเขาผู้ปกป้องรักษาแหล่งน้ำเพื่อลดบันดาลให้น้ำทำอุดมสมบูรณ์ โดยจะประกอบพิธีกรรมเลี้ยงฝ่ายในช่วงเดือนพฤษภาคมหลังจากการผันน้ำเข้าสู่เหมืองฝ่าย

และกระจายน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก โดยคนในชุมชนเชื่อว่าเมื่อประกอบพิธีเลี้ยงฝายแล้วจะทำให้ในปีนั้น น้ำท่าอุดมสมบูรณ์และเพียงพอต่อการทำนาปลูกข้าว พิธีเลี้ยงฝายจึงเป็นพิธีกรรมเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจในการเพาะปลูกข้าวแก่ชาวบ้านผาหมอน โดยเฉพาะในปีที่ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล

อุปกรณ์ในการทำพิธี

- แท่นบูชา (ตำลึงอะทุ)
- ไก่ (ขอ) 2 ตัว (ตัวผู้และตัวเมียชนิดละ 1 ตัว)
- เหล้า (ซี) 1 ขวด
- ข้าวหั่ว (เมโง)
- เทียนไข (โซโบ) 1 เล่ม

ขั้นตอนการประกอบพิธีเลี้ยงฝาย

- ก่อนการประกอบพิธีเลี้ยงฝาย รวมถึงพิธีกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการการทำนา ผู้ที่เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมจะทำการถวายข้าวหั่ว (เมโง) น้ำ (ทีโง) เหล้า (ซีโง) แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์และเจ้าที่เจ้าทาง จากนั้นจึงจะเริ่มทำพิธีกรรมต่าง ๆ ตามขั้นตอนของแต่ละพิธีกรรม

- สร้างแท่นบูชา หรือ “ตำลึงอะทุ” ลักษณะเป็นแท่นทรงสี่เหลี่ยมยกสูง ทำจากไม้ไผ่ มีเสา 4 ต้น จากนั้นรินเหล้า 1 แก้ว อธิษฐานขอพรเจ้าป่าเจ้าเขาและถวายเหล้าแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ผู้ปกปักรักษาฝาย รวมถึงถวายเครื่องเช่นแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยนำเครื่องเช่นมาตั้งบนแท่นบูชาที่ได้สร้างขึ้น

- นำไก่ 1 คู่ นำเลือดไก่มาทาที่แท่นและนำขนไก่มาเสียบไว้ที่แท่นบูชา

- นำไก่มาเผาจนสุก เมื่อสุกแล้วแยกอวัยวะของไก่ 9 อย่าง หรือ “คำดีคำทุ” เพื่อเป็นเครื่องเช่นประกอบพิธีกรรม ประกอบด้วย ดับ (อะตุ) หัวใจ (อะชะ) เล็บ (ขอเหม) ปีก (ดีเซ) ปาก (อะเนาะ) ติ่งไก่ (กิตู) ดับอ่อน (อะชะลอ) ไข่ (อะพิ) และกระเพาะ (อะเก่อทอ)

- นำคำดีคำทุมาห่อใบตองแล้วนำไปต้ม เมื่อคำดีคำทุเริ่มสุก ใส่เครื่องปรุงรสและคนให้เข้ากัน

- นำคำดีคำทุพร้อมกับเหล้า 1 แก้ว ข้าวหั่ว และเทียนไข ทำพิธีถวายแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยอธิษฐานว่า “ขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล มีน้ำท่าอุดมสมบูรณ์...”

- ผู้เข้าร่วมพิธีร่วมกันดื่มเหล้าจนเหลือประมาณ 1 แก้ว จากนั้นนำเหล้าที่เหลืออยู่มาทำพิธีที่ศาลผู้นำให้ประกอบพิธีจะดื่มเหล้าที่เหลืออยู่จนหมดถือเป็นอันเสร็จสิ้นพิธีกรรม

ภาพที่ 15 พิธีเลี้ยงผีฝ่าย

ข้อห้ามในพิธีเลี้ยงผีฝ่าย

- ในวันทำพิธีกรรมผู้ร่วมในพิธีต้องงดการประกอบกิจการงานทุกประเภท
- ผู้ร่วมพิธีกรรมจะต้องดื่มเหล้าที่ใช้ในพิธีกรรมจนหมด ห้ามนำเหล้าที่ใช้ประกอบในพิธีกรรมกลับบ้านโดยเด็ดขาด

พิธีดื่มเหล้าบือเฮะคลี

หลังจากการหว่านกล้าในช่วงประมาณเดือนมิถุนายน ชาวปกากะญอบ้านผาหมอนจะนำเมล็ดข้าวที่เหลือจากการหว่านกล้านมาใช้เป็นวัตถุดิบในการดื่มเหล้า โดยเรียกเหล้าดังกล่าวว่า “บือเฮะคลี” โดยพิธีดื่มเหล้าบือเฮะคลีกระทำขึ้นเพื่อการเรียกขวัญเมล็ดพันธุ์ข้าว รวมถึงยังเป็นสัญลักษณ์ที่บ่งบอกคนในชุมชนว่าเป็นช่วงเวลาของการเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวในฤดูกาลใหม่

พิธีผูกข้อมือเดือนสิงหาคม (กั๊จี้ลาคุป)

พิธีผูกข้อมือเดือนสิงหาคมหรือกั๊จี้ลาคุปเป็นพิธีในระดับชุมชน โดยจะจัดขึ้นในช่วงเดือนสิงหาคม ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ต้นข้าวที่เพาะปลูกเริ่มเจริญเติบโต โดยฮีโปจะเป็นผู้กำหนดช่วงเวลาในการประกอบพิธีกรรม หลังจากเลือกวันที่เหมาะสมแล้ว ผู้นำหมู่บ้านจะปรึกษามาชิกในหย่อมบ้านเพื่อกำหนดว่าจะทำพิธีเรียกขวัญบริเวณใด โดยพิธีกั๊จี้ลาคุปเป็นพิธีกรรมเพื่อขอบคุณสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลบันดาลให้พืชพันธุ์ที่เพาะปลูกอุดมสมบูรณ์ รวมถึงเป็นการเรียกขวัญกำลังใจของคนในชุมชนให้พร้อมกับการเก็บเกี่ยวผลผลิตที่กำลังจะมาถึง

อุปกรณ์ในการทำพิธี

- แทนบูชา (ตำลึงอะทุ)
- ไม้กวานข้าว (หน่อโคกว่า)
- ไก่ (ขอ) 2 ตัว (ตัวผู้และตัวเมียชนิดละ 1 ตัว)
- เหล้า (ซี) 1 ขวด
- ข้าวต้มมัด (เมตอ)
- ข้าวหั่ว (เมโซ)
- เทียนไข (โซโบ) 1 เล่ม
- ด้ายขาวสำหรับผูกข้อมือ

ขั้นตอนการประกอบพิธี

- หลังจากที่ฮีโซกำหนดวันประกอบพิธีกรรมและแจ้งให้คนในชุมชนทราบแล้ว ก่อนถึงวันประกอบพิธีกรรมทุกครัวเรือนจะเตรียมเมตอ (ข้าวต้มมัด) พร้อมกับเหล้า โดยก่อนวันประกอบพิธีกรรมคนในชุมชนจะนำเหล้าขวดแรก เทียนซีฟี่นำมาวางรวมกันที่บ้านฮีโซเริ่มทำพิธีนำสวดตามความเชื่อ จากนั้นฮีโซจะเลี้ยงเหล้าผู้ที่มาเข้าร่วมพิธีกรรมเริ่มตั้งแต่ตั้งแต่ครอบครัวฮีโซไปจนถึงทุกคนที่มาร่วมงานในคืนนั้น

- วันรุ่งขึ้น ฮีโซเริ่มทำพิธีขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยใช้ไม้กวานข้าว (หน่อโคกว่า) เคาะที่บันไดบ้าน พร้อมกับบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่ต่าง ๆ เพื่อเป็นการขอบคุณที่ช่วยปกป้องดูแล และดลบันดาลให้พืชพันธุ์ที่คนในชุมชนเพาะปลูกอุดมสมบูรณ์

- นำไก่แล้วนำมาต้มแกง จากนั้นนำมาวางในถาดพร้อมกับดักข้าวใส่ถาด วางถาดข้าวคู่กับเครื่องใช้ประกอบพิธีกรรม ได้แก่ เหล้า ขนมหั่วต้มมัด เทียน ด้ายผูกข้อมือ เพื่อรอต้อนรับคนในชุมชนที่จะเข้ามาขอพรจากฮีโซที่บ้าน

- เมื่อมีผู้เข้ามาขอพร ฮีโซจะนำด้ายขาวมาผูกข้อมือพร้อมกับอธิษฐานขอบคุณสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอวยพรให้ผู้เข้ามาขอพร โดยจะเริ่มผูกข้อมือจากผู้ที่มียาอายุ่น้อยที่สุดไล่เรียงไปถึงผู้มีอาวุโสสูงสุด

- เมื่อผูกข้อมือเสร็จเรียบร้อยแล้วผู้เข้าร่วมพิธีจะต้องกินเหล้าหั่ว จากนั้นจึงรับประทานอาหารร่วมกัน

- เมื่อทำพิธีผูกข้อมือเสร็จทุกบ้านแล้วก็จะเหลือพิธีสุดท้ายคือ ฮีโซต้องดื่มเหล้ากันขวด (แควะซี) ให้กับทุก ๆ บ้านจึงถือเป็นอันเสร็จสิ้นการประกอบพิธีกรรมผูกข้อมือ หลังจากนั้นคนในชุมชนจะไปขอพรจากคนเฒ่าคนแก่ตามบ้านต่าง ๆ โดยผู้เฒ่าผู้แก่จะผูกข้อมือและอวยพรให้แก่ผู้ที่เข้ามาขอพรอยู่ดีมีสุขภาพแข็งแรง ทำกิจการงานใด ๆ ให้เจริญรุ่งเรือง

ภาพที่ 16 คนในชุมชนมารวมตัวกันยังบ้านของฮีโซในช่วงกลางคืน
ก่อนเริ่มพิธีผูกข้อมือในวันรุ่งขึ้น

รูปที่ 17 ผู้อาวุโสผูกข้อมือให้แก่ลูกหลาน

พิธีเรียกขวัญขอพรข้าว (แชะพอโ)

เดือนธันวาคมหลังจากการนวดข้าวเสร็จสิ้น ชาวบ้านผาหมอนจะทำพิธีเรียกขวัญขอพรเมล็ดข้าว หรือ “แชะพอโ” เพื่อเรียกขวัญของข้าวให้กลับมางอกเมล็ดข้าวก่อนที่จะนำข้าวกลับไปไว้ในยุ้งฉาง การประกอบพิธีแชะพอโถือเป็นพิธีกรรมที่กระทำเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้ผู้ประกอบพิธีเชื่อว่าจะมีข้าวบริโภคอย่างพอเพียงตลอดทั้งปี ขณะเดียวกัน ยังเป็นการอวยพรให้แก่ขวัญข้าวหรือโล่ปีข้า (นกกะเบื่อง ผาง) ซึ่งเป็นสัตว์มงคลที่ได้ออกมากินตลอดช่วงของการเพาะปลูกข้าวให้กลับคืนสู่รังอย่างปลอดภัย อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันบางครัวเรือนได้ปรับเปลี่ยนขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมโดยการเปลี่ยนสถานที่ประกอบ

พิธีกรรมเป็นที่ยึดจากที่แต่เดิมจะประกอบพิธีเซาะพอโชที่ทุ่งนาเนื่องจากชาวบ้านผาหมอนมีการใช้เทคโนโลยีในการผลิตสมัยใหม่ทำให้ระยะเวลาการทำงานได้มาก รวมถึงขั้นตอนการขนย้ายข้าวเปลือกกลับสู่ผู้ยังนางที่สามารถขนย้ายกลับได้อย่างรวดเร็ว การประกอบพิธีกรรมเซาะพอโชที่ยังนางจึงช่วยลดขั้นตอนในการเตรียมเครื่องประกอบพิธีกรรมทำให้ลดระยะเวลาในการประกอบพิธีกรรมให้สั้นลง

อุปกรณ์ในการประกอบพิธี

- ข้าว
- ไก่ 1 คู่หรือหมู 1 ตัว
- ไข่ต้ม
- เผือก มัน
- เหล้า
- แป้งเหล้า
- หิ้งบูชา (ตาแฮะ)

ขั้นตอนการประกอบพิธีกรรม

- นำวัตถุดิบในการประกอบอาหารทั้งหมดที่เตรียมไว้ ประกอบด้วยข้าว เนื้อไก่หรือเนื้อหมู เผือกมัน นำมาทำแกงร่วมกันทั้งหมด ซึ่ง “แกงรวม” เป็นอาหารประกอบพิธีกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ ผู้ประกอบพิธีกรรมจะมีอาหารหลากหลายประเภทบริโภคตลอดทั้งปี แต่มีข้อห้ามว่าห้ามนำของปามาใช้เป็นวัตถุดิบในการประกอบอาหาร

- ทำตาแฮะ (หิ้งบูชาทรงกรวย) ปักไว้ในบริเวณที่นา หากปรับเปลี่ยนมาประกอบพิธีกรรมที่บ้านจะต้องติดตาแฮะไว้ที่ยังข้าว

- ถวายเครื่องเช่นแด่สิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยเจ้าของที่นาจะนำเครื่องเช่นไปวางไว้ในตาแฮะ จากนั้นจะอธิษฐานขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้ปกป้องรักษาเมล็ดข้าวที่ได้จากการเพาะปลูก ความว่า “...เก็บไว้เป็นเชื้อเป็นพันธุ์รักษามล็ดพันธุ์เอาไว้...”

- แบ่งอาหารที่ทำไว้ชุดหนึ่งเพื่อให้แ่วโช (คนปลูกข้าวคนแรก) รับประทาน โดยก่อนรับประทานจะอธิษฐานเพื่อส่งนกขวัญข้าวให้กลับถึงรังอย่างปลอดภัย ความว่า “...เจ้านกขวัญข้าวเอ๋ย หากถึงฤดูเก็บเกี่ยวให้กลับมากินข้าวร่วมกัน วันนี้ขอให้นกขวัญข้าวกลับถึงรัง ขอให้อย่าได้ตกไปอยู่ในกอหนาม ถ้าฤดูการเก็บเกี่ยวหน้าจงกลับมาอีกครั้ง...”

- รับประทานอาหารร่วมกันโดยจะต้องให้แ่วโชเริ่มรับประทานอาหารก่อนเป็นคนแรก จากนั้นผู้เข้าร่วมพิธีกรรมจึงจะเริ่มรับประทานอาหาร

- หลังจากรับประทานอาหารร่วมกันแล้ว เจ้าของที่นาจะนำอาหารที่เหลือจากการรับประทานกลับบ้านเพื่อนำมาทำพิธีผูกข้อมือเรียกขวัญให้ลูกหลาน โดยระหว่างทางกลับบ้านเจ้าของบ้านจะใช้ไม้เรียกขวัญเกาะไปตามพื้น หากพบทางแยกจะหยุดเพื่อวางดอกไม้ (ส่วนมากเป็นดอกหงอนไก่) และจะอธิษฐานเรียก

ขวัญของคนในครอบครัวให้กลับสู่บ้าน ความว่า “...ทำนาเสร็จแล้ว (ขวัญของคนในบ้าน) ไม่ต้องอยู่ที่นาแล้ว ให้กลับมาที่บ้านเกิด...”

ภาพที่ 18 หิ้งบูชาในการประกอบพิธีเรียกขวัญของพรข้าวบริเวณทุ่งข้าว (ชะพะโป)

พิธีเลี้ยงผีนา (เต๋อม่อชี)

การเลี้ยงผีนาของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนเป็นการประกอบพิธีกรรมเพื่อบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สิงสถิตอยู่ตามที่ต่าง ๆ ให้ช่วยคลบนันดาลให้ข้าวที่เพาะปลูกมีความอุดมสมบูรณ์ ปลอดภัยจากสิ่งรบกวน โดยการเลี้ยงผีนาของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะประกอบด้วยพิธีกรรมสำคัญ 3 พิธีกรรม ได้แก่ 1) พิธีดำชะ เป็นการประกอบพิธีกรรมเพื่อบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ขับไล่สิ่งไม่ดีให้ออกจากท้องนา 2) พิธีดำเต๋อม่อเป็นการบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผู้ดูแลพืชพันธุ์ช่วยบันดาลให้ต้นข้าวมีความอุดมสมบูรณ์ พืชพันธุ์ที่เพาะปลูกเจริญเติบโตและงอกงามดี และ 3) พิธีดำห่อ เป็นพิธีกรรมเพื่อขอร้องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่ต่าง ๆ ให้ช่วยคุ้มครองดูแลนาข้าวให้อุดมสมบูรณ์ รวมถึงสรรพสิ่งในชีวิตของชาวปกาเกอะญอตั้งแต่ครอบครัว ทรัพย์สิน หรือสัตว์เลี้ยง โดยชาวบ้านผาหมอนประกอบพิธีกรรมทั้งสามพิธีกรรมร่วมกันในช่วงที่ต้นข้าวเริ่มเติบโต หรือในราวเดือนสิงหาคมเนื่องจากเป็นพิธีกรรมมีขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมคล้ายกัน

อุปกรณ์ในการประกอบพิธี

- เหล้า 1 ขวด
- ไก่ 4 ตัว
- เครื่องเซ่น เช่น หมากพลู

- แป้งเหล้า (โกะหมือลอปอ)
- หิงบูชา/แท่นบูชา/ศาลสำหรับถวายเครื่องเซ่น
- ไม้ไผ่สำหรับทำเครื่องราง

ขั้นตอนการประกอบพิธี

● พิธีดำชะ

- การทำพิธีเลี้ยงผีนาของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนจะเริ่มจากการประกอบพิธีดำชะหรือพิธีการขับไล่สิ่งไม่ดี ไม่เป็นมงคลออกจากท้องนา พิธีดำชะมีเครื่องใช้สำคัญได้แก่หิงบูชา (ดำชะ) โดยใช้ไม้ไผ่สานจัดกันเป็นทรงกรวย ส่วนปลายของทรงกรวยเป็นเสาไม้ไผ่เพื่อนำไปปักไว้ในบริเวณผืนนา

- นำไถ่ 1 ตัว นำ “คำดีคำทุ” มาเผาจนสุก จากนั้นนำมาห่อด้วยใบตองและต้มโดยไม่ต้องใส่เครื่องปรุงรส โดยไถ่ที่ใช้ในพิธีดำชะจะต้องเป็นไถ่ตัวผู้ที่มีขนาดใหญ่และแข็งแรง เนื่องจากเชื่อว่าการใช้ไถ่ตัวผู้ที่มีลักษณะดังกล่าวจะช่วยให้มีพลังในการป้องกันสิ่งไม่ดีที่จะเข้ามาทำลายพืชพันธุ์ที่เพาะปลูก

- นำเลือดไถ่มาทาบริเวณต้นเสาของหิงบูชา รวมถึงนำขนไถ่พร้อมกับเครื่องเซ่นที่เตรียมไว้ใส่ลงในหิงบูชา

- ถวายเครื่องเซ่นแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ พร้อมกับสวดอธิษฐานให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยขับไล่สิ่งไม่ดีให้ออกไปจากท้องนา

● พิธีดำต่อมือ

- สร้างแท่นบูชาไม้ไผ่ลักษณะเป็นกระทงทรงสี่เหลี่ยมยกสูงจากพื้นมีสี่เสา เพื่อเป็นที่วางเครื่องเซ่นถวายสิ่งศักดิ์สิทธิ์

- นำไถ่เพื่อทำเป็นเครื่องเซ่นเช่นเดียวกับพิธีดำชะ โดยพิธีต่อหม่อจะใช้ไถ่ตัวเมียเป็นวัตถุดิบในการทำเครื่องเซ่นประกอบพิธีเพื่อสื่อถึงการกำเนิดและความอุดมสมบูรณ์

- นำเครื่องเซ่นใส่ลงในศาล และทำพิธีบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์การอธิษฐานขอพรให้ข้าวสวยงามอุดมสมบูรณ์ แข็งแรงต้นใหญ่ให้ได้ผลผลิตที่ดี โดยมีคำอธิษฐานว่า “...ขอให้ข้าวต้นใหญ่เท่าต้นกล้วย เมล็ดข้าวใหญ่เท่าฟักเขียว...” จากนั้นจึงถวายเครื่องเซ่นโดยตั้งศาลไว้ในบริเวณพื้นที่นาถือเป็นการเสร็จพิธี

● พิธีดำหลือ

- เตรียมสร้างศาลเพื่อเป็นที่ถวายเครื่องเซ่นให้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เรียกว่า “ดำหลือกู” ลักษณะเป็นกระทงทรงสี่เหลี่ยม หลังคาทรงจั่ว มีเสาหกต้น มีบันไดทางขึ้นศาลคล้ายกับศาลพระภูมิเจ้าที่

- นำไถ่ 2 ตัว (ตัวผู้ 1 ตัว ตัวเมีย 1 ตัว) นำคำดีคำทุมาห่อใบตองและต้มเพื่อเป็นเครื่องเซ่น

- ถวายเครื่องเซ่นแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยนำเลือดไถ่มาทาที่ดำหลือกู จากนั้นนำเครื่องประกอบพิธีกรรมมาวางบนดำหลือกู ได้แก่ ขนไถ่ และเครื่องเซ่นที่ได้เตรียมไว้ประกอบด้วย คำดีคำทุ เหล้า 2 ขวด หมากพลู เทียนไข พร้อมกับอธิษฐานขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความว่า “...ขอให้เจ้าป่าเจ้าเขา ปกปักษ์รักษาที่นาเจ้าของที่นา และทรัพย์สิน...”

- ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมร่วมกันรับประทานอาหารและดื่มสุราร่วมกัน

ภาพที่ 19 หิ้งบูชาในพิธีดำแซะ

ภาพที่ 20 เจ้าของที่นาประกอบพิธีดำต่อมือ

หลังจากเสร็จสิ้นพิธีกรรมเลี้ยงผีนาและเดินทางกลับจากท้องนา เจ้าของที่นาจะทำพิธี “ตะคะแก๊ะ” หรือพิธีการสาปแช่ง โดยเจ้าของที่นาต้องทำเครื่องรางประกอบพิธี ได้แก่ เมอเก๋อคี (เครื่องรางทำจากไม้ไผ่

มัดติดกันให้มีปลายแหลม 3 แฉก) และตะออดี (ไม้ไผ่ผ่าปลายเป็นแฉกและตัดให้โค้งบานออก) เพื่อนำเครื่องรางทั้งสองมาปักไว้ในผืนนาบริเวณขอบเขตสุดท้ายของแปลงนาระหว่างเดินทางกลับบ้าน โดยเจ้าของที่นาจะนำอาหารที่เหลือจากการทำพิธีเลี้ยงผีนามาเป็นเครื่องเซ่นในการประกอบพิธีพร้อมทั้งอธิษฐานเพื่อสาปแช่งมิให้ผู้ใดเข้าไปในท้องนา ความว่า “...ห้ามใครก็ตามเข้ามายังที่นาผืนนี้ หากเข้ามาจะขอให้ตะออดีแหกขา ให้เมอเก่อคีแทงทวารทะลุปาก แล้วเอาของดีต่าง ๆ ไว้กับที่นา...” โดยหลังจากทำพิธีตะคองแทะแล้วจะห้ามมิให้ผู้ใดเข้าไปในที่นาตลอดทั้งคืน จนกว่ารุ่งเช้าของวันถัดไปเมื่อเจ้าของที่นาจะมาเก็บเครื่องรางที่ทำพิธีไว้หลังจากนั้นจึงเข้าไปในผืนนาได้ตามปกติ

ภาพที่ 21 เมอเก่อคี

ภาพที่ 22 ตะออดี

พิธีผูกข้อมือควาย

หลังจากช่วงของการเพาะปลูกข้าวได้ผ่านพ้นไป ในช่วงเวลาที่ต้นข้าวกำลังเริ่มงอกงาม ชาวปกาเกอะญอบ้านพามอนจะทำพิธีผูกข้อมือควาย หรือพิธี “มัดมือควาย” เพื่อขอบคุณควายที่ได้อุทิศกำลังกายช่วยเหลือการเพาะปลูกของชาวปกาเกอะญอ รวมถึงเรียกขวัญควายให้มีร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ พิธีกรรมนี้จึงแสดงให้เห็นความสำนึกในบุญคุณของควายที่มีบทบาทต่อวิถีการผลิตของชาวปกาเกอะญอมาแต่ดั้งเดิม โดยพิธีกรรมผูกข้อมือควายผู้เป็นเจ้าของควายและเจ้าของที่นาจะเป็นผู้ประกอบกิจกรรม โดยผู้เข้าร่วมพิธีจะสงวนไว้เฉพาะคนในหมู่บ้านเท่านั้น ห้ามไม่ให้คนภายนอกหมู่บ้านเข้าร่วมพิธีเด็ดขาด

อุปกรณ์ประกอบในพิธีกรรม

- ไก่ 2 ตัว
- ด้ายขาว
- ข้าวต้มมัด ข้าวปุก
- เครื่องเซ่น หมากพลู บุหรี่
- กรวยดอกไม้ม้วน (สวยดอก)
- น้ำส้มป่อย
- กระจับปี่ (คอเมอ)
- เสื้อผ้าและผ้าโพกหัวที่ยังไม่เคยมีการใช้งาน

ขั้นตอนการประกอบพิธีกรรม

- ต้มไก่ 2 ตัว
- นำกรวยดอกไม้ม้วน (สวยดอก) มัดติดกับเขาควายทั้งสองข้าง โดยควายที่นำมาประกอบพิธีต้องเป็นควายเพศเมียที่มีอายุมากที่สุดในฝูง
- นำเสื้อผ้า ผ้าโพกหัวที่ยังไม่เคยมีผู้ใช้งานมาก่อนใส่ในกระจับปี่ จากนั้นเจ้าของควายจะนำกระจับปี่มาจรดบนหัวควาย
- พรมน้ำส้มป่อยที่ตัวควายพร้อมกับอธิษฐานว่า “...เราใช้แรงงานควายทำไร่ไถนา ขออย่าให้เป็นบาปแก่เจ้าของ วันนี้ขอสมารถที่ใช้งาน กินแรง กินเนื้อ ขอให้ควายอยู่ดีมีสุข หากินที่ใดขอให้ปลอดภัย มีลูกมาก ๆ...”
- ป้อนเครื่องเซ่นให้แก่ควาย ประกอบด้วยไก่ต้มและเหล้าก้น (เหล้าที่เหลือนับวันก้นขวด)
- ผู้เข้าร่วมพิธีร่วมกันรับประทานอาหาร
- ปลอ่ยให้ควายออกไปหากินอย่างเป็นอิสระพร้อมกับอธิษฐานให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองควายให้แข็งแรงปลอดภัย

พิธีกินข้าวใหม่ (ออบี๋โง่)

ราวเดือนพฤศจิกายนหลังจากการเก็บเกี่ยวข้าวและสีข้าว (หรือดำข้าว) จนได้ข้าวสารพร้อมนำไปบริโภคแล้ว ชาวปกากะญอบ้านผาหมอนจะประกอบพิธีกินข้าวใหม่หรือ “ออบี๋โง่” โดยชาวปกากะญอบ้านผาหมอนจะนำข้าวใหม่ที่ได้รับจากการเพาะปลูกในปีนั้นมาประกอบอาหารและรับประทานร่วมกัน รวมถึงจะทำการอธิษฐานเพื่อบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อลดบลดลให้ครัวเรือนมีข้าวบริโภคตลอดทั้งปีไม่ขาดสน

ส่วนประกอบในพิธีกรรม

- ข้าวใหม่ที่ได้รับจากการเพาะปลูกในฤดูกาลนั้น
- เนื้อสัตว์ประเภทต่าง ๆ ดังเช่น หมู นก ปู กระรอก ฯลฯ ถั่วลิสง 1 ใบ แต่มีข้อห้ามว่าห้ามใช้ไก่เป็นวัตถุดิบในการประกอบอาหาร

- พืชผักและพืชหัว เช่น เผือก มัน ฯลฯ

ขั้นตอนการประกอบพิธีกรรม

- นำข้าวที่ได้จากการเพาะปลูกมาหุง และนำวัตถุดิบต่าง ๆ มาทำอาหารโดยใช้วัตถุดิบต่าง ๆ ลงในหม้อเดียวกัน
- เมื่อประกอบอาหารแล้วเสร็จนำส่วนประกอบของอาหารมาแบ่งเป็นคำเล็ก ๆ แล้วนำมาวางบนก้นเส้าของเตาไฟกลางบ้าน โดยเจ้าของบ้านจะอธิษฐานว่า “...ออกนาเคอด้าอี้ออกนาเคอด้าเคาะ...” หรือ “...ขอให้ข้าวกินหมดข้า ๆ กินได้นาน ๆ กินกับกับข้าวได้ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นสัตว์น้ำ สัตว์บก พืชผักต่าง ๆ ขอให้ได้กินทั้งหมด...”
- เจ้าของบ้านและครอบครัวรับประทานอาหารที่ได้แบ่งไว้ประกอบในพิธีกรรม จากนั้นเพื่อนบ้านจะมาร่วมรับประทาน โดยมีข้อห้ามว่าเจ้าของบ้านห้ามเรียกหรือเชิญชวน โดยคนในละแวกบ้านจะรับรู้กันว่าบ้านหลังใดประกอบพิธีกินข้าวใหม่และจะมาร่วมรับประทานอาหารด้วยตัวเอง

พิธีกรรมต้มเหล้าเพาะคี่ด๊ะ

พิธีต้มเหล้าเพาะคี่ด๊ะเป็นพิธีกรรมเรียกขวัญข้าวเช่นเดียวกับพิธีต้มเหล้าบือแะคลีแต่มีความแตกต่างกันที่การต้มเหล้าเพาะคี่ด๊ะจะใช้เมล็ดข้าวใหม่ซึ่งเหลือจากการนวดข้าวมาใช้ในการต้มเหล้า โดยหลังจากการนวดข้าวและบรรจุลงภาชนะเพื่อเตรียมขนย้ายไปยังยุ้งฉางแล้ว ชาวปกากะญอจะรวบรวมเมล็ดข้าวที่ร่วงหล่นอยู่ตามท้องนาเพื่อเป็นวัตถุดิบในการต้มเหล้าเพาะคี่ด๊ะ การต้มเหล้าเพาะคี่ด๊ะจึงถือเป็นพิธีกรรมที่ทำให้คนในชุมชนรู้คุณค่าและใช้ประโยชน์จากเมล็ดข้าวอย่างคุ้มค่า อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันนี้การต้มเหล้าเพาะคี่ด๊ะได้สูญหายไปจากชุมชนผาหมอนแล้ว

บทา (บทลำนํ้า) เกี่ยวกับข้าว

“ธา” เป็นบทลำนํ้าที่มีเนื้อหาบ่งบอกความเป็นมา ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวปกาเกอะญอ การจับธาของชาวปกาเกอะญอเป็นการถ่ายทอดองค์ความรู้ ภูมิปัญญา ประสบการณ์ คำสอน จากความทรงจำของคนรุ่นเก่าถ่ายทอดมาสู่ลูกหลานโดยการจับขานในโอกาสต่าง ๆ ตั้งแต่พิธีกรรมท้องถิ่น ดังเช่น งานแต่งงานเพื่อสั่งสอนคู่บ่าวสาว พิธีกรรมปีใหม่ งานศพ หรือการจับธาในชีวิตประจำวัน ดังเช่น การต้อนรับแขก การขอพรเพื่อให้หายจากอาการเจ็บไข้ได้ป่วย การเกี่ยวพาราสีของชายหญิง เป็นต้น เนื้อหาของธาจึงสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ในสังคมปกาเกอะญอนับตั้งแต่อดีต¹³

จากการ พบว่า บททาส่วนหนึ่งได้กล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับข้าวมีดังนี้

ธาพระแม่โพสพ

“...หน่อแหว เหมบ่อปะจําแน กว่กะหมื่อแมเคอโพแคะ

บือปะจําแน อะชะเซ กว่กะปาลอเล่ลเค...”

แปล

“...ข้าพเจ้าคือ ปะจําแน (เจ้าแม่โพสพ) คนยากคนจนฉันจะดูแล

ปะจําแนใจกว้างใจเย็น ผู้ยากไร้ฉันจะดูแลเอง...”

ธาแม่หม้าย

“...โถ่พริ่อมือคาเตอเง โดเปอะหล่อเลอะเนอะอ้อม...”

แปล

“...นกกระตักกินข้าวอย่างไ่่เปรียบเสมือนเรากินข้าว...”

อาหารจากข้าว

อาหารท้องถิ่นเป็นองค์ความรู้ที่สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมในแต่ละพื้นที่ในมิติที่หลากหลาย ตั้งแต่สภาพแวดล้อม ภูมิปัญญา วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของผู้คนในสังคม เช่นเดียวกันกับอาหารท้องถิ่นชุมชนบ้านผาหมอนซึ่งได้สะท้อนให้เห็นรูปแบบวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนที่สัมพันธ์กับพื้นที่อย่างแนบแน่น โดยเฉพาะจากการเก็บข้อมูลอาหารท้องถิ่นชุมชนบ้านผาหมอนทำให้พบว่าอาหารหลายประเภทมีข้าวเป็นวัตถุดิบในการประกอบอาหารอันแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของข้าวที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวปกาเกอะญอ บ้านผาหมอนได้เป็นอย่างดี ขณะเดียวกัน อาหารบางประเภทยังสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการปรับตัวของ

¹³ มูลนิธิโครงการหลวง, “ลำนํ้าเพลงปกาเกอะญอ” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <http://www.royalprojectthailand.com/node/1594> เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน 2561.

คนในพื้นที่ต่อสภาวะการณ์ต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อการใช้ชีวิตของคนในชุมชน โดยข้อมูลอาหารจากข้าวชุมชนผาหมอนประกอบด้วยอาหารประเภทต่าง ๆ ได้แก่

อาหารคาว

แกงข้าวเบอะ (ตำพอพะ)

ตำพอพะ หรือข้าวเบอะเป็นอาหารที่มีข้าวเป็นส่วนประกอบหลัก โดยจะนำข้าวไปต้มพร้อมกับผักเนื้อ และเครื่องเทศคล้ายกับการทำข้าวต้มหรือโจ๊ก ความเป็นมาของตำพอพะเกิดจากในสมัยบรรพบุรุษผลิตข้าวที่ได้รับจากการเพาะปลูกมีจำนวนไม่เพียงพอต่อการบริโภค ในแต่ละครัวเรือนมีข้าวสารเพียงน้อยนิดเมื่อเทียบกับจำนวนสมาชิกในครอบครัวที่มีจำนวนมาก หากนำข้าวมาหุงเพื่อบริโภคข้าวสารที่มีอาจไม่เพียงพอต่อการรับประทาน ชาวปกาเกอะญอจึงได้นำข้าวสารมาปรุงด้วยวิธีการต้มร่วมกับผักและเนื้อเพื่อให้เป็นอาหารมื้อใหญ่ซึ่งเป็นเมนูอาหารที่ใช้ข้าวสารจำนวนไม่มากนักแต่พอเพียงพอต่อการรับประทานทั้งครอบครัว แม้ว่าปัจจุบันชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะสามารถเพาะปลูกข้าวได้พอเพียงพอต่อการบริโภคตลอดทั้งปี หากแต่ชาวปกาเกอะญอยังคงนิยมปรุงตำพอพะเพื่อบริโภคในครัวเรือน โดยนำมารับประทานเป็นกับข้าวจนถือเป็นอาหารที่เป็นลักษณะเฉพาะที่ปรากฏเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ปกาเกอะญออย่างแท้จริง

ส่วนประกอบ

- ข้าวสาร
- เนื้อหมู/เนื้อไก่
- พืชผักตามต้องการ
- เครื่องปรุงรสตามต้องการ

วิธีปรุง

- ต้มหม้อต้มน้ำด้วยไฟแรงเพื่อต้มข้าวสารจนเมล็ดข้าวแตก
- ใส่เนื้อสัตว์ที่เตรียมไว้
- ต้มจนข้าวเปื่อยจากนั้นใส่ผักที่เตรียมไว้ลงไป
- ปรุงรสด้วยเครื่องปรุงตามความชอบ
- คนข้าวในหม้อจนละเอียด
- ปรุงรสอีกครั้งตามต้องการ

แกงข้าวคั่ว (เขอะ)

ส่วนประกอบ

- ข้าวสาร
- พริกเขียวหรือพืชผักตามต้องการ
- เนื้อหมู/ไก่/ปลา
- เครื่องปรุงรสตามต้องการ

วิธีปรุง

- นำข้าวสารไปคั่วให้พอเหลืองและมีกลิ่นหอม
- นำข้าวคั่วที่ได้ไปตำให้ละเอียด
- ตั้งหม้อต้มน้ำด้วยไฟแรงใส่ผักและเนื้อที่เตรียมไว้
- เมื่อเนื้อเริ่มสุก ปรุงรสด้วยเครื่องปรุงตามต้องการ
- ใส่ข้าวคั่วและคนให้เข้ากันจากนั้นทิ้งไว้ประมาณ 5 นาที
- ยกหม้อลง ตักใส่ถ้วยพร้อมรับประทานกับข้าวสวย

แกงหลน (โกะ)

ส่วนประกอบ

- ข้าวสารตำละเอียด (ข้าวเป็ง)
- เห็ด/หอย/ปู
- เครื่องปรุงตามต้องการ

วิธีปรุง

- แช่วข้าวสารทิ้งไว้ 1 คืน
- นำข้าวสารมาผึ่ง สะเด็ดน้ำให้แห้ง
- นำข้าวที่แห้งแล้วมาตำให้ละเอียดจนร่วนเหมือนข้าวเป็ง
- ตั้งหม้อต้มน้ำใส่เห็ด/หอย/ปูที่เตรียมไว้
- ต้มจนส่วนประกอบเริ่มสุกจากนั้นใส่เครื่องปรุงตามต้องการ
- ใส่ข้าวตำ (โกะ) ที่เตรียมไว้ลงไป คนจนเข้ากันจนข้าวสุก
- ใส่ต้นหอม และปรุงรสตามความต้องการอีกครั้ง
- ยกหม้อลง ตักใส่ถ้วยพร้อมรับประทานกับข้าวสวย

แหนม (ตำแยะฉี)

ส่วนประกอบ

- ข้าวสวย
- เนื้อหมู/เนื้อควาย/เนื้อวัว
- กระเทียม
- เกลือ

วิธีปรุง

- เตรียมเนื้อที่จะใช้ในการทำแหนมโดยการนำไปสับให้ละเอียด หากต้องการให้เนื้อมีรสชาติจัดจ้านยิ่งขึ้นให้นำไปลวกหรือปรุงรสได้ตามความต้องการ
- แช่วข้าวสวยด้วยน้ำเย็น

- นำเนื้อที่ได้เตรียมไว้คลุกเคล้ากับข้าวสวยพร้อมกับกระเทียมโขลก
- ใส่เกลือให้พอมีรสชาติและคลุกเคล้าอีกครั้ง
- นำมาห่อด้วยใบตองและมัดด้วยเชือก (ขระ) ที่เตรียมไว้ ทิ้งไว้ประมาณ 2 คืน
- นำมาหมกไฟให้สุก พร้อมรับประทาน

อาหารว่าง

ข้าวต้มมัด (เมตอ)

ส่วนประกอบ

- ข้าวสาร (ข้าวเหนียว)
- ถั่วต้ม (ถั่วชนิดต่าง ๆ)

วิธีปรุง

- ผสมข้าวสาร (ข้าวเหนียว) ที่เตรียมไว้กับถั่วต้ม
- นำข้าวที่ผสมกับถั่วมาห่อด้วยใบตองกงแล้วมัดด้วยเชือกตอก โดยการห่อมีสองรูปแบบ ได้แก่ การห่อเป็นรูปทรงคล้ายสามเหลี่ยมหน้าจั่วเรียกว่าเมตอตัวผู้ และการห่อแบบทรงกรวยเรียกว่า เมตอตัวเมีย

- นำเมตอที่ห่อเรียบร้อยแล้วใส่ในหม้อและใส่น้ำจนท่วม
- ต้มด้วยไฟแรงโดยใช้เวลาประมาณ 2 ชั่วโมง เติมน้ำเป็นระยะเพื่อไม่ให้น้ำแห้ง
- เมื่อสุกแล้วยกหม้อลง ตักขึ้นมาพักน้ำ และพร้อมรับประทาน

ความเชื่อในขนมเมตอ

- ระหว่างการห่อเมตอห้ามมิให้มือโดนหัวเข่า เพราะเชื่อว่าจะทำเมตอไม่สุก
- หากทำเมตอเพื่อใช้ประกอบในพิธีกรรมจะต้องมีการห่อเมตอทั้งแบบตัวผู้และตัวเมีย แต่หากทำเพื่อรับประทานเป็นอาหารทานเล่นจะไม่กำหนดว่าจะต้องทำเมตอทั้งสองแบบ

ภาพที่ 23 เมตอ (ขนมข้าวต้มมัด)

ข้าวปุก (เมตโตะพิ)

ส่วนประกอบ

- ข้าวเหนียว
- งาคั่ว/งาขาว
- เกลือ

วิธีทำ

- แช่วาสาร (ข้าวเหนียว) ในน้ำเย็น
- นำข้าวที่แช่ไปนึ่งจนสุก (นึ่งประมาณ 1 ชั่วโมง)
- นำงาที่เตรียมไว้ไปคั่วให้พอมักลื่นหอม
- ตำงาที่คั่วไว้ให้ละเอียดพร้อมกับใส่เกลือในระหว่างตำเล็กน้อยเพื่อให้มีรสชาติ
- นำข้าวที่สุกแล้วไปตำพร้อมกับโรยเมล็ดงาผสมเกลือ ตำจนข้าวร่วนและเหนียวเป็นเนื้อเดียวกัน
- นำขึ้นมาใส่ถาดพร้อมรับประทาน

ภาพที่ 24 เมตโตะพิ (ขนมข้าวปุก)

ข้าวหลาม

ส่วนประกอบ

- ข้าวสาร (ข้าวเหนียว)
- น้ำ

วิธีทำ

- นำข้าวสารใส่ลงไปในกระบอกลวกไฟที่เตรียมไว้
- เติมน้ำลงไปให้เต็มกระบอกลวก

- แช่ทิ้งไว้ 1 คืน หากน้ำแห้งให้เติมน้ำเพิ่ม
- นำไปเผาจนน้ำในกระบอกไม้ข้าวหลามแห้ง
- เมื่อสุกแล้วทิ้งไว้ให้เย็น จากนั้นเหลาไม้ไฟให้เหลือเปลือกบาง ๆ
- แกะไม้นามารับประทาน

ความเชื่อในการทำข้าวหลาม

- ในระหว่างการเผาหากน้ำในกระบอกข้าวหลามทะลักออกมา ห้ามผู้ขายรับประทานข้าวหลามกระบอกนั้น เนื่องจากเชื่อว่าจะทำให้กิจการงานไม่เจริญก้าวหน้า แต่หากในขณะที่กำลังเผาข้าวหลามแล้วกระบอกข้าวหลามแตกจะห้ามไม่ให้ผู้หุงรับประทานเนื่องจากเชื่อว่าจะทำให้คลอดลูกยาก

ข้าวเม่า

ส่วนประกอบ

- ข้าวเปลือก (ข้าวเหนียว) เลือกเมล็ดข้าวที่ยังมีน้ำนม

วิธีทำ

- เก็บเกี่ยวข้าวเปลือกจากต้น โดยเลือกเก็บในช่วงที่ยังมีน้ำนม โดยสังเกตจากเมล็ดที่มีสีไม่เหลืองแก่มากนัก

- ลูบเมล็ดข้าวให้เปลือกหลุดออก
- คั่วเมล็ดข้าวให้พอสุก
- นำเมล็ดที่คั่วสุกแล้วมาตำในครกกระเดื่อง
- ใส่วัตถุต่าง ๆ ให้เหลือแต่เม็ดข้าวขาว
- นำมาใส่จานพร้อมรับประทาน

อาหารประเภทอื่น ๆ

แป้งเหล้า

ส่วนประกอบ

- ข้าวสาร (ข้าวเหนียว)
- พริก
- เกลือเม็ด
- หัวเชื้อแป้งเหล้า
- น้ำ

วิธีปรุง

- แช่ข้าวสาร (ข้าวเหนียว) ในน้ำเปล่า 1 คืน
- นำข้าวสารไปตำให้ละเอียดจนร่วนเหมือนข้าวแป้ง

- นำข้าวแป้งที่ได้มาผสมกับน้ำให้มีความเหนียวเพื่อให้สามารถปั้นเป็นก้อนได้
 - เมื่อได้ที่นำมาปั้นเป็นก้อนกลมขนาดเท่าลูกขาลาเปาหรือตามต้องการ โดยการปั้นก้อนแป้งเหล่านี้มี 2 ลักษณะ ได้แก่ ปั้นเป็นก้อนรูปวงรีขนาดเท่ากำปั้น เรียกว่า แป้งเหล้าตัวผู้ และปั้นเป็นก้อนทรงกลมขนาดประมาณลูกชิ้น เรียกว่า แป้งเหล้าตัวเมีย
 - ใช้นิ้วมือจิ้มก้อนแป้งเหล้าให้เป็นรู 3 รู หักพริก 1 เมล็ด เกลือ 1 เม็ด และถ่านเล็กน้อยยัดเข้าไปในรูบนก้อนแป้ง
 - ตากแห้งประมาณ 1 อาทิตย์
- ความเชื่อในแป้งเหล้า
- ผู้ที่จะทำก้อนแป้งเหล้าจะต้องเป็นสาวโสดหรือแม่หม้ายเท่านั้น หากไม่ใช่สาวโสดหรือแม่หม้ายเมื่อนำแป้งเหล้าไปใช้ดื่มเหล้าจะทำให้ได้เหล้าที่ไม่มีดีกรี
 - ผู้ที่ทำแป้งเหล้าต้องงดทานเปรี้ยว 1 อาทิตย์
 - คำสวดในระหว่างการทำแป้งเหล้าคือ “คนฉลาดกินจนโง่ คน โง่กินจนตาย”

ภาพที่ 25 แป้งเหล้า

สุราพื้นบ้าน

วัสดุที่ใช้

- แป้งเหล้า
- ข้าวสุก

วิธีทำ

- นำข้าวไปหุงให้สุก
- ตักใส่ถาดทิ้งไว้ให้อุ่น

- ค้ำเป้งเหล้าให้ละเอียด
- นำเป้งเหล้าที่ค้ำแล้วผสมคลุกเคล้ากับข้าวอุ่นที่เตรียมไว้จนเนื้อเดียวกัน
- นำเป้งเหล้าใส่ลงไปในหม้อปิดฝาหม้อให้มิดชิด ทิ้งไว้ประมาณ 2 คืน
- เติมน้ำเปล่าแล้วทิ้งไว้อีก 3 คืน
- นำน้ำหมักที่ผสมไว้ไปต้มจนน้ำแห้งแล้วจึงเปลี่ยนน้ำหมัก หรือหากเหล้าที่ได้เริ่มจืดให้เปลี่ยนหัวเชื้อก้อนใหม่

ความเปลี่ยนแปลงของวิถีขานาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน

การเพาะปลูกข้าวถือเป็นวิถีการผลิตที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอนมาอย่างยาวนาน โดยนอกจากการเพาะปลูกข้าวจะมีบทบาทในการเป็นระบบการผลิตที่หล่อเลี้ยงวิถีชีวิตของชาวบ้านผาหมอนแล้ว วิถีการเพาะปลูกข้าวยังสะท้อนให้เห็นถึงวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนในมิติที่หลากหลาย ตั้งแต่ภูมิปัญญาในการจัดการสภาพแวดล้อม ประเพณี พิธีกรรม และคติความเชื่อคนในพื้นที่อันเป็นลักษณะเฉพาะของชาวปกาเกอญอดอยอินทนนท์ที่ไม่ปรากฏในพื้นที่อื่น อย่างไรก็ตาม วิถีการทำนาของชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอนมิได้เกิดขึ้นหรือดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่ง หากแต่ได้ปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขต่าง ๆ ทั้งเงื่อนไขจากภายในและภายนอกชุมชน โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคมไทย ทั้งในมิติของการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีการทำนา รวมถึงความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอน ในมิติต่าง ๆ อย่างเด่นชัด ดังนั้น ทีมวิจัยจึงได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของวิถีการทำนาปลูกข้าวของชาวบ้านผาหมอนโดยพิจารณาผ่านเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงวิถีขานาของชุมชน โดยความเปลี่ยนแปลงวิถีขานาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอนประกอบด้วยประเด็นสำคัญ ดังนี้

ความเปลี่ยนแปลงรูปแบบและกระบวนการปลูกข้าว

การสูญหายของการทำไร่ข้าว

ก่อนที่ชุมชนบ้านผาหมอนจะมีการเพาะปลูกข้าวด้วยการทำนาคำเป็นรูปแบบการผลิตหลักดังเช่นในปัจจุบัน ชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอนจะทำการเพาะปลูกข้าวแบบนาดำควบคู่กับการเพาะปลูกข้าวไร่ เนื่องจากในอดีตชาวบ้านผาหมอนเน้นการผลิตที่ยังคงพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติและเงื่อนไขของการเจริญเติบโตจากธรรมชาติเป็นหลัก อีกทั้งยังไม่มีเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยจึงทำให้การเพาะปลูกข้าวในแต่ละครั้งไม่ได้รับผลผลิตข้าวมากนัก ด้วยสถานการณ์ดังกล่าวจึงส่งผลให้ชาวบ้านผาหมอนต้องประสบกับปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคมาอย่างยาวนาน การขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าว ทั้งการเพาะปลูกข้าวนาในพื้นที่ราบระหว่างหุบเขา และการเพาะปลูกข้าวไร่ในพื้นที่ลาดภูเขาจึงเป็นทางเลือกที่คนในชุมชนใช้เป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาผลผลิตข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวคนในพื้นที่ยังคงสามารถบุกเบิกพื้นที่ทำกินได้อย่างเป็นอิสระ

ปี พ.ศ. 2515 พื้นที่คอยอินทนนท์ได้รับการประกาศให้เป็นอุทยานแห่งชาติอย่างเป็นทางการทำให้ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา เจ้าหน้าที่อุทยานฯ เริ่มเข้มงวดกับการใช้พื้นที่ของคนในชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่มากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ขณะเดียวกันปี พ.ศ. 2522 โครงการหลวงได้เข้ามาจัดตั้งหน่วยงานในพื้นที่คอยอินทนนท์ คนในชุมชนบ้านผาหมอนและชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่จึงเริ่มได้รับการส่งเสริมให้เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจที่ทำให้คนในชุมชนมีรายได้ที่สามารถเลี้ยงปากเลี้ยงท้องของตนเองและครอบครัวมั่นคง ประกอบกับการส่งเสริมการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจของโครงการหลวงยังใช้พื้นที่อย่างจำกัดแต่ได้ผลผลิตที่พอเพียงต่อการเลี้ยงดูตนเอง คนในชุมชนบ้านผาหมอนจึงไม่จำเป็นต้องเพาะปลูกข้าวไร่อีกต่อไป วิธีการทำไร่ข้าวจึงได้หมดไปจากชุมชนบ้านผาหมอนในราว พ.ศ. 2525

ขณะเดียวกัน จากการที่ชุมชนได้รับการส่งเสริมการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจโดยโครงการหลวงทำให้ ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันคนในพื้นที่เริ่มใช้ประโยชน์จากแปลงนาในการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจนอกฤดูกาล ทำนา การเกษตรของชุมชนจากเดิมที่มีการเพาะปลูกข้าวเป็นหลักทั้งข้าวการทำนาและทำไร่จึงปรับเปลี่ยนมาเป็นการเพาะปลูกข้าวเฉพาะการทำนาดำเพื่อการยังชีพควบคู่กับการเพาะปลูกพืชเชิงพาณิชย์นอกฤดูกาล เพาะปลูกข้าว โดยนอกจากการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจจะทำให้คนในชุมชนมีรายได้อย่างมั่นคงซึ่งเป็นปัจจัย ช่วยลดความเสี่ยงจากปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคแล้ว คนในชุมชนยังตั้งข้อสังเกตว่าจากการ เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจในแปลงนาได้ทำให้ผลผลิตข้าวเพิ่มมากขึ้นกว่าในอดีต เนื่องจากข้าวได้รับสารอาหาร จากปุ๋ยที่ตกค้างจากการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจนอกฤดูกาลในแปลงนา ประกอบกับชุมชนได้นำเทคโนโลยี การผลิตแบบสมัยใหม่ที่ใช้กับการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจมาใช้ในการเพาะปลูกข้าวทำให้ผลผลิตข้าวมีอัตรา เพิ่มขึ้นจากการเพาะปลูกต่อไร่ ปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคจึงหมดไปจากชุมชนผาหมอนในที่สุด

การเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์การถือครองที่ดิน

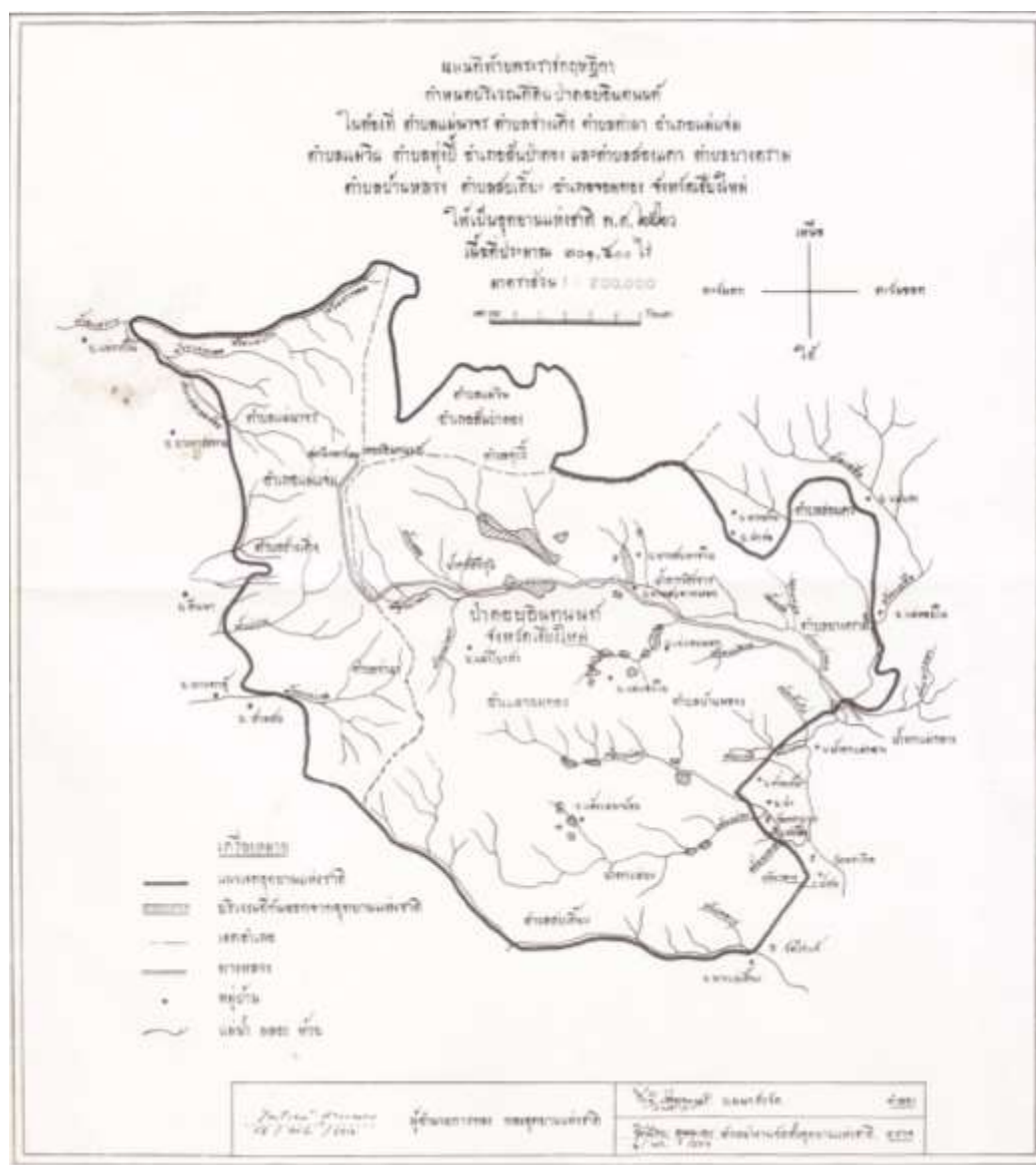
นอกจากความเข้มงวดของหน่วยงานรัฐในการควบคุมการใช้พื้นที่ รวมถึงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ การผลิตของคนในพื้นที่ดังที่กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น การเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์ถือเป็นปัจจัยหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงวิธีการทำนาของคนในพื้นที่ ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์การถือครอง ที่ดินยังเป็นปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านผาหมอนในหลายมิติ ดังนั้น งานศึกษานี้จึงจะ กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์การถือครองที่ดินในพื้นที่บ้านผาหมอนเป็นหัวข้อเฉพาะ เพื่อให้ เข้าใจการเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์การถือครองที่ดินและผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงระบบ กรรมสิทธิ์ที่ส่งผลกระทบต่อความเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจนกระทั่งปัจจุบัน

ก่อนที่หน่วยงานรัฐจะเข้ามาจัดระบบกรรมสิทธิ์การถือครองที่ดินในพื้นที่คอยอินทนนท์ ชาวปกา เกอะญอบ้านผาหมอนมีระบบการถือครองที่ดินตามแบบประเพณี โดยนับตั้งแต่ที่ชาวปกาเกอะญอได้เข้ามา ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่คอยอินทนนท์ บรรพบุรุษจะทำการการหักร้างถางพงบุกเบิกพื้นที่เพื่อเป็นที่ทำกินของ ครอบครัวตามความเหมาะสมของจำนวนสมาชิกในครัวเรือน เมื่อคนในครอบครัวสร้างครอบครัวใหม่ พ่อ แม่จะทำการแบ่งที่ดินให้ลูก ๆ จนกลายเป็นกรรมสิทธิ์ซึ่งเป็นที่รับรู้ร่วมกันของคนในชุมชน หากจำนวน สมาชิกเพิ่มมากขึ้นหรือผลผลิตจากการเพาะปลูกไม่เพียงพอต่อการบริโภค คนในชุมชนจะทำการบุกเบิก

พื้นที่ทำกินเพิ่มเติมตามศักยภาพของแต่ละครัวเรือนเนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าวพื้นที่ดอยอินทนนท์ยังมีได้มีหน่วยงานเข้ามาควบคุมการใช้ประโยชน์จากพื้นที่อย่างเข้มงวด รวมถึงทรัพยากรที่ดินในพื้นที่ดอยอินทนนท์ยังคงมีอยู่อย่างล้นเหลือ การบุกเบิกพื้นที่ทำกินของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจึงสามารถทำได้อย่างอิสระ

จนกระทั่งช่วงก่อน พ.ศ. 2500 หน่วยงานของรัฐจึงได้ดำเนินการออกเอกสารแสดงสิทธิการครอบครองที่ดิน (สค. 1) ให้แก่คนในชุมชนโดยเป็นการออกเอกสารสิทธิ์เฉพาะที่ดินทำกินที่สามารถสืบทราบได้ว่ามีการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง ทำให้เอกสารแสดงสิทธิการครอบครองที่ดินที่ชาวบ้านผาหมอนได้รับจากในระบุนั้นครอบคลุมเฉพาะพื้นที่ตั้งบ้านเรือนและพื้นที่ทำนาในที่ราบลุ่มเป็นหลัก นอกจากนั้นการออกเอกสารสิทธิการครอบครองที่ดินในระบุนี้ยังไม่ครอบคลุมในทุกครัวเรือน รวมถึงมิได้ครอบคลุมพื้นที่ทำกินที่คนในพื้นที่หมุนเวียนเพาะปลูกไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ชาวบ้านผาหมอนจึงยังคงใช้ประโยชน์จากที่ดินที่เป็นกรรมสิทธิ์ที่ได้รับสืบทอดมาจากบรรพบุรุษในพื้นที่อื่น ๆ ที่ยังไม่มีเอกสารสิทธิ์โดยรัฐเช่นเดิม เช่น พื้นที่ไร่หมุนเวียน เป็นต้น ขณะเดียวกัน ก่อนการจัดตั้งอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ในปี พ.ศ. 2515 คณะสำรวจของรัฐซึ่งได้เข้ามาทำการสำรวจพื้นที่เพื่อกำหนดขอบเขตอุทยานแห่งชาติได้เข้ามาดำเนินการด้านการกำหนดขอบเขตที่ดินในพื้นที่อีกครั้ง หากแต่การดำเนินงานในครั้งนั้นยังคงยึดถือตามระบบการออกเอกสารแสดงสิทธิที่มีอยู่เดิมได้แก่ที่ดินทำกินที่สามารถสืบทราบได้ว่ามีการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่องเท่านั้น การกำหนดขอบเขตอุทยานจึงได้กันเฉพาะพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งบ้านเรือนและพื้นที่ทำกินที่มีเอกสารแสดงสิทธิการครอบครองเป็นหลัก

หลังจากการประกาศให้พื้นที่ดอยอินทนนท์เป็นเขตอุทยานแห่งชาติแล้ว หน่วยงานที่รับผิดชอบด้านการจัดการการใช้ที่ดินได้เข้ามาดำเนินการสำรวจและออกเอกสารรับรองสิทธิในที่ดินทำกินให้แก่คนในพื้นที่อีกครั้ง โดยได้เปลี่ยนจากการออกเอกสารแสดงสิทธิการครอบครองที่ดินเป็นหนังสือรับรองการทำประโยชน์ในที่ดิน (นส. 3) ซึ่งเริ่มแพร่หลายในชุมชนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2517 และได้เปลี่ยนเป็นการออกเอกสารสิทธิ์แบบโฉนดที่ดินโดยสำนักงานที่ดินอำเภอจอมทองในปี พ.ศ. 2552 อย่างไรก็ตาม การออกเอกสารแสดงสิทธิครอบครองที่ดินรูปแบบต่าง ๆ ในระยะที่ผ่านมายังคงครอบคลุมเฉพาะพื้นที่ที่ดินทำกินที่สามารถสืบทราบได้ว่ามีการใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง รวมถึงการดำเนินงานออกเอกสารแสดงสิทธิการใช้ที่ดินของรัฐยังไม่ครอบคลุมในทุกครัวเรือน ทำให้ที่ผ่านมาแม้ว่าการเพาะปลูกแบบหมุนเวียนพื้นที่จะหมดไปจากชุมชน หากแต่ชาวบ้านผาหมอนยังคงถูกเจ้าหน้าที่รัฐดำเนินคดีด้วยข้อหาบุกรุกพื้นที่เขตอุทยานฯ เป็นระยะเนื่องจากพื้นที่ไร่บางแห่งยังคงไม่ได้รับการออกเอกสารสิทธิการครอบครองหรือการใช้ประโยชน์จากที่ดินอย่างถูกต้องตามกฎหมาย

ภาพที่ 26 แผนที่แสดงการกำหนดขอบเขตพื้นที่อุทยานแห่งชาติอินทนนท์ปี พ.ศ. 2520

จากปัญหาดังกล่าวทำให้ในปี พ.ศ. 2558 เทศบาลตำบลบ้านหลวงได้ริเริ่มการออกเอกสารสิทธิการครอบครองที่ดินในพื้นที่ทำกินของคนในชุมชนให้ครอบคลุมทุกพื้นที่และทุกครัวเรือน โดยเฉพาะที่ดินทำกินที่ใช้ในการทำไร่ซึ่งยังไม่เคยมีการสำรวจและกำหนดขอบเขตพื้นที่อย่างเป็นทางการ โดยการออกเอกสารสิทธิในครั้งนี้ได้ดำเนินงานโดยเจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายที่รับผิดชอบ ตั้งแต่เจ้าหน้าที่จากเทศบาล อุทยานฯ สำนักงานที่ดิน โดยร่วมกันเดินสำรวจพื้นที่ของคนในพื้นที่ร่วมกับเจ้าของที่ดิน เพื่อกำหนดขอบเขตของพื้นที่ร่วมกันเพื่อความรับรู้ร่วมกันของทุกฝ่าย หากแต่การดำเนินการดังกล่าวยังคงอยู่ในระยะเริ่มต้นปัจจุบันจึงยังคงมีพื้นที่การเพาะปลูกบางส่วนยังคงไม่ได้รับการดำเนินการ

การแลกเปลี่ยนแรงงานในการผลิตข้าว

การผลิตข้าวของชาวบ้านพามอนมีการใช้แรงงานคนเป็นปัจจัยสำคัญในระบบการผลิต โดยมีพื้นฐานแรงงานจากคนในครอบครัวและเครือญาติเป็นหลัก ประกอบกับการแลกเปลี่ยนแรงงานภายใน

ชุมชนจากทั้งเพื่อนบ้าน หรือที่เรียกว่า “เอามื้อเอารวัน” โดยเฉพาะในช่วงที่ครัวเรือนในหมู่บ้านยังคงมีจำนวนไม่มากนัก การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเอามื้อเอารวันจึงจำเป็นต้องแลกเปลี่ยนแรงงานของสมาชิกในชุมชนเกือบทั้งหมู่บ้าน

นับตั้งแต่ที่บ้านผาหมอนเริ่มรับการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตของชุมชน ทำให้คนในชุมชนเริ่มเรียนรู้การใช้เทคโนโลยีการเพาะปลูกแบบสมัยใหม่ กระทั่งได้นำมาใช้ในการเพาะปลูกข้าว โดยเฉพาะการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัยได้ช่วยทุ่นแรงและร่นระยะเวลาในการเพาะปลูกข้าวของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนลงไป อย่างไรก็ตาม ด้วยสภาพพื้นที่ทำนาของชุมชนซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่ราบระหว่างหุบเขาและพื้นที่ลาดเชิงเขาได้กลายเป็นข้อจำกัดที่ทำให้คนในพื้นที่ไม่สามารถนำเทคโนโลยีหรือเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัยบางประเภทมาใช้ในการผลิตข้าวได้อย่างสะดวกมากนัก ชาวปกากะญอบ้านผาหมอนจึงยังคงใช้แรงงานคนและเครื่องมือแบบดั้งเดิมในกระบวนการผลิตเป็นหลัก โดยยังคงมีระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเอามื้อเอารวันเป็นระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานในการเพาะปลูกข้าวของชุมชนสืบมา

ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเอามื้อเอารวันของชุมชนผาหมอนเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในราว พ.ศ. 2550 เห็นได้จากที่ภายในชุมชนมีแนวโน้มในการจ้างแรงงานเพื่อการทำนาปลูกข้าวเพิ่มขึ้น เนื่องจากมีภาระการทำงานอื่น ๆ จนไม่สามารถมาร่วมเอามื้อเอารวันได้ บางครัวเรือนจึงต้องจัดการแรงงานด้วยการว่าจ้างด้วยการใช้เงินตรา แม้ว่าการว่าจ้างแรงงานในการเพาะปลูกข้าวจะยังไม่ได้เกิดขึ้นกับคนส่วนใหญ่ในชุมชน หากแต่ปรากฏการณ์ดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นว่าระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบเอามื้อเอารวันภายในชุมชนมีแนวโน้มที่จะลดลงอย่างต่อเนื่อง

ภาพที่ 27 การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบ “เอามื้อเอารวัน” ในปัจจุบัน

ความเปลี่ยนแปลงอุปกรณ์และเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา

ความเปลี่ยนแปลงอุปกรณ์และเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาเป็นความเปลี่ยนแปลงสำคัญที่ปรากฏให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม แม้ว่าความเปลี่ยนแปลงเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาปลูกข้าวของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนอาจจะเป็นเรื่องธรรมดาสามัญที่เกิดขึ้นจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เข้ามามีบทบาทต่อวิถีการผลิตของชุมชนเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง หากแต่การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกข้าวยังได้ส่งผลกระทบต่อความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในชุมชนอย่างลึกซึ้งด้วยเช่นเดียวกัน

ความเปลี่ยนแปลงเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนในราว พ.ศ. 2520 จากการเริ่มรับเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาบางประเภทจากสังคมอื่น ตั้งแต่การเริ่มใช้ไม้หนีบรวงข้าวแทนการใช้มือจับฟ่อนข้าว โดยในการตีข้าวแบบดั้งเดิมจะมีคนเกี่ยวข้าวหนึ่งคน และจะมีคนเดินตามเพื่อมัดข้าวเป็นรวงเพื่อสะดวกในการตีข้าวโดยการตีข้าวด้วยมือข้าวจะหลุดออกจากรวงน้อย ซึ่งทำให้ต้องใช้แรงงานและระยะเวลามาก เมื่อมีการใช้ไม้หนีบข้าวจึงทำให้ลดการใช้แรงงานและระยะเวลาในการทำงาน นอกจากนั้นในช่วงเวลาดังกล่าวเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาก็ยังเริ่มปรับเปลี่ยนจากเครื่องมือที่ใช้วัสดุจากธรรมชาติเป็นการใช้วัสดุอื่น ๆ เพื่อความสะดวกรวดเร็วและช่วยให้ได้รับผลผลิตมากขึ้น ดังเช่น การปรับเปลี่ยนจากการใช้คั่ว (เลื้อที่สานจากตอกไม้ไผ่) มาเป็นการใช้ผ้าเดินที่ปูพื้นเพื่อรองรับข้าวที่หลุดร่วงจากการนวดข้าว หรือการใช้ปั๊มสังกะสีในการดวงข้าวแทนการใช้กระบุงขนาดเล็ก ทำให้สามารถดวงข้าวได้มีน้ำหนักมาตรฐานเท่ากันทุก ๆ กระสอบ (1 กระสอบต่อข้าวเปลือก 3 ปีบ) รวมถึงการเปลี่ยนเครื่องมือเครื่องใช้ในการขนย้ายข้าวจากการใช้กระบุง (เกี) มาเป็นการใช้กระสอบใส่ข้าวซึ่งทำให้สามารถบรรจุเมล็ดข้าวได้จำนวนมาก รวมถึงไม่ทำให้เมล็ดข้าวร่วงหล่นจากภาชนะขณะที่ทำการขนย้าย

ปี พ.ศ. 2530 เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญเมื่อชาวบ้านผาหมอนเริ่มมีการใช้รถไถในการไถนา จากเดิมที่คนในพื้นที่จะใช้ควายในการไถนา การใช้รถไถช่วยร่นระยะเวลาในการไถนาได้อย่างมาก เนื่องจากการไถนาด้วยควายมีข้อจำกัดในหลายประการ ตั้งแต่การนำควายมาใช้ในการไถนาจะต้องมีอายุตั้งแต่ 3 ปีขึ้นไป และต้องได้รับการฝึกฝนให้สามารถไถนาได้อย่างคล่องแคล่วและฟังคำสั่งของเจ้าของได้ รวมถึงการไถนาด้วยควายทำได้เฉพาะในช่วงเวลาเช้าตรู่และช่วงเย็นเท่านั้น ส่วนช่วงกลางวันที่อากาศร้อนจัดจะต้องให้ควายพักผ่อนทำให้ระยะเวลาในการไถนาในหนึ่งวันมีจำกัดทำให้งานเสร็จล่าช้า แตกต่างจากการใช้รถไถในการไถนาซึ่งใช้ระยะเวลาเพียง 1-2 วันเท่านั้น นอกจากนั้น ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ชาวบ้านผาหมอนได้เริ่มใช้รถยนต์ในการขนย้ายข้าวเปลือกจากแปลงนากลับสู่ยุ้งฉางแทนการขนย้ายข้าวเปลือกแทนแรงงานคน ซึ่งการขนย้ายข้าวเปลือกด้วยรถยนต์ช่วยทุ่นแรงในการขนย้ายข้าวได้มาก ทำให้ช่วยร่นระยะเวลาในการขนย้ายจากที่ใช้แรงงานคนจะใช้เวลาขนย้ายนานหลายวัน หรือหากครว้เรือนใดมีผลผลิตมากอาจใช้ระยะเวลาร่วมเดือน

ภาพที่ 28 การใช้รถไถเดินตามในการไถนาในปัจจุบัน

ในระยะเวลาเดียวกันนี้ บ้านผาหมอนเริ่มมีการตั้งโรงสีขึ้นภายในชุมชน ทำให้คนในชุมชนเริ่มเปลี่ยนแปลงรูปแบบการสีข้าวจากการใช้ครกกระเดื่องตำข้าวซึ่งใช้เวลาและแรงงานในการตำค่อนข้างมาก ประกอบกับตามวิถีของชาวปกากะญอการตำจะเป็นหน้าที่ของผู้หญิงซึ่งแต่เดิมจะทำหน้าที่ดูแลบ้านเรือนเป็นหลัก กระทั่งเมื่อการผลิตด้วยการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างเข้มข้น รวมถึงการทำงานนอกภาคเกษตรได้เข้ามาสู่สังคมปกากะญอบ้านผาหมอนผู้หญิงต้องทำงานนอกบ้านเช่นเดียวกับผู้ชายการสีข้าวด้วยเครื่องสีจึงทำให้ทุนแรงงานในการสีข้าวลงไป รวมถึงร่นระยะเวลาในการสีข้าวได้มาก โดยข้าวเปลือกหนึ่งกระสอบจะใช้เวลาในการสีไม่เกิน 20 นาทีเท่านั้น

ภาพที่ 29 โรงสีข้าวภายในชุมชน

ราวทศวรรษ 2540 เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญของเครื่องมือเครื่องใช้ในวิธีการทำนาบ้านผาหมอน โดยชุมชนเริ่มใช้เครื่องตัดหญ้าในการกำจัดวัชพืชในแปลงนาแทนการดายหญ้าด้วยมือ นอกจากนั้นยังได้นำเครื่องตัดหญ้ามาประยุกต์ใช้ในการพัดให้ข้าวที่เมล็ดลึบปลิวออกจากกองข้าวเปลือก ซึ่งแต่เดิมจะใช้ไม้ในการเอาข้าวเปลือกที่ลึบออกซึ่งผู้ที่ใช้จะต้องใช้แรงมากพอสมควร รวมถึงใช้ระยะเวลาค่อนข้างมาก นอกจากนั้น ในช่วงพ.ศ. 2546 คราวเรือนต่าง ๆ ในชุมชนผาหมอนเริ่มปรากฏเครื่องใช้ไฟฟ้าประเภทต่าง ๆ อันเกิดจากการระบบไฟฟ้าที่เข้าถึงหมู่บ้านทำให้คนในชุมชนมีชีวิตที่สะดวกสบายมากขึ้นในหลายด้าน รวมถึงการใช้หม้อหุงข้าวไฟฟ้าแทนการหุงข้าวด้วยฟืน ทำให้ไม่ต้องเร่งรีบเตรียมฟืนเพื่อการหุงข้าวในเวลาเช้า รวมถึงยังสามารถใช้เวลาไปทำกิจกรรมอื่น ๆ ได้ต่างจากเมื่อครั้งที่ยังหุงข้าวด้วยฟืน

การปรับเปลี่ยนการใช้เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาพบว่ามีเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งการรับเทคโนโลยีใหม่ ๆ รวมถึงการประยุกต์ใช้เครื่องมือเครื่องใช้อื่น ๆ เป็นปัจจัยสำคัญในการลดจำนวนแรงงาน รวมถึงช่วยร่นระยะเวลาการเพาะปลูกข้าวของชาวบ้านผาหมอน โดยเฉพาะในปัจจุบันที่คนในชุมชนมีการประกอบอาชีพที่หลากหลาย แต่ในทางกลับกันการใช้เทคโนโลยีทางการผลิตที่ทันสมัยกลับต้องแลกมาด้วยรายจ่ายของครัวเรือนที่เพิ่มมากขึ้น เช่น ค่าน้ำมัน ค่าไฟฟ้า ฯลฯ และแม้ว่าแต่ละครัวเรือนอาจปรับเปลี่ยนเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน หรือมิได้ปรับเปลี่ยนเป็นเครื่องมือเครื่องใช้แบบสมัยใหม่พร้อมกันทั้งหมด หากแต่จากความเปลี่ยนแปลงเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาของชาวบ้านผาหมอนในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นว่ามีเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาดั้งเดิมของคนในชุมชนมีแนวโน้มที่จะสูญหายไปจากวิถีชีวิตของคนในชุมชนมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ส่งผลให้ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับวิธีการทำนา เช่น การประดิษฐ์เครื่องมือ การเลี้ยงควาย ฯลฯ รวมถึงพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาที่ได้สูญหายไปจากชุมชนอีกด้วย ดังจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

ภาพที่ 30 การประยุกต์ใช้เครื่องตัดหญ้าในการไล่เมล็ดข้าวลึบออกจากกองข้าวเปลือก

ความเปลี่ยนแปลงประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับการทำนา

จากที่ได้นำเสนอมาแล้วข้างต้นแสดงให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงของสังคมได้ส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนวิธีการทำนาของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนในมิติต่าง ๆ อย่างเด่นชัด นับตั้งแต่รูปแบบการเพาะปลูกข้าว ระบบกรรมสิทธิ์ เครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกข้าว รวมถึงระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงที่กล่าวถึงข้างต้นมิได้ส่งผลต่อวิถีการผลิตข้าวของชาวบ้านผาหมอนเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงของประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับการทำนาของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนซึ่งสัมพันธ์กับระบบการผลิตข้าวของชุมชนอย่างแนบแน่น

ชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนมีวิถีการดำเนินชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างแนบแน่นมาตั้งแต่อดีต ชาวบ้านผาหมอนจึงมีการประกอบพิธีกรรมเพื่อแสดงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผู้คอยปกป้องรักษาธรรมชาติและเป็นผู้ดูแลบันดาลให้ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นพื้นฐานการดำรงชีพของคนในชุมชนมีความอุดมสมบูรณ์ เช่นเดียวกับการทำนาซึ่งชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนแสดงให้เห็นถึงความเชื่อและความเคารพต่อสิ่งเหนือธรรมชาติผ่านประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น พิธีเลี้ยงผีนา เลี้ยงผีผาย ฯลฯ ซึ่งเป็นความเชื่อที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อมาในชุมชน

อย่างไรก็ตาม ประเพณีและพิธีกรรมในการแสดงความเคารพต่อธรรมชาติของชาวบ้านผาหมอนมิได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่ง แต่ได้ปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ โดยปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงประเพณีและความเชื่อของชาวบ้านผาหมอนปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดหลายประการ โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตและเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตข้าวที่ได้ส่งผลต่อการสูญหายของประเพณีและพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนา ดังเช่น การใช้รถไถแทนการใช้ควายในการไถนาได้ทำให้ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการเลี้ยงควายพิธีกรรมเกี่ยวกับควายสูญหายไป นอกจากนี้ การที่คนในชุมชนปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตที่สัมพันธ์กับเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกชุมชน โดยเฉพาะการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้าอย่างเข้มข้น หรือการทำงานนอกภาคการเกษตร ฯลฯ ได้ทำให้คนในชุมชนลดทอนขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมเพื่อความรวดเร็วและเหมาะสมกับวิถีการดำเนินชีวิตที่เร่งรีบ กระทั่งบางครัวเรือนได้ยกเลิกการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาบางพิธีกรรมแล้วในปัจจุบัน

นอกจากนั้น การรับความเชื่อใหม่ โดยเฉพาะความเชื่อทางศาสนาของคนในชุมชนได้ส่งผลให้เกิดการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนามีการผสมผสานความเชื่อทางศาสนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมดั้งเดิมของชาติพันธุ์ ดังเช่น การผนวกพิธีการสวดขอพรจากพระเจ้าประจำศาสนาควบคู่กับการสวดขอพรจากจิตวิญญาณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อดั้งเดิม หรือการริเริ่มพิธีกรรมใหม่ ๆ โดยมีพื้นฐานจากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางศาสนา เช่น พิธีกอบบุญข้าวซึ่งเป็นกิจกรรมเพื่อการรวบรวมข้าวจากชุมชนต่าง ๆ เพื่อนำไปบริจาคให้แก่ชุมชนที่ขาดแคลนข้าวในการบริโภค โดยเริ่มดำเนินงานเมื่อราวปี พ.ศ. 2530 โดยจะผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันจัดกิจกรรมในชุมชนที่เป็นเครือข่ายของคริสตจักร เป็นต้น

ภาพที่ 31 พิธีกองบุญข้าว

ธนาคารข้าวพระราชทานกับความเปลี่ยนแปลงสังคมปากกระออบบ้านผาหมอน

“...โครงการที่ได้ปฏิบัติมาจนถึงเดี๋ยวนี้ก็ได้ใช้ข้าวเป็นจำนวนมาก สำหรับส่งไปสงเคราะห์ในบริเวณชายแดน โดยอาศัยการส่งไปให้แก่เจ้าหน้าที่เพื่อที่จะได้แจกจ่ายแก่ผู้ที่ขาดแคลน นอกจากนี้ก็ได้ปฏิบัติอีกวิธีหนึ่ง คือนอกจากจะไปแจกแก่ผู้ที่ขาดแคลนคือ ได้ไปตั้งเป็นคลัง เป็นนางข้าวในบางแห่ง คือ บางแห่งมีความขาดแคลนข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งปีที่แล้วก็มีความเดือดร้อน เพราะว่ามี การขาดน้ำ ทำให้ข้าวไม่ได้ผลเพียงพอจึงได้ให้ข้าวจำนวนหนึ่งแก่หมู่บ้านและตั้งเป็นนางข้าว กล่าวคือ ให้ข้าวไว้และถ้าต่อมาเขามีรายได้เพิ่มขึ้นหรือปลูกข้าวได้ก็เอามาคืน โดยมีดอกเบี้ยเพิ่มเติมเข้ามา ข้าวที่ให้ไปจึงเป็นข้าวที่หมุนเวียนและทำให้ประชาชนสามารถที่จะเข้าใจถึงการประหยัดถึงวิธีที่จะร่วมมือกัน มีชีวิตเป็นกลุ่ม...”

พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 พระราชทานแก่คณะกรรมการ
สโมสรรโลอนส์ดุสิตกรุงเทพและบริษัทศรีกรุงวัฒนา จำกัด
ณ พระตำหนักจิตรลดารัตนบุรี วันที่ 20 มิถุนายน 2511¹⁴

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าในอดีตบ้านผาหมอนประสบกับปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค ซึ่งถือเป็นปัญหาสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อดำรงชีพของคนในชุมชนมาอย่างยาวนาน แม้ว่าคนในชุมชนได้พยายามแนวทางในการลดปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังเช่นทำการเพาะปลูกข้าวด้วยการทำนาควบคู่กับการทำ

¹⁴ “โครงการธนาคารข้าว” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <https://web.ku.ac.th/king72/2539/kaset4.htm> เข้าถึงเมื่อ 28 พฤศจิกายน 2561.

ไว้เพื่อให้สามารถผลิตข้าวได้เพียงพอต่อการบริโภค อย่างไรก็ตาม ในช่วงที่ชุมชนประสบกับภาวะปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคได้มีความพยายามจากองค์กรต่าง ๆ ในการให้ความช่วยเหลือ โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ซึ่งได้ทรงมีพระราชดำริในการจัดตั้งธนาคารข้าวบ้านผาหมอนรวมถึงตามชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่คอยอินทนนท์ซึ่งถือเป็นแนวทางในการบรรเทาปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่คนในพื้นที่ต้องเผชิญมาอย่างยาวนาน

นับตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ทรงเสด็จฯ พื้นที่คอยอินทนนท์เพื่อเยี่ยมราษฎรตามชุมชนต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการเสด็จฯ เยี่ยมเยียนราษฎรชุมชนชาติพันธุ์ปกาเกอะญอ ดังเช่น ในปี พ.ศ. 2514 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถเสด็จฯ มายังศูนย์พัฒนาชาวเขาของนิคมไพรสมาคม¹⁵ และเมื่อ ปี พ.ศ. 2517 ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ทรงพระดำเนินจากปากทางเข้าบ้านอังกาน้อย เดินลัดเลาะข้ามดอยงาและทุ่งนาของชาวบ้านเพื่อทอดพระเนตรต้นกาแฟ ณ บ้านหนองหล่ม¹⁶ ซึ่งการเสด็จฯ เยี่ยมเยียนราษฎรชุมชนชาติพันธุ์ปกาเกอะญอในแต่ละครั้ง พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ได้ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับราษฎรที่มาเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิดเพื่อการเข้าพระราชหฤทัยในปัญหาของคนในพื้นที่อย่างถ่องแท้ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงพระราชทานแนวพระราชดำริที่สามารถนำมาใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในพื้นที่ได้อย่างเหมาะสม

การเสด็จฯ เยี่ยมราษฎรชาวปกาเกอะญอในพื้นที่คอยอินทนนท์ของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 อย่างต่อเนื่องทำให้พระองค์ได้ทรงทราบปัญหาการดำเนินชีวิตของราษฎรในพื้นที่อันนำมาซึ่งการพระราชทานความช่วยเหลือราษฎรในพื้นที่ในหลายด้าน ซึ่งหนึ่งในการพระราชทานความช่วยเหลือครั้งสำคัญของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 แก่ราษฎรชาวผาหมอนได้แก่พระราชดำริในการจัดตั้งธนาคารข้าวเพื่อบรรเทาปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค โดยหลังจากการเสด็จฯ เยี่ยมราษฎรในพื้นที่คอยอินทนนท์เมื่อปี พ.ศ. 2517 พระองค์ได้พระราชทานข้าวสารแก่ชุมชนผาหมอนจำนวน 100 ถัง เพื่อเป็นทุนตั้งต้นในการจัดตั้งธนาคารข้าวของชุมชน โดยในระยะแรกของการได้รับข้าวสารพระราชทานชุมชนยังมิได้ก่อสร้างธนาคารอย่างเป็นทางการ ชาวบ้านผาหมอนจึงเก็บเมล็ดข้าวพระราชทานไว้ที่ศูนย์สงเคราะห์ชาวเขาเพื่อเป็นศูนย์กลางในการกู้ยืมข้าวของคนในชุมชนในระยะแรก

ปี พ.ศ. 2519 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 เสด็จฯ เยี่ยมราษฎรในพื้นที่อำเภอจอมทองและได้พระราชทานเมล็ดข้าวเปลือกยืมจำนวนหนึ่งให้แก่ผู้ใหญ่บ้านหลายหมู่บ้านเพื่อให้เป็นทุนเริ่มดำเนินกิจการธนาคารข้าว¹⁷ ซึ่งส่งผลให้กิจการธนาคารข้าวกระจายไปตามชุมชนต่าง ๆ อย่างแพร่หลาย โดยนอกจากการ

¹⁵ สำนักราชเลขาธิการ, พระราชกรณียกิจ ระหว่างเดือน ตุลาคม 2514 - กันยายน 2515 (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2515.)

¹⁶ สำนักราชเลขาธิการ, พระราชกรณียกิจ ระหว่างเดือน ตุลาคม 2516 - กันยายน 2517 (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2517.)

¹⁷ สำนักอุทยานแห่งชาติ, อุทยานแห่งชาติได้ร่วพระบรมมัจฉานุภูมิพล (กรุงเทพฯ: สำนักอุทยานแห่งชาติ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช, 2556), 58.

พระราชทานเมล็ดข้าวเพื่อริเริ่มการดำเนินการจัดตั้งธนาคารข้าวตามชุมชนต่าง ๆ แล้ว พระองค์ยังได้พระราชทานแนวทางดำเนินงานกิจการธนาคารข้าวไว้อย่างละเอียดชัดเจน ความเป็น

“...ให้มีคณะกรรมการควบคุม ที่คัดเลือกจากราษฎรในหมู่บ้าน เป็นผู้เก็บรักษาพิจารณาจำนวนข้าวที่จะให้ยืมและรับข้าวคืน ตลอดจนจัดทำบัญชีทำการของธนาคารข้าว ราษฎรที่ต้องการข้าวไปใช้บริโภคในยามจำเป็น ให้ลงบัญชียืมข้าวไปใช้จำนวนหนึ่ง เมื่อสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้แล้ว ก็นำมาคืนธนาคาร พร้อมด้วยดอกเบี้ยจำนวนเล็กน้อยตามแต่ตกลงกัน ซึ่งข้าวที่เป็นดอกเบี้ยดังกล่าวก็จะเก็บรวมไว้ในธนาคาร และถือเป็นสมบัติของส่วนรวม...”¹⁸

ในปีเดียวกันชุมชนผาหมอนได้ริเริ่มก่อสร้างอาคารเพื่อเป็นสถานที่เก็บเมล็ดพันธุ์ข้าวพระราชทานอย่างเป็นทางการ รวมถึงได้ริเริ่มดำเนินการบริหารจัดการธนาคารข้าวของชุมชนอย่างเป็นระบบ โดยชุมชนได้กำหนดระเบียบในการกู้ยืมว่าผู้กู้ยืมต้องชำระพร้อมกับดอกเบี้ยโดยมีอัตราในการกู้ยืมข้าวเปลือก 10 ถึงต่อดอกเบี้ย 2 ถึง ซึ่งทำให้ชุมชนมีข้าวเปลือกสำรองสำหรับการเพาะปลูกข้าวเพิ่มมากขึ้นในแต่ละปี

ต่อมาในปี พ.ศ. 2523 บ้านผาหมอนได้ก่อตั้งกลุ่มเยาวชนขึ้นเพื่อดำเนินกิจกรรมพัฒนาต่าง ๆ ในชุมชน รวมถึงได้เข้ามามีบทบาทในด้านการบริหารจัดการธนาคารข้าวของชุมชน โดยในระยะเริ่มต้นกลุ่มเยาวชนได้เรียไร้ข้าวชาวบ้านครอบครัวละ 2 ถึง เพื่อนำมาสมทบกับข้าวพระราชทานที่มีอยู่เดิม ทำให้ภายในระยะเวลา 2 ปีแรกของการบริหารจัดการของกลุ่มเยาวชน ธนาคารข้าวมีจำนวนข้าวเปลือกประมาณ 200 ถึงปี พ.ศ. 2526 ชุมชนผาหมอนจึงได้แบ่งข้าวเปลือกจำนวน 150 ถึงเป็นต้นทุนในการดำเนินกิจการธนาคารข้าว ณ บ้านผาหมอนใหม่ โดยปัจจุบันธนาคารข้าวบ้านผาหมอนยังคงมีข้าวเปลือกสะสมไว้ประมาณ 400 ถึง เพื่อการดำเนินกิจกรรมช่วยเหลือชุมชนที่ประสบปัญหาการขาดแคลนข้าวตามพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งชุมชนได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องสืบมาจนถึงปัจจุบัน

¹⁸ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, ธ สถิตในดวงใจไทยทั้งชาติ (กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2544.), 116.

ภาพที่ 32 ธนาคารข้าวบ้านผาหมอนในปัจจุบัน

ปัจจุบันปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคจะหมดไปจากวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านผาหมอนอย่างสิ้นเชิง อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านผาหมอนยังคงดำเนินโครงการธนาคารข้าวต่อพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ที่พระองค์ได้ทรงพระราชทานแนวพระราชดำริในการจัดตั้งธนาคารข้าวของชุมชนซึ่งถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยบรรเทาปัญหาปากท้องของคนในชุมชนที่ต้องเผชิญมาอย่างยาวนาน จวบจนกระทั่งปัจจุบันบ้านผาหมอนยังคงมีการบริหารจัดการธนาคารข้าวเพื่อช่วยเหลือชุมชนอื่น ๆ ที่ประสบปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภคซึ่งนับเป็นการสืบสานพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ในการที่จะให้การดำเนินกิจการธนาคารข้าวเพื่อสร้างความร่วมมือในระดับชุมชนอันเป็นแนวทางหนึ่งที่จะนำไปสู่การพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นอย่างยั่งยืน

ตอนที่ 2 การพัฒนาแหล่งเรียนรู้เพื่อจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน

จากการดำเนินการเก็บข้อมูลวิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนตามประเด็นที่ออกแบบไว้ในเบื้องต้น ทำให้ทีมวิจัยได้รับข้อมูลวิถีการทำนาของชาวบ้านผาหมอนอย่างรอบด้าน ประกอบด้วย ข้อมูลปฏิทินการทำนา ขั้นตอนและเครื่องมือเครื่องใช้การทำนา พันธุ์ข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนา อาหารจากข้าว โดยจากข้อมูลที่ได้รับจากการศึกษาประกอบกับการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงวิถีชาวนาบ้านผาหมอนทำให้พบว่า แม้ว่าปัจจุบันการเพาะปลูกข้าวยังคงเป็นวิถีการผลิตพื้นฐานเพื่อการดำรงชีพของคนในชุมชนสืบต่อมาตั้งแต่บรรพบุรุษ หากแต่จากสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนในมิติต่าง ๆ ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีการเพาะปลูกข้าวของคนในชุมชนอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะภูมิปัญญาและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับวิถีชาวนาของชาวปกากะญอบ้านผาหมอนที่มีแนวโน้มที่จะสูญหายไปจากชุมชนอย่างต่อเนื่อง

จากสถานการณ์ดังกล่าว ทีมวิจัยจึงเริ่มตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของวิถีชีวิตของชุมชน ชุมชนจึงได้ริเริ่มกระบวนการศึกษาข้อมูลวิถีชีวิตชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนเพื่อพัฒนาองค์ความรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอนอย่างครอบคลุมและเป็นระบบเพื่อการอนุรักษ์และสืบต่อองค์ความรู้วิถีชีวิตชาวคนในชุมชนได้อย่างเหมาะสม ประกอบกับบ้านผาหมอนเป็นชุมชนที่มีระบบการบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนอย่างเข้มแข็งซึ่งเป็นช่องทางแห่งโอกาสในการนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการพัฒนาการท่องเที่ยวของชุมชนผาหมอนเพื่อเผยแพร่องค์ความรู้วิถีชีวิตชาวให้แก่คนภายนอกได้รับรู้ รวมถึงเป็นการพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยวเพื่อการเสริมสร้างเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนต่อไป

ในส่วนตอนที่ 2 ของรายงานนี้ทีมวิจัยจะได้นำเสนอกระบวนการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอนผ่านกระบวนการต่าง ๆ โดยมีพื้นฐานการพัฒนาจากองค์ความรู้ที่ได้รับจากการดำเนินการเก็บข้อมูลที่กำลังกล่าวถึงในส่วนของตอนที่ 1 ผ่านการวิเคราะห์ข้อมูลอย่างเป็นระบบ เพื่อการพัฒนาแหล่งเรียนรู้และกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชีวิตชาวซึ่งเป็นการสร้างกิจกรรมการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ของชุมชน เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาการจัดการท่องเที่ยวซึ่งได้ดำเนินการมาแล้วกว่า 14 ปี โดยการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอนประกอบด้วยการพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอน และการออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอน

การพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอน

การดำเนินการเก็บข้อมูลวิถีชีวิตชาวชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนของทีมวิจัยในระยะที่ผ่านมา ซึ่งทีมวิจัยได้ดำเนินการเก็บข้อมูลในประเด็นต่าง ๆ ทำให้ทีมวิจัยได้รับองค์ความรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอนอย่างครอบคลุมและลึกซึ้ง ขณะเดียวกันทีมวิจัยยังได้ดำเนินการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงวิถีการทำนาของชุมชน ทำให้ทีมวิจัยเข้าใจเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงวิถีการเพาะปลูกข้าวของชุมชน โดยเฉพาะภูมิปัญญา และวัฒนธรรมเกี่ยวกับวิถีการทำนาของชาวปกากะญอที่มีแนวโน้มที่จะสูญหายไปจากชุมชนอย่างต่อเนื่อง

จากสถานการณ์ข้างต้น ทีมวิจัยจึงเริ่มตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของวิถีชีวิตของชุมชน ที่มีแนวโน้มที่จะสูญหายไป นำไปสู่การริเริ่มดำเนินการพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอนเพื่อเป็นแหล่งรวบรวมองค์ความรู้วิถีชีวิตชาวชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน รวมถึงเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้วิถีชีวิตชาวของคนชุมชน รวมถึงการเผยแพร่องค์ความรู้วิถีชีวิตชาวแก่ผู้สนใจจากภายนอกผ่านการท่องเที่ยววิถีชีวิตชาว โดยการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอนประกอบด้วยการพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอน และการออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอน

การทบทวนข้อมูลและกำหนดประเด็นข้อมูลเพื่อจัดทำสื่อในการเผยแพร่องค์ความรู้วิถีชีวิตชาวบ้านผาหมอน

การทบทวนข้อมูลและการกำหนดประเด็นข้อมูลเป็นกระบวนการที่ทำให้ทีมวิจัยได้ทบทวนข้อมูลจากการเก็บรวบรวมข้อมูลวิถีชีวิตชาวและสกัดข้อมูลกระทั้งได้รับประเด็นสำคัญ เพื่อการสร้างองค์ความรู้วิถี

ชาวนาอย่างเป็นระบบ รวมถึงนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาวิเคราะห์รูปแบบการนำเสนอองค์ความรู้วิถีชาวนาที่เหมาะสม ซึ่งนำไปสู่การออกแบบสื่อเพื่อการนำเสนอองค์ความรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนที่สามารถเผยแพร่ไปสู่คนในชุมชน และคนภายนอกได้อย่างมีประสิทธิภาพ

โดยการทบทวนข้อมูลเพื่อการออกแบบสื่อในการเผยแพร่ข้อมูลองค์ความรู้วิถีชาวนา ทีมวิจัยได้วิเคราะห์ประเด็นข้อมูลจากกรอบคิด 3 กรอบสำคัญ ได้แก่ 1) ประเด็นข้อมูล โดยทีมวิจัยได้วิเคราะห์จากหัวข้อการเก็บข้อมูลที่ได้รับการออกแบบไว้ในเบื้องต้น ประกอบด้วย ปฏิทินการทำนา ขั้นตอนและเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา พันธุ์ข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนา อาหาร และความเปลี่ยนแปลงวิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน 2) เนื้อหาข้อมูล เพื่อกำหนดเนื้อหาหลักที่จะใช้ในการสื่อความหมายแก่ผู้เรียนรู้้องค์ความรู้วิถีชาวนาทั้งคนในชุมชนและนอกชุมชน และ 3) สื่อการนำเสนอข้อมูลเพื่อการออกแบบสื่อการนำเสนอข้อมูลองค์ความรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนอย่างเป็นรูปธรรมและเป็นระบบ โดยการทบทวนข้อมูลเพื่อการออกแบบสื่อในการเผยแพร่ข้อมูลองค์ความรู้วิถีชาวนา ประกอบด้วยรายละเอียดต่าง ๆ ดังนี้

ตารางที่ 4 การออกแบบสื่อการเรียนรู้้องค์ความรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอน

ประเด็นข้อมูล	เนื้อหาที่ต้องการนำเสนอ	สื่อการนำเสนอข้อมูล
ปฏิทินการทำนา	ช่วงเวลาในการเพาะปลูกข้าวและประเพณี และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง รวมถึงประเพณี และพิธีกรรมของชุมชนในรอบปี	กระดิ่งปฏิทิน
ขั้นตอน/ เครื่องมือ เครื่องใช้ในการทำนา	กระบวนการเพาะปลูกข้าวทั้งการทำนาดำและการเพาะปลูกข้าวไร่	เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาแบบดั้งเดิม ได้แก่ เฝือก/ ไถ วิ (พัด) เครื่องจักสานประเภทต่าง ๆ รวมถึงเครื่องมือเครื่องใช้ที่เกี่ยวข้อง
พันธุ์ข้าว	ประวัติความเป็นมา การเพาะปลูก และชนิดของพันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่บ้านผาหมอน	เมล็ดข้าว 10 พันธุ์
พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนา	ความสำคัญของพิธีกรรม ช่วงเวลา และขั้นตอนการประกอบพิธีกรรม	ภาพถ่าย เอกสารแผ่นพับ องค์ประกอบของเรือนโบราณที่สามารถบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับภูมิปัญญาและพิธีกรรมของชาวนาบ้านผาหมอน เช่น บันได ประตูด่านไฟ ฯลฯ

ประเด็นข้อมูล	เนื้อหาที่ต้องการนำเสนอ	สื่อการนำเสนอข้อมูล
อาหาร	องค์ความรู้การแปรรูปข้าวเพื่อเป็นวัตถุดิบในการประกอบอาหาร	ครกกระเดื่องแบบโบราณ
ความเปลี่ยนแปลงวิถี ชานาชาติพันธุ์ปก เกาะนุบบ้านผาหมอน	ความเปลี่ยนแปลงและเงื่อนไของ ความเปลี่ยนแปลงวิถีชานาของ ชานบ้านผาหมอน	เอกสารแผ่นพับ

การทบทวนข้อมูลและกำหนดประเด็นข้อมูลเพื่อจัดทำสื่อเผยแพร่องค์ความรู้วิถีชานาได้ทำให้ทีมวิจัยสามารถสร้างองค์ความรู้วิถีชานาบ้านผาหมอนอย่างเป็นระบบ อีกทั้งยังสามารถออกแบบสื่อการเรียนรู้วิถีชานาได้อย่างครอบคลุม ผ่านการจัดสื่อการนำเสนอข้อมูลที่มีความหลากหลาย ประกอบด้วย การสร้างสื่อการนำเสนอข้อมูล การรวบรวมวัสดุและอุปกรณ์เกี่ยวกับวิถีชานาประเภทต่าง ๆ การจัดแสดงภาพถ่ายและเอกสารแผ่นพับ โดยจากการออกแบบสื่อการนำเสนอข้อมูลดังกล่าวมาแล้วข้างต้นได้นำไปสู่การจัดสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชานาบ้านผาหมอนเพื่อเป็นแหล่งรวบรวมสื่อการนำเสนอองค์ความรู้วิถีชานาที่ทีมวิจัยได้ดำเนินการออกแบบไว้ โดยทีมวิจัยคาดหวังให้ศูนย์การเรียนรู้วิถีชานาเป็นแหล่งรวบรวมองค์ความรู้วิถีชานาของชุมชน โดยเฉพาะองค์ความรู้ด้านภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับวิถีการทำนาชาติพันธุ์ปกเกาะนุบบ้านผาหมอน รวมถึงเป็นการสร้างพื้นที่การเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน และเป็นพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนกับคนภายนอก ซึ่งการสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชานา บ้านผาหมอนจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในหัวข้อต่อไป

การสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชานา บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์

จากข้อมูลที่ได้รับจากการเก็บข้อมูลวิถีชานาของทีมวิจัยท่องเที่ยววิถีชานาบ้านผาหมอน ประกอบกับการวิเคราะห์วิถีชานาในมิติของความเปลี่ยนแปลงทำให้ทีมวิจัยพบว่า ความเปลี่ยนแปลงของสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของชุมชนบ้านผาหมอนได้ส่งผลกระทบต่อองค์ความรู้เกี่ยวกับวิถีชานาของชุมชนมีแนวโน้มจะสูญหายไป โดยเฉพาะองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาและพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนา ทีมวิจัยจึงได้ดำเนินการสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชานาบ้านผาหมอนเพื่อเป็นแหล่งรวบรวมองค์ความรู้วิถีชานาของชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับวิถีชานาบ้านผาหมอน รวมถึงเพื่อการเผยแพร่เรื่องราววิถีชานาของชุมชนให้แก่คนในชุมชนและบุคคลภายนอกได้เรียนรู้ โดยการสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชานาชาติพันธุ์ปกเกาะนุบบ้านผาหมอนประกอบด้วยกระบวนการต่าง ๆ ดังนี้

การออกแบบอาคารศูนย์เรียนรู้วิถีชานาบ้านผาหมอน

ทีมวิจัยได้จัดเวทีระดมความคิดเห็นเพื่อร่วมกันออกแบบศูนย์เรียนรู้วิถีชานาบ้านผาหมอน โดยจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของทีมวิจัย ทีมวิจัยมีความเห็นว่าควรดำเนินการสร้างศูนย์เรียนรู้ให้เป็นรูปแบบของเรือนโบราณของชาวปกเกาะนุบเพื่อจำลองรูปแบบวิถีชีวิตของชาวปกเกาะนุบบ้านผาหมอนในอดีต ตั้งแต่การก่อสร้างซึ่งมีกระบวนการก่อสร้างเทคนิคและวิธีการแบบดั้งเดิมเป็นหลัก รวมถึงยังคง

รักษาองค์ประกอบของเรือนโบราณซึ่งแฝงไว้ด้วยสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่สะท้อนให้เห็นระบบคิดและความเชื่อของคนในชุมชน อันแสดงให้เห็นถึงพิธีกรรมและเรื่องเล่าที่สัมพันธ์กับเรือนดั้งเดิมของชาวปกาเกอะญอ นอกจากนั้น ทีมวิจัยยังได้ดำเนินการก่อสร้างองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับวิถีชวานาภายในพื้นที่บ้านแบบโบราณ ได้แก่ ครัวกระเดื่อง ยุงข้าวแบบโบราณเพื่อแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนในอดีตอีกด้วย

การเลือกพื้นที่ในการก่อสร้าง

หลังจากที่ทีมวิจัยร่วมกันออกแบบศูนย์เรียนรู้วิถีชวานาบ้านผาหมอนแล้ว ทีมวิจัยได้เลือกพื้นที่ในการก่อสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชวานาบนพื้นที่ของนายบุญทา พุกษานิพนธ์ หัวหน้าโครงการวิจัย ซึ่งตั้งอยู่ริมถนนภายในหมู่บ้าน บริเวณปากทางเข้าหมู่บ้านภายในตัวชุมชน สามารถเข้าถึงพื้นที่ได้สะดวก รวมถึงบริเวณที่ใช้เป็นสถานที่จอดรถยนต์ได้จำนวนหนึ่ง โดยทีมวิจัยคาดหวังว่านอกจากพื้นที่บริเวณดังกล่าวจะเป็นที่ตั้งของศูนย์เรียนรู้วิถีชวานาของชุมชนแล้ว ยังสามารถใช้เป็นสถานที่ต้อนรับนักท่องเที่ยว และพื้นที่ส่วนรวมในการดำเนินกิจกรรมท่องเที่ยว รวมถึงเป็นพื้นที่ในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนอีกด้วย

การจัดหาวัสดุและอุปกรณ์ในการก่อสร้าง

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าทีมวิจัยได้ออกแบบศูนย์เรียนรู้วิถีชวานาให้มีลักษณะของบ้านแบบดั้งเดิมของชาวปกาเกอะญอ รวมถึงมีเทคนิคและวิธีการก่อสร้างที่แสดงถึงภูมิปัญญาในการประยุกต์ใช้วัสดุจากธรรมชาติในการสร้างที่อยู่อาศัย ดังนั้น ในการดำเนินการก่อสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชวานา ทีมวิจัยได้เลือกใช้วัสดุจากธรรมชาติที่เลือกหาได้จากท้องถิ่น ประกอบด้วย ไม้ไผ่ซึ่งนำมาใช้ในส่วนโครงสร้างหลังคา ส่วนฝาบ้าน บันได และส่วนพื้น รวมถึงใช้ทำตอกสำหรับผูกโครงสร้างเพื่อความมั่นคงแข็งแรงของอาคาร โดยมีวัสดุสำคัญอื่น ๆ ได้แก่ เสาไม้จริง เป็นส่วนโครงสร้างหลัก และส่วนหลังคาซึ่งแต่เดิมบ้านเรือนของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนจะใช้หญ้าคาเป็นวัสดุในการมุงหลังคาเป็นหลัก หากแต่ในปัจจุบันชุมชนมีการทำหลังคาด้วยหญ้าคาลดน้อยลงเนื่องจากวัตถุดิบที่มีจำกัด รวมถึงหญ้าคาเป็นวัสดุที่ไม่คงทนและต้องเปลี่ยนดับหลังคาใหม่อยู่เสมอ ทีมวิจัยจึงเลือกใช้ตบตองตึงเป็นวัสดุในการมุงหลังคาโดยการซื้อหาจากชุมชนพื้นราบเพื่อร่นระยะเวลาในการดำเนินการก่อสร้างและประหยัดงบประมาณในการดูแลรักษา

การดำเนินการก่อสร้างศูนย์เรียนรู้

หลังจากการวางแผนการดำเนินงานและจัดเตรียมวัสดุการดำเนินการก่อสร้างแล้ว ทีมวิจัยได้ดำเนินการสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชวานาโดยใช้แรงงานของทีมวิจัยในการก่อสร้างเป็นหลัก ประกอบกับการว่าจ้างคนในชุมชนผาหมอนเป็นแรงงานในการก่อสร้าง โดยแหล่งเรียนรู้วิถีชวานาบ้านผาหมอนประกอบด้วยอาคารต่าง ๆ ได้แก่ บ้านแบบดั้งเดิมของชาติพันธุ์ปกาเกอะญอ 1 หลัง หรือบ้าน “เก๋อญอ เฮ้าส์” ประกอบด้วยห้องโถงภายในมีหิ้งเตาไฟที่สามารถใช้ได้จริง สามารถใช้เป็นที่พักสำหรับนักท่องเที่ยว 4 คน และชานบ้านซึ่งเป็นที่จัดแสดงเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา นอกจากนั้น ภายในบริเวณศูนย์เรียนรู้ยังประกอบด้วยอาคารอื่น ๆ ได้แก่ ศาลาอเนกประสงค์ ครัวกระเดื่อง 2 ตัว ยุงข้าวจำลอง 1 หลัง เพื่อจำลอง

สภาพบ้านเรือนของชาวบ้านผาหมอน รวมถึงมีห้องสุขา 1 ห้องเพื่ออำนวยความสะดวกสำหรับผู้เข้ามาใช้พื้นที่

ภาพที่ 33 บ้านแบบดั้งเดิมของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน

ภาพที่ 34 ศาลาอเนกประสงค์ภายในบริเวณศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนา

ภาพที่ 35 ครกกระเดื่อง

ภาพที่ 36 ผู้ข้าว (หลองข้าว) จำลอง

การดำเนินการจัดสร้างศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนเป็นกระบวนการสำคัญในการพัฒนาแหล่งรวบรวมองค์ความรู้วิถีชาวนาของชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรม โดยเฉพาะการรวบรวมเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาแบบดั้งเดิมของชาวปกาเกอะญอซึ่งแสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนในอดีต นอกจากนี้ อาคารศูนย์เรียนรู้ฯ ซึ่งได้จำลองรูปแบบและสภาพแวดล้อมของบ้านแบบดั้งเดิมของชาวนาบ้านผาหมอนในอดีตยังแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของคนในชุมชน รวมถึงยังสะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อของชาวปกาเกอะญอที่แสดงออกผ่านองค์ประกอบของบ้าน ซึ่งล้วนแต่เป็นสื่อที่สามารถนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับองค์ความรู้วิถีชาวนาและวิถีชีวิตของชาวนาบ้านผาหมอนได้อย่างเหมาะสม

การพัฒนา รูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผามอน

แม้ว่าการพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชาวบ้านผามอนจะทำให้ชุมชนสามารถพัฒนาแหล่งรวบรวมองค์ความรู้วิถีชาวบ้านอย่างเป็นระบบ หากแต่ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวบ้านที่ได้รับการสร้างขึ้นยังคงขาดกิจกรรมเพื่อเป็นสื่อกลางในการเรียนรู้องค์ความรู้วิถีชาวบ้านของชุมชนอย่างเหมาะสมและต่อเนื่อง ดังนั้น ทีมวิจัยจึงได้ร่วมกันพัฒนากิจกรรมเพื่อการถ่ายทอดองค์ความรู้วิถีชาวบ้านที่ได้รับจากการดำเนินการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลในระหว่างที่ผ่านมา โดยเมื่อพิจารณาศักยภาพของชุมชนแล้วพบว่า บ้านผามอนเป็นชุมชนที่มีศักยภาพในด้านการบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนค่อนข้างสูง เนื่องจากชุมชนมีประสบการณ์ในการดำเนินการจัดการการท่องเที่ยวมาแล้วกว่า 14 ปี กระทั่งมีระบบการบริหารจัดการและบุคลากรด้านการท่องเที่ยวที่มีประสิทธิภาพ กระทั่งเป็นชุมชนท่องเที่ยวซึ่งเป็นที่ยอมรับของนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศอย่างกว้างขวางและมีนักท่องเที่ยวให้ความสนใจเข้ามาท่องเที่ยวอย่างต่อเนื่อง

ด้วยศักยภาพด้านการท่องเที่ยวของชุมชนที่กล่าวถึงข้างต้นจึงเป็นโอกาสที่ทีมวิจัยจะใช้กระบวนการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นช่องทางในการถ่ายทอดองค์ความรู้วิถีชาวบ้านให้แพร่หลายในวงกว้าง ประกอบกับบริษัท ที.เอ. โอโยจ จำกัด ซึ่งเป็นบริษัทท่องเที่ยวเป็นพันธมิตรของชุมชนได้ทำการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวและจัดส่งนักท่องเที่ยวเข้ามาท่องเที่ยวยังชุมชนผามอนอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งปัจจุบัน ได้สนับสนุนให้กลุ่มท่องเที่ยวชุมชนออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยวที่ให้นักท่องเที่ยวมีโอกาสสัมผัสกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนมากยิ่งขึ้น การพัฒนารูปแบบกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวบ้านจึงเป็นโอกาสที่ชุมชนจะได้ดำเนินการพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ซึ่งแตกต่างจากกิจกรรมการท่องเที่ยวที่ชุมชนได้ดำเนินการมาตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาเพื่อเป็นทางเลือกให้แก่นักท่องเที่ยวที่จะเข้ามาท่องเที่ยวในชุมชนได้อย่างเหมาะสมต่อไปในอนาคต

ด้วยเหตุนี้ ทีมวิจัยจึงได้ร่วมกันออกแบบกิจกรรม “การท่องเที่ยววิถีชาวบ้าน” โดยใช้องค์ความรู้วิถีชาวบ้านที่ได้รับจากการดำเนินงานวิจัยเป็นพื้นฐานในการดำเนินงาน โดยมีศูนย์เรียนรู้วิถีชาวบ้านผามอนที่ได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมท่องเที่ยว เพื่อเป็นพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนกับนักท่องเที่ยวที่สนใจเรียนรู้วิถีชีวิตของคนในชุมชน รวมถึงยังเป็นการพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวของชุมชนอันนำมาซึ่งการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนต่อไป โดยการพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวบ้านบ้านผามอนประกอบด้วยกระบวนการต่าง ๆ ดังนี้

การออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผามอน

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าแม้ทีมวิจัยจะสามารถพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชาวบ้านเพื่อเป็นแหล่งรวบรวมองค์ความรู้วิถีชาวบ้านของชุมชนผามอนได้อย่างเป็นรูปธรรม หากแต่ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวบ้านที่ได้รับการพัฒนาขึ้นนี้ยังคงขาดกระบวนการเรียนรู้เพื่อการถ่ายทอดองค์ความรู้วิถีชาวบ้านแก่คนในชุมชนและคนภายนอกที่เป็นระบบและต่อเนื่อง รวมถึงยังขาดการสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลาย ทีมวิจัยจึงได้ใช้กระบวนการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชนเป็นเครื่องมือในการสร้างพื้นที่แลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนใน

ชุมชนกับนักท่องเที่ยว รวมถึงเป็นการพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่เพื่อการส่งเสริมการบริหารจัดการการท่องเที่ยวของชุมชนอีกด้วย

การสำรวจเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนา

การสำรวจเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาเป็นกิจกรรมส่วนหนึ่งของการพัฒนาการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอน โดยการสำรวจเส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนาบ้านผาหมอน ทีมวิจัยได้กำหนดให้เส้นทางท่องเที่ยวมีลักษณะเป็นวงกลม โดยเริ่มต้นจากศาลาประชาคมหมู่บ้าน เดินทางสู่ทุ่งนาบริเวณโพนพะโค่และวกกลับเข้าสู่หมู่บ้าน และสิ้นสุดเส้นทางที่ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอน จากการดำเนินงานทีมวิจัยได้กำหนดจุดเรียนรู้เส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอนโดยประกอบด้วยจุดเรียนรู้สำคัญจุดต่าง ๆ ดังนี้

ตารางที่ 5 จุดเรียนรู้เส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอน

จุดเรียนรู้	ความสำคัญ/ ประเด็นในการสื่อความหมาย
1. จุดเลี้ยงฝ้ายลำน้ำผาหมอน	- พิธีเลี้ยงสถานที่เลี้ยงฝ้ายลำน้ำผาหมอนซึ่งไหลลงสู่ “โพนพะโค่” พื้นที่ทำนาปลูกข้าวซึ่งกว้างขวางที่สุดของชุมชนผาหมอนและชุมชนรอบข้าง
2. การทำนาขั้นบันได	- ภูมิปัญญาในการปรับเปลี่ยนพื้นที่ลาดชันเป็นพื้นที่ขั้นบันไดเพื่อการเพาะปลูกข้าว รวมถึงการจัดการน้ำเพื่อการเพาะปลูกในพื้นที่ที่มีสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน
3. การปลูกข้าวกอแรก/ การเลี้ยงผีนา / ข้าวพระราชทาน	- ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับการปลูกข้าวของชาวปกากะญอบ้านผาหมอน
4. การเพาะกล้าข้าว / พันธุ์ข้าวที่เพาะปลูกบนพื้นที่สูง (ที่ลาด) และพื้นที่ราบ	- ภูมิปัญญาการเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ที่มีความแตกต่างหลากหลายของคนในชุมชน
5. น้ำออกกู / เกาะกลางทุ่ง (เดะหมื่อเบอ)	- ข้อห้ามในการเลือกพื้นที่เพาะปลูกจากความเชื่อชาติพันธุ์เกี่ยวกับสภาพแวดล้อม
6. การใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่	- ประโยชน์ของต้นไม้ในด้านต่าง ๆ ได้แก่ การนำไม้ไผ่มาใช้ในการสร้างบ้านเรือน เครื่องจักสาน เครื่องประกอบในพิธีกรรม และอาหารจากต้นไม้ไผ่
7. ที่ดักตะกอนน้ำในนาข้าว (เซอะระ) / ตามรอยเส้นทางเสด็จฯ คอยงา	- ภูมิปัญญาการดักตะกอนน้ำก่อนปล่อยน้ำเข้าทุ่งนา / เส้นทางเสด็จพระดำเนินจากบ้านอ่างกาน้อยสู่บ้านผาหมอน
8. เส้นทางสมุนไพร	- ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรจากป่า

จุดเรียนรู้	ความสำคัญ/ ประเด็นในการสื่อความหมาย
9 ประตูลาวรรค์	- พื้นที่ฝัง/เผาศพของชุมชน
10. จุดชมวิวจุดที่หนึ่งและจุดชมวิวจุดที่สอง	- จุดชมพื้นที่ “โหนดพะโด่” ผืนนาสำคัญของชุมชนผาหมอนและชุมชนใกล้เคียง

จากการดำเนินการสำรวจเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาในครั้งนี้ทำให้เกิดการพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวเส้นใหม่ของชุมชน เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้เรียนรู้วิถีชาวนาชุมชนบ้านผาหมอนในมิติต่าง ๆ ผ่านการเรียนรู้จากพื้นที่การทำนาของชุมชนซึ่งจะทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้องค์ความรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนในรูปแบบที่หลากหลาย ขณะเดียวกัน เส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนายังประกอบไปด้วยจุดเรียนรู้ต่าง ๆ ที่ทำให้นักท่องเที่ยวเรียนรู้วิถีชีวิตของชุมชนในมิติอื่น ๆ ดังเช่น การใช้ประโยชน์จากไม้ไผ่ สมุนไพรท้องถิ่น รวมถึงประวัติศาสตร์ชุมชน โดยเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาที่ได้รับการออกแบบในครั้งนี้มีระยะทางประมาณ 2 กิโลเมตร ใช้ระยะเวลาในการเดินตลอดเส้นทางประมาณ 2 ชั่วโมง 30 นาที ซึ่งทีมวิจัยจะได้นำเส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนามาใช้เป็นส่วนหนึ่งในโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนาซึ่งจะได้ดำเนินการออกแบบโปรแกรมเพื่อทดลองใช้ในกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในวันที่ 3 - 4 พฤศจิกายน 2561

ภาพที่ 37 แผนที่เส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนาบ้านผาหมอน

การออกแบบโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนา

หลังจากการพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาซึ่งเป็นกิจกรรมที่สามารถนำมาใช้เป็นการเรียนรู้วิถีชาวนาของชุมชนแล้ว ทีมวิจัยได้ดำเนินการออกแบบโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนา บ้านผาหมอน คอยอินทนนท์เพื่อนำไปใช้ในกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว โดยทีมวิจัยได้ผสมผสานกิจกรรม

ท่องเที่ยววิถีชีวิตที่ได้รับการพัฒนาขึ้นจากการวิจัยในครั้งนี้กับกิจกรรมท่องเที่ยวเรียนรู้วิถีชีวิตชุมชนที่เป็นกิจกรรมท่องเที่ยวหลักของชุมชน รวมถึงนำระบบการบริหารจัดการท่องเที่ยวของชุมชนมาใช้ในการบริหารจัดการโปรแกรม

จากการร่วมกันออกแบบโปรแกรมท่องเที่ยวทำให้ทีมวิจัยได้รับโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชีวิตซึ่งมีระยะเวลาในการท่องเที่ยว 2 วัน 1 คืน จำนวนนักท่องเที่ยว 20 คน โดยมีกลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ นักท่องเที่ยว กลุ่มศึกษาดูงาน นักเรียน นักศึกษา และนักท่องเที่ยวทั่วไปที่ต้องการเรียนรู้วิถีชีวิตของชุมชน โดยรายละเอียดของโปรแกรมและอัตราค่าบริการ ดังนี้

วันที่หนึ่ง

- เวลา 11.00 น. นักท่องเที่ยวเดินทางมาถึงจุดนัดหมายบริเวณน้ำตกสิริธารเพื่อขึ้นรถของชุมชนเข้าสู่หมู่บ้าน
- เวลา 12.00 น. รับประทานอาหาร ณ ศูนย์เรียนรู้วิถีชีวิตบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์
- เวลา 13.00 น. กิจกรรมเรียนรู้วิถีชีวิตชาตพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน
- บ้านโบราณและทุ่งข้าวของชาวปกากะญอ
 - การทอผ้า การจักสาน
- เวลา 14.30 น. เรียนรู้การดำข้าวด้วยครกมอง การทำขนมพื้นบ้านและอาหารจากข้าวพันธุ์ท้องถิ่น (เมตอ ข้าวแก้ว แป้งเหล้า)
- เวลา 16.00 น. เข้าพักผ่อนในบ้านพักแบบโฮมสเตย์
- เวลา 18.30 น. รับประทานอาหารเย็น ณ บ้านพัก
- เวลา 19.30 น. ชมการแสดงดนตรีพื้นบ้านเตห่าน และการแสดงรำดาบ
- เวลา 20.30 น. พักผ่อนตามอัธยาศัย

วันที่สอง

- เวลา 08.30 น. ร่วมกันที่ศาลาหมู่บ้านฟังบรรยายเกี่ยวกับเส้นทาง
- เวลา 09.00 น. กิจกรรมเดินศึกษาเส้นทางท่องเที่ยววิถีชีวิต
- เวลา 12.00 น. รับประทานอาหารกลางวันแบบชนเผ่าปกากะญอ
- เวลา 13.00 น. นักท่องเที่ยวร่วมให้ความเห็นและข้อเสนอแนะต่อโปรแกรมท่องเที่ยว
- เวลา 14.30 น. นักท่องเที่ยวเดินทางกลับ

การคิดอัตราค่าบริการ¹⁹

1. ค่ารถรับส่งจากจุดนัดพบ (น้ำตกสิริธาร) ถึงชุมชน (ไป-กลับ)	1,200 บาท
2. ค่าผู้นำเที่ยวในชุมชนวันแรก 1 คน (ต่อนักท่องเที่ยว 6-8 คน)	500 บาท
3. ค่าผู้นำเที่ยววันที่สอง 1 คน (ต่อนักท่องเที่ยว 6-8)	660 บาท
4. ค่าการแสดงเตหน้า	300 บาท
5. ค่าการแสดงรำดาบ	800 บาท
6. ค่าวิทยากรสาธิตการจักสานและการทอผ้า	550 บาท
7. ค่าประสานงานชุมชน	1,000 บาท
8. ค่าอาหารมื้อละ 150 บาท 4 มื้อ (6 คน)	3,600 บาท
9. ค่าที่พัก 500 บาทต่อคน (6 คน)	3,000 บาท
10. ค่าบำรุงชุมชน (ต่อนักท่องเที่ยว 1 กลุ่ม)	1,000 บาท

ราคารวมต่อนักท่องเที่ยว 1 กลุ่ม 6 คน 11,850 บาท ราคาต่อ 1 คน 1,975 บาท

การพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์

การพัฒนาบ้านพักแบบ โฮมสเตย์เป็นการต่อยอดจากการดำเนินโครงการวิจัยที่ทีมวิจัยได้ริเริ่มขึ้น เพื่อการเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยววิถีชาวนา เนื่องจากโดยทั่วไปแล้วนักท่องเที่ยวที่เข้ามาท่องเที่ยวในชุมชนบ้านผาหมอนจะเข้าพักผ่อนในบ้านพักแบบรีสอร์ทชุมชน 2 หลัง ประกอบด้วย บ้านเบมบุ ฟิงค์ เฮาส์ บ้านผาหมอน และบ้านอิงผาชมดาว บ้านผาหมอนใหม่ ซึ่งสามารถรับนักท่องเที่ยวได้ในจำนวนที่จำกัด อีกทั้งบ้านพักแบบรีสอร์ทชุมชนบริษัทที่เป็นพันธมิตรของชุมชนจะกำหนดตารางเข้าพักให้ผู้ดูแลบ้านพักล่วงหน้าประมาณ 1 เดือน ซึ่งหากนักท่องเที่ยวทั่วไปที่ต้องการเข้าพักจะต้องเลือกจองเฉพาะช่วงเวลาที่บ้านพักไม่ได้รองรับนักท่องเที่ยวเท่านั้น ด้วยลักษณะดังกล่าวจึงถือเป็นข้อจำกัดด้านการรองรับนักท่องเที่ยวที่ทำให้ชุมชนไม่สามารถรองรับนักท่องเที่ยวกลุ่มอื่น ๆ ได้มากนัก

จากการดำเนินการออกแบบโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนาซึ่งมีระยะเวลาการดำเนินกิจกรรม 2 วัน 1 คืน และมีกลุ่มนักท่องเที่ยวเป้าหมายจำนวน 20 คน ทำให้ทีมวิจัยได้ริเริ่มดำเนินการพัฒนาบ้านพักแบบโฮมสเตย์ในชุมชนเพื่อการรองรับนักท่องเที่ยวในกิจกรรมการท่องเที่ยวซึ่งจะได้ดำเนินการในกิจกรรมต่อไป โดยในเบื้องต้นทีมวิจัยได้ประกาศรับสมัครคนในชุมชนที่สนใจจะเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มโฮมสเตย์ จากนั้นจึงได้นัดหมายสมาชิกเพื่อทำการสำรวจบ้านพักแบบโฮมสเตย์ของสมาชิก โดยเป็นการประเมินเบื้องต้นในด้านสภาพทั่วไปของบ้านพัก สิ่งอำนวยความสะดวก และความสามารถในการรองรับนักท่องเที่ยวของบ้านพักเพื่อเตรียมความพร้อมด้านที่พักกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว โดยมีสมาชิกบ้านพัก

¹⁹ อัตราค่าบริการคิดจากจำนวนนักท่องเที่ยวต่อกลุ่ม กลุ่มละประมาณ 6-8 คน

โฮมสเตย์ในเบื้องต้นจำนวน 9 หลัง โดยนอกจากบ้านพักโฮมสเตย์บ้านโบราณบริเวณศูนย์เรียนรู้วิถีชานา บ้านผาหมอนที่สามารถพักได้อีกหนึ่งหลัง ประกอบด้วย

1. สุรสิทธิ์ คลใจไพรวัลย์
2. ศิริพร ส่งสุขสกุลวงศ์
3. อนุสรณ์ บรรพคิริไพร
4. มนตรี คามศิริวงศ์
5. มนตรี ไพรเจริญสุข
6. สุปอย บรรพตวนา
7. ณรงค์ชัย วอบือ
8. ปราณี ศรีนทีไพรวัลย์
9. ธรรมชาติ พนากำเนิดสกุล
10. บ้านเกอญอแฮส (ศูนย์เรียนรู้วิถีชานาบ้านผาหมอน)

จากการสำรวจบ้านของผู้เข้าเป็นสมาชิกบ้านพักโฮมสเตย์เพื่อการประเมินความพร้อมในการพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์เพื่อการท่องเที่ยว พบว่าบ้านแต่ละหลังมีศักยภาพในการพัฒนาเป็นบ้านพักโฮมสเตย์ อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจในครั้งนี้พบว่าโดยภาพรวมยังพบจุดที่ต้องปรับปรุงและแก้ไขในบางด้าน โดยประกอบด้วยประเด็นสำคัญ ความเป็นสัดส่วนของที่พัก ดังเช่น ในกรณีที่เจ้าบ้านจัดที่นอนของนักท่องเที่ยวบริเวณห้องโถงของบ้านรวมถึงความสะอาดของห้องน้ำและสภาพแวดล้อมรอบบ้าน

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์เพื่อให้สามารถรองรับนักท่องเที่ยวได้อย่างมีมาตรฐานมีรายละเอียดของขั้นตอนและกระบวนการที่ต้องใช้ระยะเวลาการพัฒนาค่อนข้างมาก ทีมวิจัยจึงไม่ต้องการให้การดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนต้องเร่งพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์ของชุมชน ดังนั้น ในกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวทีมวิจัยจึงได้คัดเลือกบ้านพักที่มีความพร้อม รวมถึงมีประสบการณ์ในการต้อนรับนักท่องเที่ยวมาบ้างแล้วเพื่อเป็นที่พักในกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว ส่วนการพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์ที่สามารถรองรับนักท่องเที่ยวได้ตามมาตรฐาน คณะกรรมการบริหารกลุ่มท่องเที่ยวของชุมชนจะได้ประชุมสมาชิกกลุ่มโฮมสเตย์และคนในชุมชนเพื่อพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์ของชุมชนร่วมกันต่อไป

ภาพที่ 38 การประเมินบ้านพักโฮมสเตย์

กิจกรรมทดลองท่องเที่ยวครั้งที่ 1 วันที่ 1 - 2 กันยายน 2561

กิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้เป็นกิจกรรมที่ทีมวิจัยได้ดำเนินการเพิ่มเติมจากแผนการดำเนินงานวิจัยที่ออกแบบไว้ในเบื้องต้น โดยการทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ดำเนินกิจกรรมเมื่อวันที่ 1 - 2 กันยายน พ.ศ. 2561 โดยการทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อการทดลองโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชีวิตที่ทีมวิจัยได้ร่วมกันออกแบบไว้ อีกทั้งยังเป็นการทดลองระบบบริหารจัดการกิจกรรมท่องเที่ยวรวมถึงบุคลากรด้านการท่องเที่ยวตามโปรแกรมการท่องเที่ยววิถีชีวิตบ้านผาหมอน โดยมีนักท่องเที่ยวเข้าร่วมกิจกรรมจำนวน 5 คน ประกอบด้วยตัวแทนจากบริษัท ที.เอ.ไวอาจซึ่งเป็นบริษัทพันธมิตรที่ได้ดำเนินการด้านการตลาดการท่องเที่ยว ตั้งแต่ช่วงเริ่มต้นของการเปิดรับนักท่องเที่ยวเข้าสู่ชุมชนจำนวน 2 คน ตัวแทนจากโครงการพัฒนาการท่องเที่ยววิถีชีวิตไทยเพื่อตลาดการท่องเที่ยวระดับโลก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น จำนวน 2 คน และนักท่องเที่ยว จำนวน 1 คน โดยนอกจากการทดลองโปรแกรมการท่องเที่ยววิถีชีวิตที่ได้รับการออกแบบไว้แล้ว ทีมวิจัยยังได้ทดลองรับนักท่องเที่ยวให้เข้าพักยังบ้านพักโฮมสเตย์จำนวน 1 หลัง ได้แก่ บ้านพักโฮมสเตย์ของนายสุปอย บรรพตวนา โดยขั้นตอนของการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ประกอบด้วยกระบวนการดังนี้

- นักท่องเที่ยวเดินทางมาถึงชุมชนผาหมอนเวลาประมาณ 12.00 น. รับประทานอาหารกลางวัน
- เริ่มทดลองท่องเที่ยวตามโปรแกรมท่องเที่ยวที่ได้รับการออกแบบไว้ในเบื้องต้น ประกอบด้วย

กิจกรรมต่าง ๆ ดังนี้

วันแรก

- เวลา 13.00 น. เริ่มกิจกรรมท่องเที่ยวบริเวณศูนย์เรียนรู้การท่องเที่ยววิถีชีวิตชาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน ประกอบด้วยเที่ยวชมบ้านโบราณชาติพันธุ์ปกากะญอ การจักสาน การทอผ้า เรียนรู้และทดลองดำข้าวและการประกอบอาหารจากข้าว

- เวลา 15.00 น. เดินทางไปยังโบสถ์นักบุญเปโตรเพื่อแนะนำประวัติความเป็นมาและข้อมูลพื้นฐานชุมชน

- เวลา 16.00 น. เข้าบ้านพักโฮมสเตย์

วันที่สอง

- เวลา 08.30 น. นักท่องเที่ยวรวมตัวกันที่ศาลาประชาคมบ้านผาหมอน

- เวลา 09.00 น. เริ่มเดินท่องเที่ยวเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาชาวปลูกกะหล่ำปลีบ้านผาหมอน

จุดที่ 1 ชมศาลในพิธีเลี้ยงผีฝ่าย รวมถึงเวชหมศาลและเครื่องเซ่นในพิธีเลี้ยงผีนา

จุดที่ 2 นาขั้นบันได ภูมิปัญญาการจัดการที่ดินและการจัดการน้ำ

จุดที่ 3 ข้าวพระราชทาน การเพาะกล้าข้าว

จุดที่ 4 พันธุ์ข้าวและความแตกต่างของพื้นที่เพาะปลูก

จุดที่ 5 น้ำออกกู เกะกลางทุ่ง (เคหะหม้อเบอ)

จุดที่ 6 ภูมิปัญญาการใช้ไม้ไผ่ และใบตองกง

จุดที่ 7 จุดคัดตะกอนน้ำ และคอยางช้าง: เส้นทางเสด็จฯ ด้วยพระบาทจากบ้านอังก้าน้อยถึงโรงเรียนนิคมไพรผาหมอน คอยอินทนนท์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9

จุดที่ 8 แยกประตูสวรรค์

จุดที่ 9 จุดชมวิว

- เวลา 12.00 น. เดินทางกลับถึงศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนา

- เวลา 13.00 น. กิจกรรมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการให้ข้อเสนอแนะต่อกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว

จากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและรับฟังข้อเสนอแนะจากนักท่องเที่ยวจากกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ ทำให้ทีมวิจัยรับทราบจุดแข็งและจุดอ่อนของโปรแกรมท่องเที่ยว การบริหารจัดการ การดำเนินงานของบุคลากรด้านการท่องเที่ยว รวมถึงแนวโน้มด้านการตลาดการท่องเที่ยวโดยสามารถสรุปเป็นประเด็นได้ ดังนี้

ด้านกิจกรรมท่องเที่ยวและเส้นทางท่องเที่ยว

- โดยภาพรวมเป็นโปรแกรมที่สนุก นักท่องเที่ยวได้มีส่วนร่วมกิจกรรมท่องเที่ยวแต่ละกิจกรรมอย่างลึกซึ้ง เป็นโปรแกรมท่องเที่ยวที่ไม่น่าเบื่อ

- กิจกรรมท่องเที่ยวมีความน่าสนใจเนื่องจากเป็นกิจกรรมที่มีที่มาจากวิถีชีวิตจริงของคนในชุมชน

- กิจกรรมท่องเที่ยวเหมาะสมกับกลุ่มนักท่องเที่ยวแบบครอบครัว

- นักท่องเที่ยวชื่นชอบกิจกรรมเส้นทางท่องเที่ยวศึกษาวิถีชาวนาเนื่องจากกระยะทางเดินไม่ไกลมากนัก รวมถึงเส้นทางไม่ยากลำบาก

- มีกิจกรรมเสริมระหว่างเส้นทาง (เล่นเกมสัจจับคู่ใบไม้)

- ควรตกแต่งบ้านโบราณเพิ่มเติมด้วยอุปกรณ์ที่ใช้ประโยชน์ในวิถีชีวิตประจำวัน เช่น อุปกรณ์การทำครัว เครื่องจักสาน เพื่อสื่อให้เห็นถึงการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน
- ผู้นำเที่ยวมีจำนวนมากเกินไปเมื่อเทียบกับจำนวนนักท่องเที่ยว
- การควบคุมเวลาในการทำกิจกรรมทำได้ดี อย่างไรก็ตาม อาจปรับเปลี่ยนกิจกรรมท่องเที่ยวเพื่อความเหมาะสมของการดำเนินกิจกรรม โดยอาจกำหนดให้กิจกรรมที่ต้องใช้เวลาในการทำกิจกรรมมากเป็นกิจกรรมในช่วงท้ายของวันเพื่อไม่เป็นการจำกัดเวลาในการทำกิจกรรมของนักท่องเที่ยว

การสื่อความหมาย

- นักสื่อความหมายสามารถสื่อสารข้อมูลได้ดี มีทักษะในการสื่อสาร
- ควรเพิ่มเติมรายละเอียดของข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้าน รายละเอียดข้อมูลเชิงลึกของกิจกรรมท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต เช่น ขั้นตอนการดำข้าว หรือการทำข้าวต้มมัด รวมถึงควรบอกความเป็นมาของการพัฒนาการท่องเที่ยววิถีชีวิตก่อนเริ่มต้นกิจกรรมท่องเที่ยว
- ควรเรียงลำดับการนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบ รวมถึงแบ่งบทบาทของผู้นำเสนอข้อมูลให้ชัดเจน
- ควรดึงกลุ่มผู้หญิงให้เข้ามามีส่วนร่วมในการนำเสนอข้อมูลนอกจากบทบาทของการเป็นผู้สาวติด
- ควรดูแลเส้นทางท่องเที่ยวให้มีความปลอดภัยและสะดวกในการเดิน รวมถึงดูแลเรื่องความสะดวกตามเส้นทางเดิน เช่น อาจทำที่บังตาช่วงเดินผ่านบริเวณบ่อขยะ

ด้านการบริการ

- ควรดูแลเรื่องความสะดวกสบายของบ้านพัก
- บ้านพักควรติดตั้งอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง ๆ ตามความเหมาะสม เช่น มุ้ง ราวตากผ้าในห้องน้ำ
- อาหารมีความหลากหลายของรสชาติ (มีทั้งอาหารที่มีรสชาติเผ็ดและไม่เผ็ด) ทำให้นักท่องเที่ยวสามารถเลือกรับประทานได้
- รถรับส่งนักท่องเที่ยวควรมีอุปกรณ์อำนวยความสะดวกพอสมควร เช่น หากนักท่องเที่ยวนั่งท้ายกระบะควรใส่หลังคาเพื่อบังแดด

ด้านราคา

- ค่าบริการที่พักโฮมสเตย์ต่อคนสูงเกินไปอาจทำให้นักท่องเที่ยวมีความคาดหวังต่อมาตรฐานของบ้านพักสูง ซึ่งผู้เข้าร่วมกิจกรรมได้เสนอแนะแนวทางการบริหารจัดการค่าใช้จ่ายโดยอาจบวกราคาอาหารลงไปในการพัก เนื่องจากการคิดค่าบริการที่พักแยกกับค่าอาหารหากนักท่องเที่ยวมาจำนวนน้อยจะทำให้อัตราค่าบริการต่อคนมีราคาสูง

การดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ทำให้ทีมวิจัยได้รับประสบการณ์ในการจัดการการท่องเที่ยววิถีชีวิตซึ่งเป็นการท่องเที่ยวในรูปแบบใหม่ซึ่งแตกต่างจากที่ชุมชนผาหมอนได้ดำเนินการตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา โดยจากการดำเนินงานทั้งกระบวนการได้ทำให้ทีมวิจัยทราบจุดแข็งและจุดอ่อนของการ

ดำเนินงานทั้งระบบ ขณะเดียวกัน การดำเนินกิจกรรมนี้ยังได้ทำให้ทีมวิจัยมีโอกาสดำเนินการพิจารณาความคิดเห็น และข้อเสนอแนะจากนักท่องเที่ยว โดยเฉพาะข้อคิดเห็นเกี่ยวกับโปรแกรมท่องเที่ยวและการบริหารจัดการ ในด้านต่าง ๆ ที่เหมาะสมกับตลาดท่องเที่ยว ซึ่งทีมวิจัยจะได้นำมาแก้ไข ปรับปรุง และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยวเพื่อความเหมาะสมกับตลาดการท่องเที่ยวในปัจจุบัน

นอกจากการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวที่ได้กล่าวถึงข้างต้นแล้ว เมื่อวันที่ 22-23 กันยายน 2561 ทีมวิจัยยังได้ต้อนรับคณะศึกษาดูงานจากชุมชนสันป่าเหียง จังหวัดเชียงราย ซึ่งเป็นชุมชนที่ได้รับงบประมาณการดำเนินโครงการวิจัยการท่องเที่ยววิถีชาวนาในปี 2561 นี้ โดยจากการดำเนินกิจกรรมทำให้ทีมวิจัยจากทั้งสองชุมชนได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กระบวนการดำเนินงานวิจัยขณะเดียวกัน ทีมวิจัยบ้านผาหมอนยังมีโอกาสทดลองรับนักท่องเที่ยวในรูปแบบของกลุ่มศึกษาดูงาน โดยทีมวิจัยได้ใช้เส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนาที่ได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นกิจกรรมในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งเป็นโอกาสที่ทำให้ทีมวิจัยได้ทดลองบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนาอย่างเป็นระบบอีกครั้งหนึ่ง ก่อนที่จะได้ดำเนินการจัดกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวที่จะได้จัดกิจกรรมขึ้นในวันที่ 3 - 4 พฤศจิกายน 2561 ต่อไป

ภาพที่ 39 การเรียนรู้การทอผ้ากิจกรรมท่องเที่ยววันที่ 1-2 กันยายน 2561

ภาพที่ 40 การเรียนรู้พิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับการทำนา

ภาพที่ 41 การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างทีมวิจัยกับนักท้องถิ่น

กิจกรรมทดลองท่องเที่ยว วันที่ 3-4 พฤศจิกายน 2561

กิจกรรมทดลองท่องเที่ยวที่ได้ดำเนินการในครั้งนี้เป็นกิจกรรมที่ได้ออกแบบไว้ในแผนการดำเนินงานวิจัย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทดลองจัดการท่องเที่ยววิถีชาวนาทั้งระบบ ตั้งแต่โปรแกรมและกิจกรรมท่องเที่ยว ระบบการบริหารจัดการ โปรแกรม และทักษะในการนำเที่ยวและสื่อความหมายเกี่ยวกับวิถีชาวนาบ้านผาหมอนของมัคคุเทศก์ท้องถิ่นตามโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนาที่ทีมวิจัยได้ออกแบบไว้ในเบื้องต้น โดยการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ทีมวิจัยได้ทำการรับนักท่องเที่ยวจำนวน 30 คน ประกอบด้วย เจ้าหน้าที่จากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จำนวน 5 คน นักท่องเที่ยว จำนวน

5 คน ตัวแทนทีมวิจัยโครงการการท่องเที่ยววิถีชาวนาจากชุมชนหัวทุ่งอำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ จำนวน 4 คน และทีมสื่อมวลชนจำนวน 16 คน

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าจากการที่ทีมวิจัยมีโอกาสดำเนินการต้อนรับนักท่องเที่ยวมาแล้ว 1 ครั้ง รวมถึงการรับคณะศึกษาดูงานที่ได้เข้ามาเรียนรู้เกี่ยวกับการบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนได้ทำให้ทีมวิจัยได้รับทราบจุดแข็งและจุดอ่อนของโปรแกรมการท่องเที่ยววิถีชาวนาที่ได้รับการออกแบบขึ้นรวมถึงได้รับประสบการณ์ ประกอบกับการพิจารณาความคิดเห็นและข้อเสนอแนะของนักท่องเที่ยวกลุ่มต่าง ๆ จากกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งก่อนหน้า ทีมวิจัยจึงได้ประชุมเพื่อปรับเปลี่ยนรายละเอียดโปรแกรมท่องเที่ยวและการจัดการ โปรแกรมท่องเที่ยวบางประการเพื่อทีมวิจัยสามารถดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้อย่างเหมาะสม โดยโปรแกรมท่องเที่ยวที่ได้รับการปรับปรุงและจะได้นำมาใช้ในกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้อย่างประกอบด้วยรายละเอียด ดังนี้

วันแรก

- 11.00 น. นักท่องเที่ยวเดินทางถึงศาลาประชาคมหมู่บ้าน หัวหน้าโครงการวิจัยกล่าวต้อนรับ แนะนำความเป็นมาของกิจกรรมการท่องเที่ยวและทีมวิจัย
- 12.00 น. รับประทานอาหารกลางวัน
- 13.00 น. แนะนำบริบทชุมชน ณ บริเวณโบสถ์นักบุญเปโตร
- 14.00 น. แหล่งเรียนรู้ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน
 - กิจกรรมเรียนรู้การจักสานและการทอผ้า
 - ฐานการข้าวพระราชทานบ้านผาหมอน
 - บ้านโบราณของชาวปกากะญอ
 - องค์ความรู้เกี่ยวกับบ้านโบราณของชาวปกากะญอ
 - เรียนรู้การดำข้าวด้วยครกกระเดื่อง การทำขนมข้าวต้มมัด (เมตอ) และการทำแป้งเหล้า
- 16.30 น. เข้าพักนอนในบ้านพักแบบโฮมสเตย์และรีสอร์ทชุมชน

วันที่สอง

- 08.00 น. นักท่องเที่ยวรวมตัวกันที่ศาลาประชาคมหมู่บ้าน
- 08.30 น. ดำเนินกิจกรรมเส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนาบ้านผาหมอน
- 11.30 น. เดินทางถึงศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน
- 12.00 น. รับประทานอาหารกลางวัน
- 13.00 น. เวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่อกิจกรรมท่องเที่ยว
- 14.00 น. นักท่องเที่ยวเดินทางกลับ

นอกจากการปรับเปลี่ยนกิจกรรมท่องเที่ยวเพื่อความเหมาะสมของโปรแกรมท่องเที่ยวที่จะใช้ในกิจกรรมทดลองท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนแล้ว จากข้อเสนอแนะของนักท่องเที่ยวในกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งที่ผ่านมาซึ่งเสนอว่าอัตราค่าใช้จ่ายในกิจกรรมท่องเที่ยวมีอัตราที่สูง ทำให้ยากต่อการแข่งขันในตลาดการท่องเที่ยวในปัจจุบัน ทีมวิจัยจึงได้ร่วมกับประชุมเพื่อปรับเปลี่ยนอัตราค่าบริการกิจกรรมท่องเที่ยวโปรแกรมการท่องเที่ยววิถีชาวนาให้มีความเหมาะสมกับแนวโน้มของตลาดการท่องเที่ยวในปัจจุบันที่กลุ่มนักท่องเที่ยวมีลักษณะเป็นกลุ่มนักท่องเที่ยวขนาดเล็กและมีกำลังซื้อจำกัด เช่น กลุ่มครอบครัว กลุ่มนักเรียน นักศึกษาที่เดินทางท่องเที่ยวด้วยตัวเอง ฯลฯ เพื่อให้โปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนาสามารถแข่งขันในตลาดการท่องเที่ยวโดยชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีรายละเอียดของการคิดราคาดังนี้

ตารางที่ 6 การคิดอัตราค่าบริการ โปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอน

รายการ	1 คน	2 คน	3 คน	4 คน	5 คน
ที่พัก	300	600	900	1,200	1,500
อาหาร	480	960	1,440	1,920	2,400
กิจกรรม	600	600	600	600	600
ค่าธรรมเนียมชุมชน	40	80	120	160	200
ไกด์	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
ค่าใช้จ่ายรวม	2,420	3,240	4,060	4,280	5,700
ค่าบริการจัดการ (30% ของค่าใช้จ่ายรวม)	726	972	1,218	1,284	1,710
รวม	3,146	4,212	5,278	5,564	7,410

การวางแผนการบริหารจัดการโปรแกรม

การดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ ทีมวิจัยได้ได้นำหลัก S/M/S (Service/ Meaning/ Safety) ซึ่งเป็นหลักการในการวางแผนการบริหารจัดการโปรแกรมท่องเที่ยว 3 ด้าน ได้แก่ด้านการบริการ การสื่อความหมาย และจุดเสียดมาใช้ในการวางแผนการดำเนินงานด้านการบริหารจัดการ โปรแกรมท่องเที่ยว รวมถึงเตรียมความพร้อมของชุมชนสำหรับการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว จากการวางแผนการบริหารจัดการการท่องเที่ยวด้วยหลักการ S/M/S ทำให้ทีมวิจัยได้รับแผนการจัดการโปรแกรมท่องเที่ยวสำหรับการเตรียมความพร้อมกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวโดยมีรายละเอียด ดังนี้

ตารางที่ 7 การวางแผนการบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผามอน

กิจกรรม	การสื่อความหมายและความสำคัญ ของกิจกรรม	การบริการ	การดูแลรักษาความปลอดภัย	ผู้รับผิดชอบ
วันที่หนึ่ง				
นักท่องเที่ยวเดินทางถึง ชุมชน ห้วยหน้า โครงการวิจัยกล่าวต้อนรับ และแนะนำความเป็นมา ของกิจกรรมการท่องเที่ยว และทีมวิจัย	- ความเป็นมาของการพัฒนา กิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผามอน -แนะนำทีมวิจัย -ภาพรวมของกิจกรรมการ ท่องเที่ยว	- การจัดสถานที่จอดรถ - ห้องสุขา - น้ำดื่ม	-	<u>ผู้บรรยาย</u> - นายบุญทา พุกขามิพลี - นายธรรมชาติ พนากำเนิดสกุล (ผู้ใหญ่บ้าน) <u>ผู้จัดเตรียมสถานที่และน้ำดื่ม</u> - ทีมวิจัย
รับประทานอาหาร กลางวัน	- อาหารท้องถิ่นแบบชาวปกา เกอะญอบ้านผามอน	<u>เมนูอาหาร</u> - ผักผักรวม -แกงเหิน - น้ำพริกปลากระป๋อง + ผักดัม	-	<u>ผู้ประกอบอาหาร</u> - กลุ่มแม่บ้าน
แนะนำบริบทชุมชน ณ โบสถ์คาทอลิกนักบุญเป โตร	- ประวัติความเป็นมาของชุมชนผามอน - ข้อมูลพื้นฐานและสภาพทั่วไป ของชุมชน	-	-ไม่ทำ	<u>ผู้บรรยาย</u> - นายสุปอย บรรพตวนา - นายณรงค์ชัย วอปือ

				<u>ผู้ช่วยดูแลนักท่องเที่ยว</u> - นายสมศักดิ์ ดำรงอุษาไพโร -นายกมล รัตนบรรพตศรี
แหล่งเรียนรู้ศูนย์เรียนรู้วิถี ชาว น า ชา ตี พันธ์ ภู ฏ ป ก า เกะฅูบบ้านผาหมอน - บ้านโบราณของชาวปกา เกะฅูบ - กิจกรรมเรียนรู้การจัก สานและการทอผ้า - เรียนรู้การดำข้าวและการ ทำข้าวต้มมัด (เมตอ) และ ข้าวจี (เมตอพิ)	<u>บ้านโบราณของชาวปกาเกะฅูบ</u> - กระบวนการสร้าง - องค์ประกอบบ้าน - ความเชื่อเกี่ยวกับบ้าน <u>การจักสานและการทอผ้า</u> - บทบาทหน้าที่ของเครื่องจักสาน และผ้าทอ - วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการจักสาน และทอผ้า - วิธีการจักสานและการทอผ้า <u>เรียนรู้การดำข้าวและการทำข้าวต้ม</u> <u>มัด (เมตอ)</u> - วิธีการดำข้าวด้วยครกกระเดื่อง แบบดั้งเดิม - วิธีการทำขนมข้าวต้มมัด	-	-	<u>ผู้รู้ด้านการจักสาน</u> - นายตะโพ ดงศักดิ์ศรี - นายเกษม ดิถีนวลัย - นายโชคชัย ไพโรบรรเจิด <u>ผู้รู้ด้านการทอผ้า</u> - นางจิราพร ชีววุฒิโอภาส - พัชรินทร์ พุกขานิยมพลี -นางสาวสุพัตรา บุญทา <u>ผู้รู้ด้านการดำข้าว</u> - นางแพร พนากำเนิดสกุล - จันทา ไพโรบรรเจิด <u>ผู้รู้ด้านการทำข้าวต้มมัด</u> - สุบอย พุกขานิยมพลี - ลดา พุกขานิยมพลี <u>ผู้รู้ด้านการทำขนมข้าวจี</u> - สุวรรณ บรรพตวนา - ทรายวุฒิ หารยาพนาไพโร

				- นายพีระพงษ์ เกษมสุขพนาวัลย์
เข้าพักผ่อนในบ้านพักแบบ โฮมสเตย์และ รีสอร์ท ชุมชน	- สัมผัสวิถีชีวิตของคนในชุมชน ฟังเรื่องเล่า คำนานเกี่ยวกับข้าวและ ชุมชน ฟังดนตรีท้องถิ่น (เตห่านา)	<u>ที่พัก</u> - รีสอร์ทชุมชน บ้านอิงผาชม ดาว (บ้านผาหมอนใหม่) - บ้านเกอญอ เฮ้าส์ (ศูนย์เรียนรู้ วิถีชาวนาบ้านผาหมอน - โฮมสเตย์ จำนวน 4 หลัง - บ้านนายสุปอย บรรพटना - บ้านนายณรงค์ชัย วอปือ - นายอนุสรณ์ บรรพตศิริไพร - สุภาพร ขจิวิไลลักษณ์		- เจ้าของบ้านพัก
วันที่สอง				
กิจกรรมเส้นทางศึกษาวิถี ชาวนาบ้านผาหมอน	- เรียนรู้วิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาส เกอะญอบ้านผาหมอนในมิติต่าง ๆ ตั้งแต่รูปแบบการเพาะปลูก พันธุ์ ข้าว ภูมิปัญญาและพิธีกรรมเกี่ยว กับข้าว ทดลองเกี่ยวข้าว รวมถึงภูมิ ปัญญาการใช้ประโยชน์จากไฟและ สมุนไพรจากป่า	- มัคคุเทศก์ท้องถิ่นและผู้ช่วย - เกียวสำหรับนักท่องเที่ยว ทดลองเกี่ยวข้าว	- ยาสამัญประจำบ้าน 2 ชุด - น้ำดื่ม - ไม้เท้า	แบ่งกลุ่มนักท่องเที่ยวเป็น 2 กลุ่มกลุ่มละ 15 คน ต่อมัคคุเทศก์ ท้องถิ่น 1 คนและผู้ช่วย มัคคุเทศก์ท้องถิ่นกลุ่มละ 2 คน แต่ละกลุ่มเริ่มต้นการดำเนิน กิจกรรม 10 นาที โดยทีมวิจัยได้ กำหนดผู้ทำหน้าที่ผู้นำเที่ยวแต่ละ กลุ่ม ดังนี้

				<u>ผู้นำเที่ยว</u> กลุ่มที่ 1 : - นายสมศักดิ์ ดำรงอุษาไพโร (มัคคุเทศก์ท้องถิ่น) - นายสุวรรณ บรรพตวนา (ผู้ช่วยมัคคุเทศก์ท้องถิ่น) - นายชราวุฒิ หารรักษาไพโร (ผู้ช่วยมัคคุเทศก์ท้องถิ่น) กลุ่มที่ 2 : - นายกมล รัตนบรรพตศรี (มัคคุเทศก์ท้องถิ่น) - นายรัชชัย เกสรเสาวคนธ์ (ผู้ช่วยมัคคุเทศก์ท้องถิ่น) - นายพีระพงษ์ เกษมสุขพนาวัลย์ (ผู้ช่วยมัคคุเทศก์ท้องถิ่น)
รับประทานอาหาร กลางวัน	- อาหารท้องถิ่นแบบชาวปกา เกอะญอบ้านผาหมอน	<u>เมนูอาหาร</u> - แกงข้าวคั่ว - ส้มมะเขือแจ้ - ไข่เจียวเหนม	-	- กลุ่มแม่บ้าน

		<u>เครื่องมือ</u> - น้ำส้วม		
เวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ต่อ กิจกรรม ท่องเที่ยว	- รับฟังความคิดเห็นจาก นักท่องเที่ยวเพื่อปรับปรุงการ บริหารจัดการการท่องเที่ยววิธี ชาวนาของชุมชน	- เตรียมสถานที่จัดเวที	-	- ทีมวิจัย

การจัดการที่พัก

การดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ทีมวิจัยได้แบ่งนักท่องเที่ยวให้พักในบ้านพัก 3 รูปแบบ ได้แก่ 1) การเข้าพักในรีสอร์ทชุมชน โดยทีมวิจัยได้เลือกบ้านอิงผาชมดาว (บ้านผาหมอนใหม่) สำหรับรองรับกลุ่มสื่อมวลชน เนื่องจากเป็นบ้านพักขนาดใหญ่ที่สามารถรองรับนักท่องเที่ยวกลุ่มใหญ่ได้อย่างพอเพียง รวมถึงสามารถรองรับสัมภาระของผู้เข้าพักได้อย่างเป็นสัดส่วน 2) บ้านเกอญอ เฮ้าส์ และ 3) การเข้าพักในรูปแบบแบบพักโฮมสเตย์ซึ่งถือเป็นรูปแบบการจัดการบ้านพักรูปแบบใหม่ที่ชุมชนผาหมอนยังไม่ได้ดำเนินการพัฒนาอย่างเป็นระบบ การทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ทีมวิจัยจึงได้คัดเลือกบ้านพักโฮมสเตย์ที่มีความพร้อมเพื่อการทดลองรับนักท่องเที่ยวในรูปแบบดังกล่าว โดยมีรายละเอียดจำนวนรับนักท่องเที่ยว ดังนี้

ตารางที่ 8 การจัดการที่พักกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว

บ้านพัก	จำนวนรับ
บ้านอิงผาชมดาว (รีสอร์ทชุมชน บ้านผาหมอนใหม่)	สื่อมวลชน
โฮมสเตย์ณรงค์ชัย วอปือ	4 คน
โฮมสเตย์สุปอย บรรพตวนา	4 คน
โฮมสเตย์สุภาพร จิวิไลลักษณ์	4 คน
โฮมสเตย์อนุสรณ์ บรรพตศิริไพร	2 คน
บ้านเกอญอ เฮ้าส์ (ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอน)	1 คน

การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและรับฟังข้อเสนอแนะของนักท่องเที่ยว กิจกรรมทดลองท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอน วันที่ 3 - 4 พฤศจิกายน 2561

การบริหารจัดการ

- ควรมีการจัดเตรียมสื่อ เช่น เอกสารแผ่นพับ ไกด์บุ๊ก เป็นต้น เพื่อให้ข้อมูลเกี่ยวกับกิจกรรมท่องเที่ยวในเบื้องต้น
- ควรมีป้ายประชาสัมพันธ์ และป้ายบอกข้อมูลการติดต่อเพื่อเข้ามาท่องเที่ยวในชุมชนให้แก่นักท่องเที่ยวและผู้สนใจ
- การออกแบบกิจกรรม และการนำเสนอเนื้อหาและเรื่องราวของแต่ละกิจกรรมท่องเที่ยวยังไม่ปะติดปะต่อกัน ทำให้ไม่เห็นความสัมพันธ์ของแต่ละกิจกรรมท่องเที่ยว
- กิจกรรมท่องเที่ยวในแต่ละจุดมีลักษณะเหมือนการจัดวาง ทำให้รู้สึกขาดความเป็นธรรมชาติของความเป็นชุมชน
- กิจกรรมท่องเที่ยวแน่นเกินไป น่าจะแบ่งกิจกรรมแยกออกเป็นแต่ละทริปเพื่อการเรียนรู้ในเชิงลึก

- การจัดการนักท่องเที่ยวของมณฑลเทศกัระหว่างกิจกรรมท่องเที่ยวยังไม่ดีแม้จะมีการวางแผนแบ่งจำนวนนักท่องเที่ยว 5 คน /ไกด์ 1 คน

- ควรจัดทำแผนที่ (mapping) เส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนาเพื่อให้นักท่องเที่ยวทราบข้อมูลเบื้องต้นของแหล่งเรียนรู้แต่ละจุด

- เส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนาอาจแวะเที่ยวเฉพาะจุดสำคัญ ไม่จำเป็นที่จะต้องเดินไปทุกจุดที่มีการทำนา

- ควรออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยวหลาย ๆ โปรแกรมตามความแตกต่างของฤดูกาล

การสื่อความหมาย

- ไม่มีการบอกเล่าภาพรวมของกิจกรรมท่องเที่ยวก่อนการดำเนินกิจกรรม

- การนำเสนอข้อมูลยังไม่ทำให้นักท่องเที่ยวเห็นภาพวิถีชาวนาของชุมชนทั้งกระบวนการ

ข้อเสนอแนะอื่น ๆ

- นักท่องเที่ยวคาดหวังจะได้สัมผัสวิถีชีวิตจริงของชุมชน

- การเพาะปลูกข้าวพระราชทานจะมีโอกาสทำให้ข้าวพันธุ์ดั้งเดิมสูญหายไปหรือไม่

- การนำเสนอข้อมูลกิจกรรมท่องเที่ยวแต่ละจุดของมณฑลเทศกัท้องถิ่นจะเป็นมาตรฐานเดียวกันหรือไม่

- กิจกรรมเดินศึกษาเส้นทางวิถีชาวนาในวันที่สองของโปรแกรมท่องเที่ยวเริ่มสายเกินไปทำให้สภาพอากาศร้อน

- น่าจะมีเครื่องแต่งกายท้องถิ่นให้นักท่องเที่ยวเช่าเพื่อถ่ายรูป

- พัฒนาผลิตภัณฑ์อื่น ๆ ให้มีความหลากหลาย และราคาต่ำลงเพื่อเหมาะสมกับนักท่องเที่ยวกลุ่มต่าง ๆ

- หากนักท่องเที่ยวมีเพิ่มมากขึ้นชุมชนควรมีมาตรการในการคัดเลือักท่องเที่ยวที่เหมาะสมเพื่อป้องกันชุมชนบอบซ้ำ

- อาจห่ออาหารไปรับประทานระหว่างทางเดินเส้นทางศึกษาธรรมชาติ

ภาพที่ 42 ทีมวิจัยกล่าวต้อนรับนักท่องเที่ยว กิจกรรมทดลองท่องเที่ยววันที่ 3-4 พฤศจิกายน 2561

ภาพที่ 43 นักท่องเที่ยวเรียนรู้ประวัติความเป็นมาของชุมชน

ภาพที่ 44 เรียนรู้การทำอาหารจากข้าว

ภาพที่ 45 การเรียนรู้การเพาะปลูกข้าว

รูปที่ 46 ทดลองเกี่ยวข้าวในแปลงนา

รูปที่ 47 ทีมวิจัยและนักท้องถิ่น

เวทีถอดบทเรียนกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว

หลังจากการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวแล้ว ทีมวิจัยได้จัดเวทีวิเคราะห์และประเมินตนเองต่อกิจกรรมท่องเที่ยว โดยเฉพาะปัญหาในการดำเนินกิจกรรม และแนวทางในการแก้ไขปัญหาในเบื้องต้นเพื่อการปรับปรุงและพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวนา รวมถึงการบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอนอย่างมีประสิทธิภาพในอนาคต

ข้อจำกัดและปัญหาที่พบจากการดำเนินกิจกรรม

จากการจัดเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่อกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว ทีมวิจัยพบว่าข้ออ่อนของทีมวิจัยในการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว ได้แก่ การบริหารจัดการยังไม่เป็นระบบทำให้ไม่สามารถซึ่งประกอบด้วยประเด็นสำคัญ ได้แก่

จำนวนนักท่องเที่ยวและการควบคุมดูแลนักท่องเที่ยว

ปัญหาสำคัญในด้านการบริหารจัดการกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว ได้แก่ การจัดกลุ่มนักท่องเที่ยว ในกิจกรรมการเดินทางศึกษาเส้นทางวิถีชาวนา แม้ว่าการดำเนินกิจกรรมทีมวิจัยจะได้ร่วมกันวางแผนการบริหารจัดการกลุ่มท่องเที่ยวโดยการแบ่งกลุ่มนักท่องเที่ยวเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มละ 15 คน ต่อผู้นำเที่ยว 3 คน อย่างไรก็ตาม เมื่อดำเนินกิจกรรมแล้วพบว่าผู้นำเที่ยวยังไม่สามารถควบคุมดูแลนักท่องเที่ยวได้อย่างทั่วถึง เนื่องจากผู้นำเที่ยวยังคงขาดประสบการณ์ในการเป็นผู้นำเที่ยวหลักซึ่งมีหน้าที่ทั้งการสื่อความหมาย การควบคุมดูแลนักท่องเที่ยว รวมถึงการควบคุมเวลาการดำเนินกิจกรรม ทำให้พบว่าการดำเนินกิจกรรมนักท่องเที่ยวออกนอกเส้นทางท่องเที่ยวบ่อยครั้ง รวมถึงนักท่องเที่ยวไม่ได้รับข้อมูลจากการสื่อความหมายของมัคคุเทศก์ท้องถิ่นในแหล่งเรียนรู้แต่ละจุดอย่างเท่าเทียมกัน

การจัดการเวลาการเดินทาง

การดำเนินกิจกรรมเดินทางศึกษาเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนา ทีมวิจัยได้แบ่งกลุ่มนักท่องเที่ยวออกเป็น 2 กลุ่ม และวางแผนให้นักท่องเที่ยวแต่ละกลุ่มเริ่มต้นกิจกรรมท่องเที่ยวห่างกันเป็นระยะเวลา 10 นาที หากแต่เมื่อดำเนินกิจกรรม นักท่องเที่ยวบางส่วนไม่ได้เริ่มเดินทางศึกษาเส้นทางวิถีชาวนาจากจุดเริ่มต้นที่ทีมวิจัยได้กำหนดไว้ (ศาลาประชาคมหมู่บ้าน) จึงทำให้นักท่องเที่ยวทั้งสองกลุ่มมีระยะการเดินทางไม่ห่างกันมากนัก กระทั่งรวมเป็นกลุ่มเดียวกันจนเป็นนักท่องเที่ยวกลุ่มใหญ่ตั้งแต่ช่วงต้นของเส้นทางศึกษาวิถีชาวนา ส่งผลต่อการจัดการนักท่องเที่ยวของผู้นำทางทำได้ยากมากยิ่งขึ้น

องค์ความรู้ในการสื่อความหมาย

การนำเสนอข้อมูลของมัคคุเทศก์ท้องถิ่นแต่ละคนยังมีรายละเอียดของเนื้อหาที่ไม่เท่าเทียมกัน เนื่องจากการท่องเที่ยววิถีชาวนาเป็นกิจกรรมท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ของชุมชน มัคคุเทศก์ท้องถิ่นยังไม่มี ความชำนาญในการนำองค์ความรู้วิถีชาวนามาใช้ในการสื่อสารแก่นักท่องเที่ยว ทำให้นักท่องเที่ยวได้รับ ข้อมูลความรู้เกี่ยวกับวิถีชาวนาอย่างไม่เป็นระบบมากนัก

สภาพแวดล้อมของชุมชน

สภาพแวดล้อมในชุมชนยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยมากนัก โดยเฉพาะด้านความสะอาดตาม เส้นทางท่องเที่ยวภายในชุมชน เส้นทางศึกษาวิถีชาวนา รวมถึงสภาพแวดล้อมรายรอบบ้านพักโฮมสเตย์ที่มี ขยะค่อนข้างมาก ซึ่งปัญหาด้านสภาพแวดล้อมนี้เป็นปัญหาที่จำเป็นต้องพัฒนาในระดับชุมชนต่อไปในอนาคต

แนวทางการปรับปรุงและพัฒนาเบื้องต้น

จากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของทีมวิจัยในประเด็นปัญหาจากการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวทำให้ทีมวิจัยได้ทราบข้อจำกัดและปัญหาจากการดำเนินกิจกรรมซึ่งได้แก่ปัญหาในการบริหารจัดการกลุ่มนักท่องเที่ยว ทีมวิจัยจึงได้พูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อค้นหาแนวทางในการปรับปรุงและพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยววิถีชานาซึ่งจะได้พัฒนาเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมท่องเที่ยวของชุมชนผาหมอนต่อไป โดยแนวทางในการปรับปรุงและพัฒนาที่ได้รับจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของทีมวิจัยประกอบด้วยแนวทางสำคัญ ดังนี้

กำหนดจำนวนนักท่องเที่ยวที่เหมาะสม

การบริหารจัดการกลุ่มนักท่องเที่ยวกิจกรรมเดินศึกษาวิถีชานาในกิจกรรมท่องเที่ยววันที่สอง ซึ่งทีมวิจัยได้แบ่งกลุ่มนักท่องเที่ยวเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มละ 15 คน โดยกำหนดให้มีผู้นำทางกลุ่มละ 3 คน ประกอบด้วยมัคคุเทศก์ท้องถิ่น 1 คน และผู้ช่วย 2 คน อย่างไรก็ตาม จากการดำเนินกิจกรรมทำให้พบว่าผู้นำเที่ยวไม่สามารถควบคุมและจัดการนักท่องเที่ยวได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น ในระยะเริ่มต้นของการจัดการท่องเที่ยววิถีชานาชุมชนควรกำหนดจำนวนนักท่องเที่ยวในกิจกรรมเดินป่าศึกษาธรรมชาติให้มีจำนวนกลุ่มละ 6 คนต่อผู้นำเที่ยว 2 คน เพื่อความเหมาะสมกับศักยภาพในการจัดการกลุ่มนักท่องเที่ยวในช่วงระยะเริ่มต้นการดำเนินกิจกรรม หลังจากนั้นอาจปรับเปลี่ยนจำนวนนักท่องเที่ยวตามความเหมาะสม

ปฏิบัติตามแผนกิจกรรมที่ได้กำหนดไว้อย่างเคร่งครัด

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าในการดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยว ทีมวิจัยได้ร่วมกันวางแผนการดำเนินงานมาแล้วอย่างเหมาะสม อย่างไรก็ตาม ในระหว่างการดำเนินกิจกรรมทีมวิจัยได้พบอุปสรรคและข้อจำกัดบางประการที่ทำให้ไม่สามารถดำเนินกิจกรรมตามแผนการดำเนินกิจกรรมได้ทั้งหมดซึ่งได้ส่งผลให้เกิดปัญหาในการจัดการดำเนินการทดลองท่องเที่ยวในหลายด้าน ตั้งแต่ปัญหาในการบริหารและจัดการโปรแกรม รวมถึงการควบคุมดูแลนักท่องเที่ยวในระหว่างการทำกิจกรรม ดังนั้น ทีมวิจัยจึงเห็นว่าในการดำเนินการจัดการท่องเที่ยววิถีชานาจึงต้องดำเนินกิจกรรมตามแผนงานที่ได้กำหนดไว้อย่างเคร่งครัดเพื่อให้การดำเนินกิจกรรมท่องเที่ยวสามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพตลอดการดำเนินกิจกรรมท่องเที่ยว

พัฒนาทักษะนักท่องเที่ยวท้องถิ่น

นอกจากการปรับปรุงการบริหารจัดการกลุ่มนักท่องเที่ยวแล้ว แนวทางการปรับปรุงสำคัญที่สัมพันธ์กับจัดการโปรแกรมท่องเที่ยวและการดำเนินกิจกรรมท่องเที่ยว ได้แก่การพัฒนาทักษะของนักท่องเที่ยวท้องถิ่น ตั้งแต่ทักษะในการนำเสนอข้อมูลซึ่งมัคคุเทศก์ท้องถิ่นแต่ละคนควรนำเสนอข้อมูลในระดับที่เท่าเทียมกัน รวมถึงพัฒนาบทบาทของการเป็นผู้นำเที่ยวที่สามารถควบคุมและดูแลนักท่องเที่ยวได้อย่างมีประสิทธิภาพในทุกมิติทั้งในด้านการสื่อความหมาย การบริการ การดูแลรักษาความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยว ซึ่งปัจจุบันอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์มีการจัดการอบรมมัคคุเทศก์ท้องถิ่นอย่างต่อเนื่องเป็นประจำทุกปี รวมถึงหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐได้เข้ามาจัดอบรมมัคคุเทศก์ท้องถิ่นในชุมชนเป็นระยะ หากแต่ในระยะที่ผ่านมาคนในชุมชนยังไม่ได้ให้ความสนใจเข้าร่วมอบรมมากนัก อย่างไรก็ตาม กลุ่ม

ท้องเที่ยวของชุมชนจะถือโอกาสที่หน่วยงานต่าง ๆ จัดอบรมอบรมกลุ่มท้องเที่ยวในพื้นที่ที่เป็นเวทีที่จะผลักดันให้คนในชุมชนที่สนใจได้มีโอกาสในการฝึกฝนทักษะการเป็นมัคคุเทศก์ท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ เพื่อเสริมสร้างทักษะให้แก่คนในชุมชนสามารถทำหน้าที่มัคคุเทศก์ท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพในอนาคต

พัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์เพื่อรองรับนักท่องเที่ยว

ทีมวิจัยมีความคิดเห็นร่วมกันว่าสมาชิกบ้านพักโฮมสเตย์ควรร่วมกันพัฒนาบ้านพักแบบโฮมสเตย์อย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ โดยในการพัฒนาในเบื้องต้นทีมวิจัยจะได้ดำเนินการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อการสร้างมาตรฐานบ้านพักโฮมสเตย์ของชุมชนร่วมกันเพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์ของชุมชนในระยะเริ่มต้น

ขณะเดียวกัน กลุ่มท้องเที่ยวยังได้วางแผนที่จะทำการศึกษาดูงานการจัดการบ้านพักแบบโฮมสเตย์จากชุมชนท้องเที่ยวที่ประสบความสำเร็จเพื่อนำประสบการณ์จากการศึกษาดูงานมาปรับใช้กับการพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์ของชุมชน ทีมวิจัยจึงได้ดำเนินกิจกรรมศึกษาดูงานโดยการสนับสนุนของทีมพี่เลี้ยงโครงการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น ณ บ้านแม่กำปอง อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 5-6 มกราคม 2562 ซึ่งทำให้ทีมวิจัยและผู้เข้าร่วมกิจกรรมได้เรียนรู้การบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านแม่กำปองในประเด็นต่าง ๆ ตั้งแต่ความเป็นมาของการดำเนินการจัดการท่องเที่ยวโดยชุมชน ระบบการบริหารจัดการท่องเที่ยว ได้แก่ ต้นทุนของชุมชน โปรแกรมท่องเที่ยว ผลิตภัณฑ์ชุมชน การคิดราคา ผลกระทบจากการท่องเที่ยว และปัจจัยของความสำเร็จของการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านแม่กำปอง รวมถึงผู้เข้าร่วมกิจกรรมยังได้เรียนรู้การจัดการบ้านพักแบบโฮมสเตย์เพื่อนำมาใช้ในการพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์ของชุมชนต่อไป

ภาพที่ 48 ฟังบรรยายเรื่องการบริหารจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านแม่กำปอง

ภาพที่ 49 เรียนรู้การบริหารจัดการบ้านพักโฮมสเตย์

ภาพที่ 50 เทียวชมเส้นทางเดินศึกษาธรรมชาติ

ภาพที่ 51 สรุปบทเรียนและความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาดูงานบ้านแม่กำปอง

โดยจากการศึกษาดูงานในครั้งนี้ผู้เข้าร่วมกิจกรรมได้สรุปบทเรียนจากการดำเนินกิจกรรมโดยสามารถสรุปแนวทางที่ชุมชนจะสามารถนำไปใช้ในการพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยวของชุมชนบ้านผาหมอน โดยแบ่งเป็นประเด็นสำคัญ ดังนี้

- พัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์เบื้องต้น โดยเฉพาะการจัดพื้นที่พักผ่อนของนักท่องเที่ยวอย่างเป็นสัดส่วน
- พัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว เช่น การอบสมุนไพร
- การเพิ่มอาหารพื้นบ้านเป็นส่วนหนึ่งในเมนูอาหาร
- พัฒนามัคคุเทศก์ท้องถิ่น โดยเน้นการพัฒนากลุ่มคนรุ่นใหม่ด้วยกระบวนการต่าง ๆ เช่น การฝึกอบรม การปฏิบัติงานร่วมกับมัคคุเทศก์ท้องถิ่นที่มีประสบการณ์

การท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผาหมอนบนพื้นที่สื่อสาธารณะ

การดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวเมื่อวันที่ 3-4 พฤศจิกายน 2561 นอกจากจะเป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นเพื่อการทดลองการบริหารจัดการ “การท่องเที่ยววิถีชาวบ้าน” ซึ่งเป็นกิจกรรมท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ของชุมชนบ้านผาหมอนแล้ว จากการที่ทีมวิจัยยังได้เชิญสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ เข้าร่วมกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวในครั้งนี้ ทำให้กิจกรรมทดลองท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผาหมอนที่จัดขึ้นได้รับการนำเสนอผ่านสื่อต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ดังเช่น “ผาหมอน” ท่องข้าวในหุบเขา” คอลัมน์จุดประกาย หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ²⁰ “วิถีแห่งข้าว ที่บ้านผาหมอน @เชียงใหม่” เว็บไซต์ nairobiroo.com²¹ “บ้านผาหมอน” นอนกลางนา

²⁰ บิเบวา, “ผาหมอน” ท่องข้าวในหุบเขา” [ออนไลน์] คอลัมน์จุดประกาย กรุงเทพธุรกิจ เข้าถึงได้จาก <http://www.judprakai.com/explore/683> วันที่ 15 กันยายน 2561.

²¹ วรรณพร คณาวัฒน์กุล “วิถีแห่งข้าว ที่บ้านผาหมอน @เชียงใหม่” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <http://nairobiroo.com/travel/วิถีแห่งข้าว-บ้านผาหมอน/>, เข้าถึงเมื่อ 24 มกราคม 2562.

กินข้าวคอย” เว็บไซต์โพสต์ทูเดย์²² และ“บ้านผาหมอน วิถีข้าว วิถีชาวนา วิถีปลูกอะลู” จากเฟซบุ๊กเพจ “ผู้ขายนวล ๆ”²³ เป็นต้น

ภาพที่ 52 การเผยแพร่กิจกรรมการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนผ่านเฟซบุ๊กเพจ “ผู้ขายนวล ๆ”

ที่มา: [https:// hu-hu.facebook.com/iamnuan/posts/-บ้านผาหมอน-วิถีข้าว-วิถีชาวนา-วิถีปลูกอะลู-ข้าวคือชีวิตของคนปลูกอะลู-เราให้คว/696119917420269/](https://hu-hu.facebook.com/iamnuan/posts/-บ้านผาหมอน-วิถีข้าว-วิถีชาวนา-วิถีปลูกอะลู-ข้าวคือชีวิตของคนปลูกอะลู-เราให้คว/696119917420269/)

ภาพที่ 53 การเผยแพร่กิจกรรมการท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนผ่านเว็บไซต์กรุงเทพธุรกิจ

ที่มา: <http://www.judprakai.com/explore/683>

²² กาญจนา आयुวัฒน์ธัญชัย “บ้านผาหมอน’ นอนกลางนา กินข้าวคอย” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก www.posttoday.com/travel/576759 วันที่ 12 มกราคม 2562.

²³ “บ้านผาหมอน วิถีข้าว วิถีชาวนา วิถีปลูกอะลู” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก [https:// hu-hu.facebook.com/iamnuan/posts/-บ้านผาหมอน-วิถีข้าว-วิถีชาวนา-วิถีปลูกอะลู-ข้าวคือชีวิตของคนปลูกอะลู-เราให้คว/696119917420269/](https://hu-hu.facebook.com/iamnuan/posts/-บ้านผาหมอน-วิถีข้าว-วิถีชาวนา-วิถีปลูกอะลู-ข้าวคือชีวิตของคนปลูกอะลู-เราให้คว/696119917420269/), วันที่ 7 กันยายน 2561.

ภาพที่ 54 การเผยแพร่กิจกรรมการท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผาหมอนผ่านเว็บไซต์โพสต์ทูเดย์

ที่มา: <https://www.posttoday.com/travel/576759>

เรื่องราวจากกิจกรรมทดลองท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผาหมอนที่ได้นำเสนอผ่านสื่อต่าง ๆ ได้แสดงให้เห็นข้อมูลต่าง ๆ ของชุมชนที่ได้รับการนำมาใช้เป็นต้นทุนในการดำเนินการจัดการการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอน ตั้งแต่ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ข้อมูลการท่องเที่ยวของชุมชนผาหมอน รวมถึงองค์ความรู้เกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าวในมิติต่าง ๆ ซึ่งมีพื้นฐานสำคัญจากการดำเนินงานวิจัยโครงการ “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวชาติพันธุ์ปกากะญอบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่”

การเผยแพร่กิจกรรมทดลองท่องเที่ยวผ่านสื่อสาธารณะแขนงต่าง ๆ ดังตัวอย่างที่กล่าวถึงข้างต้นจึงเป็นกระบวนการหนึ่งที่ทำให้เกิดการเผยแพร่กิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวบ้านให้ออกสู่พื้นที่สาธารณะอย่างแพร่หลายมากยิ่งขึ้น ซึ่งถือเป็นช่องทางหนึ่งที่ทำให้กิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวบ้านผาหมอนเข้าถึงกลุ่มนักท่องเที่ยวและผู้สนใจเรียนรู้วิถีชีวิตของชาวบ้านผาหมอนได้มีทางเลือกในการทำกิจกรรมท่องเที่ยวที่หลากหลาย ซึ่งชุมชนจะได้ริเริ่มดำเนินการเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอนต่อไปในอนาคต

บทที่ 5

บทสรุป

โครงการ “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่” เป็นโครงการที่มีที่มาจากการทบทวนสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงวิถีการทำนาปลูกข้าวของชุมชนบ้านผาหมอนซึ่งทำให้คนในชุมชนพบว่าวิถีการทำนาของชุมชนได้ปรับเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็วในหลายด้าน โดยเฉพาะองค์ความรู้การเพาะปลูกข้าวตามวิถีชาติพันธุ์ปกาเกอญอที่นับวันเริ่มสูญหายไปจากรับรู้ของคนในชุมชนมากขึ้นทุกขณะ จากสถานการณ์ดังกล่าวทำให้คนในชุมชนได้ริเริ่มดำเนินงานวิจัยโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการรวบรวมองค์ความรู้วิถีชาวนาของกลุ่มชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน เพื่อนำองค์ความรู้ด้านวิถีชาวนาชาวปกาเกอญอบ้านผาหมอนมาใช้ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ที่เป็นรูปธรรมและสามารถถ่ายทอดองค์ความรู้วิถีชาวนาสู่คนในชุมชนได้อย่างเป็นระบบ รวมถึงสามารถนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวนาบ้านผาหมอนเพื่อเป็นสื่อกลางในการเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนกับคนภายนอก รวมถึงเพื่อการสร้างรายได้ให้แก่คนในชุมชน

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Participatory Action Research: PAR) โดยประกอบด้วยกระบวนการวิจัยสองขั้นตอน ได้แก่ ขั้นตอนที่ 1 การเก็บรวบรวมข้อมูลวิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอน และข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องผ่านการเก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วม ได้แก่ การลงพื้นที่สำรวจ การสัมภาษณ์ การเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ รวมถึงการค้นคว้าข้อมูลเอกสาร เพื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อสร้างองค์ความรู้วิถีชาวนาอย่างครอบคลุมและเป็นระบบ และขั้นตอนที่ 2 การนำองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้ในการกระบวนการการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอนที่เป็นรูปธรรม ประกอบด้วย ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอน และกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวนาเพื่อเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนกับคนภายนอก รวมถึงยังเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาและส่งเสริมการบริหารจัดการการท่องเที่ยวของชุมชน โดยจากการดำเนินงานวิจัยตลอดทั้งโครงการสามารถสรุปผลการดำเนินงานตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาได้ดังนี้

การรวบรวมองค์ความรู้วิถีชาวนาและภูมิปัญญาด้านการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่

จากการดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลวิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอญอบ้านผาหมอนตามประเด็นที่ทีมวิจัยได้ออกแบบไว้เบื้องต้น ประกอบด้วย ปฏิทินการทำนา ขั้นตอนและเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกข้าว พันธุ์ข้าวที่พบในชุมชนผาหมอน ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าว

อาหารจากข้าว และความเปลี่ยนแปลงของวิถีชาวบ้านผาหมอน โดยสามารถสรุปองค์ความรู้เป็นประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

ปฏิทินการทำนา

การดำเนินการเก็บข้อมูลกิจกรรมเกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าวในรอบปีของชุมชนเพื่อจัดทำปฏิทินการทำนาบ้านผาหมอนทำให้พบว่าวิถีการเพาะปลูกข้าวของคนในชุมชนเป็นวิถีการผลิตที่ยังคงพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก โดยชาวบ้านผาหมอนจะเริ่มเตรียมการเพาะปลูกข้าวตั้งแต่ช่วงเดือนเมษายน ได้แก่ การเตรียมเหมืองฝายรวมถึงการเตรียมพื้นที่เพาะปลูกข้าว เมื่อเข้าสู่ฤดูฝนหรือในราวเดือนพฤษภาคม ก็จะเข้าสู่กระบวนการเพาะปลูกข้าวจนกระทั่งเก็บเกี่ยวข้าวในช่วงเดือนตุลาคมถึงพฤศจิกายน โดยนอกจากกระบวนการเพาะปลูกจะสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่อย่างแนบแน่นแล้วยังแสดงให้เห็นว่ากิจกรรมการเพาะปลูกของคนในชุมชนผาหมอนยังมีบทบาทในการกำหนดวิถีการดำเนินชีวิตในรอบปีของคนในชุมชนอย่างแนบแน่น เช่น พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาและพิธีกรรมอื่น ๆ ของชุมชน รวมถึงกิจกรรมต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น การสร้างบ้าน หรือการแต่งงาน เป็นต้น

ขั้นตอนและเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกข้าว

งานศึกษานี้ได้นำเสนอข้อมูลการเพาะปลูกข้าวของชาวบ้านผาหมอนทั้งรูปแบบของการเพาะปลูกข้าวไร่และการทำนา ซึ่งการเพาะปลูกข้าวทั้งสองรูปแบบได้แสดงให้เห็นกระบวนการเพาะปลูกข้าวที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม เศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งได้รับการส่งเสริมและถ่ายทอดสืบต่อมาจากรุ่นสู่รุ่นจนกลายเป็นภูมิปัญญาของชาวปกาสัยบ้านผาหมอนที่ยังคงมีบทบาทต่อวิถีการเพาะปลูกข้าวของชุมชนตั้งแต่ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ใช้ในการเพาะปลูก ได้แก่ ทรัพยากรน้ำและที่ดิน การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูกข้าว รวมถึงความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชน

พันธุ์ข้าวที่พบในชุมชนผาหมอน

จากการเก็บข้อมูลพันธุ์ข้าวที่พบในชุมชนและในชุมชนใกล้เคียงพบว่าพันธุ์ข้าวที่มีการเพาะปลูกในพื้นที่ประกอบด้วยพันธุ์ข้าว 10 พันธุ์ โดยจากการศึกษาทำให้ทีมวิจัยได้รับองค์ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่พบในชุมชนในด้านต่าง ๆ ตั้งแต่ลักษณะของข้าวแต่ละพันธุ์โดยละเอียด ตั้งแต่ความเป็นมาของพันธุ์ข้าว ลักษณะทางกายภาพ ผลผลิตที่ได้รับต่อไร่ วิธีการหุง อีกทั้งยังแสดงให้เห็นเงื่อนไขของการเลือกเพาะปลูกพันธุ์ข้าวเพื่อได้รับผลผลิตที่เพียงพอต่อการบริโภคในชุมชนซึ่งประกอบปัจจัยต่าง ๆ หลายประการ ดังเช่น สภาพแวดล้อม สภาพอากาศ รวมถึงกระบวนการต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อปริมาณผลผลิตข้าวที่คนในชุมชนได้รับจากการเพาะปลูก เช่น การคัดสรรเมล็ดพันธุ์ การดูแลรักษาต้นข้าวและเมล็ดพันธุ์ข้าว ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ซึ่งส่งผลต่อผลผลิตข้าวที่เพาะปลูกในชุมชนเช่นเดียวกัน

ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าว

พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาของชุมชนผาหมอนเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับสรรพสิ่งที่อยู่รอบตัวในมิติต่าง ๆ ตั้งแต่ความสัมพันธ์ระหว่างคนในระดับชุมชน ได้แก่ พิธีกรรมผูกข้อมือ พิธีกินข้าวใหม่ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ได้แก่ พิธีผูกข้อมือควาย พิธีเรียก

ขวัญขอพรข้าว และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้แก่ พิธีกรรมเลี้ยงผีฝ่าย เลี้ยงผีนา ซึ่งตามความเชื่อของชาวบ้านผาหมอนการประกอบพิธีกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่การเพาะปลูก นอกจากนี้ ชุมชนผาหมอนยังปรากฏเรื่องราวความสำคัญของข้าวในเรื่องเล่าตำนานท้องถิ่น และบทาที่ได้รับถ่ายทอดสืบต่อมาซึ่งมีเนื้อหากล่าวถึงความเป็นมาและความสำคัญของข้าวเพื่อสั่งสอนลูกหลานให้รู้คุณค่าของข้าว ถือเป็นกลไกทางสังคมที่ทำให้คนในชุมชนตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของข้าวที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนมาอย่างยาวนาน

อาหารจากข้าว

อาหารจากข้าวของชาวบ้านผาหมอนประกอบด้วย อาหารคาว ได้แก่ แกงข้าวเบอะ (ตำพอเพาะ) แกงข้าวคั่ว (เขอะ) แกงหลน (โกะ) แหนม (ตำเขะถี่) อาหารหวาน ข้าวต้มมัด (เมตอ) ข้าวปุก (เมตอพิ) ข้าวเม่า และข้าวหลาม รวมถึงแป้งเหล้า และสุราพื้นบ้าน อาหารจากข้าวได้สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาการใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นในการประกอบอาหาร โดยเฉพาะข้าวซึ่งสามารถนำมาใช้เป็นวัตถุดิบในการประกอบอาหารได้หลากหลายประเภท โดยนอกจากข้าวจะเป็นวัตถุดิบในการประกอบอาหารเพื่อรับประทานในชีวิตประจำวันแล้ว อาหารจากข้าวยังเป็นสิ่งที่ใช้ประกอบในพิธีกรรมสำคัญของชุมชน อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นสภาพแวดล้อมและสังคมปกาเกอะญอบ้านผาหมอนได้เป็นอย่างดี

ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชนวนาชาติพันธุ์ปกาเกอะญอบ้านผาหมอน

จากข้อมูลที่ได้รับจากการดำเนินการเก็บข้อมูลวิจัย ประกอบกับการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของวิถีชนวนาบ้านผาหมอน ทำให้ทีมวิจัยพบว่าวิถีการเพาะปลูกข้าวของคนในพื้นที่สามารถจำแนกความเปลี่ยนแปลงสำคัญเป็นมิติต่าง ๆ ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบและกระบวนการเพาะปลูกข้าว อุปกรณ์และเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา และความเปลี่ยนแปลงของประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อเกี่ยวกับการทำนาของคนในชุมชน โดยปฏิเสธไม่ได้ว่าความเปลี่ยนแปลงวิถีชนวนาชุมชนผาหมอนสัมพันธ์กับเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงสภาพสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของสังคมไทยอย่างแนบแน่นจนทำให้คนในชุมชนต้องปรับตัวต่อกระแสของความเปลี่ยนแปลงที่ไหลบ่าเข้าสู่ชุมชนอย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาวิถีการเพาะปลูกข้าวของชาวปกาเกอะญอบ้านผาหมอนอย่างเป็นพลวัตแล้วจะพบว่าวิถีการผลิตข้าวของคนในชุมชนมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบและวิธีการในการผลิตข้าวตามความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย โดยเฉพาะการรับเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่จะช่วยทุนแรงและร่นระยะเวลาในการเพาะปลูกข้าวของคนในชุมชนได้มาก รวมถึงสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวได้อย่างเพียงพอต่อการบริโภคของชุมชนจนทำให้ปัญหาข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค ซึ่งเป็นปัญหาที่คนในชุมชนต้องเผชิญมาอย่างยาวนาน ได้หมดไปจากชุมชน หากแต่เมื่อพิจารณาในมิติวัฒนธรรมจะพบว่า วิถีการปลูกข้าวด้วยภูมิปัญญาของกลุ่มชาติพันธุ์มีแนวโน้มที่จะสูญหายไปจากชุมชนอย่างต่อเนื่อง เห็นได้อย่างชัดเจนจากประเพณีและพิธีกรรมในวิถีการผลิตข้าวบางพิธีกรรมซึ่งได้สูญหายไปจากชุมชนแล้ว เช่น พิธีผูกข้อมือควาย เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ทีมวิจัยจึงคาดหวังให้เกิดกระบวนการอนุรักษ์องค์ความรู้วิถีการเพาะปลูกข้าวของชุมชนอย่างครอบคลุมในทุกมิติเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้และถ่ายทอดองค์ความรู้วิถีการเพาะปลูกข้าวให้แก่คนใน

ชุมชนได้ตระหนักถึงคุณค่าขององค์ความรู้วิถีชาวนา รวมถึงยังคาดหวังว่าจะสามารถองค์ความรู้ที่ได้รับมาใช้เป็นพื้นฐานในการออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยวเพื่อเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และเผยแพร่องค์ความรู้วิถีชาวนาให้แก่คนภายนอกได้รับรู้ อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริมกิจกรรมการท่องเที่ยวของชุมชนเพื่อเพิ่มมูลค่าของการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอนได้อีกแนวทางหนึ่ง

องค์ความรู้ด้านวิถีชาวนาชาวปกาเกอะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่เพื่อการพัฒนาแหล่งเรียนรู้

จากการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงวิถีชาวนาชุมชนผาหมอนซึ่งได้ทำให้ทีมวิจัยเริ่มตระหนักถึงความสำคัญขององค์ความรู้วิถีการทำนาของชุมชนซึ่งนับวันมีแนวโน้มจะสูญหายไปจากบ้านผาหมอนมากขึ้นทุกขณะ ทีมวิจัยจึงได้ดำเนินการพัฒนาแหล่งเรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนเพื่อการรวบรวมและเผยแพร่องค์ความรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนโดยมีพื้นฐานมาจากข้อมูลที่ได้รับจากการดำเนินการเก็บข้อมูลในระหว่างที่ผ่านมา กระทั่งนำไปสู่การพัฒนา “ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์”

การดำเนินการพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนประกอบด้วยกระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รับจากการเก็บข้อมูลในระหว่างที่ผ่านมาเพื่อสร้างองค์ความรู้วิถีชาวนาที่เป็นระบบ และนำไปสู่การออกแบบแหล่งรวบรวมสื่อการเรียนรู้วิถีชาวนารูปแบบต่าง ๆ ตั้งแต่อาคารศูนย์เรียนรู้ซึ่งทีมวิจัยได้ออกแบบให้มีลักษณะเป็นบ้านโบราณของชาวปกาเกอะญอเพื่อแสดงให้เห็นวิถีการดำเนินชีวิต ภูมิปัญญา และระบบคิดที่สะท้อนผ่านองค์ประกอบต่าง ๆ ของบ้าน โดยประกอบด้วย บ้านแบบโบราณ ศาลาอเนกประสงค์ และครกกระเดื่องแบบโบราณ นอกจากนั้น ทีมวิจัยยังได้รวบรวมเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาแบบดั้งเดิมตามวิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกาเกอะญอ เพื่อเป็นสื่อในการเรียนรู้วิถีการเพาะปลูกข้าวของชาวบ้านผาหมอนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านวิถีชาวนาของคนในชุมชน

นอกจากศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอนจะเป็นแหล่งรวบรวมสื่อการเรียนรู้ประเภทต่าง ๆ แล้ว ทีมวิจัยยังคาดหวังให้ศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาเป็นพื้นที่ในการดำเนินกิจกรรม เพื่อการเผยแพร่องค์ความรู้วิถีชาวนาไปสู่คนภายนอก โดยเมื่อพิจารณาจุดเด่นของชุมชนผาหมอนแล้วพบว่าชุมชนมีศักยภาพในด้านการท่องเที่ยวค่อนข้างสูง จึงนำไปสู่กระบวนการพัฒนากิจกรรม “ท่องเที่ยววิถีชาวนา” เพื่อเป็นพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้านวิถีชาวนาบ้านผาหมอนระหว่างคนในชุมชนกับนักท่องเที่ยวอย่างเป็นระบบ รวมถึงเป็นการพัฒนาเพื่อยกระดับการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอนให้มีกิจกรรมท่องเที่ยวที่หลากหลายสามารถรองรับกลุ่มนักท่องเที่ยวได้อย่างครอบคลุมมากขึ้น อันนำไปสู่การสร้างรายได้ให้แก่การท่องเที่ยวของชุมชนต่อไป

การพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวนาที่เหมาะสมในชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่

การออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวนาประกอบด้วยกระบวนการต่าง ๆ ได้แก่ การวิเคราะห์องค์ความรู้วิถีชาวนาเพื่อการออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยว โดยจากการทบทวนและวิเคราะห์องค์ความรู้วิถีชาวนา

บ้านผาหมอนเพื่อการออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยว ทีมวิจัยคาดหวังให้กิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวนาเป็นพื้นที่ของการเรียนรู้องค์ความรู้เกี่ยวกับวิถีชาวนา รวมถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนอย่างครอบคลุม

กระบวนการออกแบบกิจกรรมท่องเที่ยวจากการดำเนินโครงการวิจัยจึงประกอบไปด้วย การสำรวจเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนาเพื่อการสร้างกิจกรรมการเรียนรู้วิถีการเพาะปลูกข้าวซึ่งประกอบด้วยจุดเรียนรู้ที่ทำให้นักท่องเที่ยวได้เรียนรู้ขั้นตอนการเพาะปลูกข้าว ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการเพาะปลูก พิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับการเพาะปลูกข้าว อาหารจากข้าว อีกทั้งยังมีจุดเรียนรู้เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากป่า นอกจากนี้ ทีมวิจัยยังได้ผนวกกิจกรรมที่บอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวบ้านผาหมอนซึ่งเป็นกิจกรรมท่องเที่ยวที่ชุมชนได้ดำเนินการมาแต่เดิม ได้แก่ การจักสาน การทอผ้า อันเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชนซึ่งสัมพันธ์กับวิถีการเพาะปลูกข้าวอย่างแนบแน่น

จากการร่วมกันออกแบบ “โปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนา” ทำให้ชุมชนได้รับโปรแกรมท่องเที่ยว 2 วัน 1 คืน ซึ่งทีมวิจัยได้ดำเนินกิจกรรมทดลองท่องเที่ยวตามโปรแกรม อัตราค่าบริการที่ได้ออกแบบไว้ รวมถึงพัฒนาบ้านพักแบบโฮมสเตย์เพื่อการพัฒนาทักษะการบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนาทั้งระบบ และทราบแนวโน้มของตลาดท่องเที่ยวซึ่งทีมวิจัยจะได้ผลักดัน การท่องเที่ยววิถีชาวนาเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยวโดยชุมชนบ้านผาหมอนเพื่อเป็นทางเลือกให้แก่นักท่องเที่ยวสำหรับการเข้ามาท่องเที่ยวในชุมชน อันจะนำไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนต่อไปในอนาคต

บทเรียนจากการดำเนินงาน

จากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่อการดำเนินกิจกรรมวิจัยเพื่อทบทวนและประเมินการดำเนินงานตลอดโครงการวิจัย ทำให้ทีมวิจัยได้รับทราบจุดแข็ง จุดอ่อนของการดำเนินงานทั้งในเชิงเนื้อหาและกระบวนการดำเนินงาน รวมถึงแนวทางในการพัฒนาและปรับปรุงการบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนา ซึ่งจะได้รับการผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมท่องเที่ยวของชุมชนในอนาคต อย่างไรก็ตามในส่วน of บทเรียนจากการดำเนินโครงการวิจัยในรายงานฉบับนี้จะนำเสนอข้อจำกัดที่พบจากการดำเนินโครงการวิจัย รวมถึงแนวทางในการปรับปรุงและพัฒนาในเบื้องต้นเป็นหลัก โดยจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของทีมวิจัยสามารถแบ่งเป็นประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

การดำเนินงานวิจัย

ปัญหาที่พบจากการดำเนินโครงการวิจัยตลอดระยะเวลาของการดำเนินงาน ได้แก่ การเรียบเรียงข้อมูลเพื่อนำเสนอข้อมูลในรูปแบบของรายงานวิจัย โดยแม้ทีมวิจัยจะมีการสืบค้นข้อมูลอย่างครบถ้วนและครอบคลุมในมิติต่าง ๆ ตามประเด็นที่ทีมวิจัยออกแบบไว้ในเบื้องต้นแล้ว แต่ในช่วงของการเขียนรายงานการวิจัย ทีมวิจัยไม่สามารถเรียบเรียงข้อมูลที่ได้รับได้อย่างเป็นระบบ เนื่องจากข้อจำกัดในด้านภาษา โดยเฉพาะภาษาเขียน ซึ่งทำให้ทีมวิจัยไม่สามารถเรียบเรียงข้อมูลได้อย่างเหมาะสม และต้องใช้ระยะเวลาในการดำเนินงานค่อนข้างมากซึ่งส่งผลให้การดำเนินงานล่าช้า

แนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยว

- พัฒนาระบบการบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนาซึ่งจำเป็นต้องฝึกฝนจากการปฏิบัติงานจริง เพื่อให้สามารถดำเนินการจัดการโปรแกรมได้อย่างเป็นมาตรฐาน รวมถึงสามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบการดำเนินงานได้ตามเงื่อนไขของนักท่องเที่ยวกลุ่มต่าง ๆ อย่างเหมาะสม

- การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวที่เป็นระบบ โดยเฉพาะการพัฒนาป้ายสื่อความหมายตามเส้นทางท่องเที่ยววิถีชาวนา และการปรับปรุงสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เพื่อการดูแลรักษาความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยวระหว่างเส้นทางเดินศึกษาวิถีชาวนา

- พัฒนาศูนย์พักพิงนักท่องเที่ยวเพื่อเพิ่มทักษะในการสื่อความหมาย และการบริหารจัดการ โปรแกรมท่องเที่ยวทั้งกระบวนการ ตั้งแต่การควบคุมเวลา การดูแลรักษาความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยว ซึ่งบ้านผาหมอนเป็นพื้นที่ที่มีหน่วยงานต่าง ๆ เข้ามาส่งเสริมการฝึกทักษะมัคคุเทศก์ท้องถิ่นเป็นระยะ ดังเช่น เทศบาลตำบลบ้านหลวง อุทยานแห่งชาติอินทนนท์ โครงการหลวงอินทนนท์ ซึ่งเป็นโอกาสที่คนในชุมชนจะได้รับการฝึกฝนการเป็นมัคคุเทศก์ท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ

- พัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์อย่างเป็นมาตรฐาน โดยในเบื้องต้นทีมวิจัยจะได้จัดกิจกรรมการศึกษาชุมชนท่องเที่ยวที่ประสบความสำเร็จในการจัดการบ้านพักแบบโฮมสเตย์เพิ่มเติมจากกิจกรรมวิจัยที่ได้ออกแบบไว้ เพื่อเรียนรู้กระบวนการจัดการบ้านพักแบบโฮมสเตย์ และนำมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินการพัฒนาบ้านพักโฮมสเตย์ของชุมชน

- การพัฒนาช่องทางการขายโปรแกรมท่องเที่ยววิถีชาวนาที่หลากหลาย ทั้งช่องของบริษัทที่เป็นพันธมิตรด้านการท่องเที่ยวที่ได้ดำเนินงานร่วมกันมากกว่า 14 ปี รวมถึงการประชาสัมพันธ์ของชุมชนเพื่อเพิ่มช่องทางในการเผยแพร่ข้อมูลท่องเที่ยวและช่องทางการรับนักท่องเที่ยวที่หลากหลาย

การดำเนินงานวิจัยโครงการ “การจัดการแหล่งเรียนรู้และพัฒนารูปแบบการท่องเที่ยววิถีชาวนาชาติพันธุ์ปกากะญอ บ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่” ทำให้ชุมชนผาหมอนสามารถรวบรวมองค์ความรู้วิถีชาวนาอย่างครอบคลุมและเป็นระบบ รวมถึงสามารถนำความรู้วิถีชาวนามาใช้ในการพัฒนาศูนย์เรียนรู้วิถีชาวนาบ้านผาหมอน รวมถึงการนำคุณค่าขององค์ความรู้ท้องถิ่นมาใช้ในการสร้างมูลค่าให้แก่คนในชุมชนผ่านการพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยววิถีชาวนาเพื่อเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนกับคนภายนอกซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาการท่องเที่ยวของชุมชนที่ได้ดำเนินการมาแล้วกว่า 14 ปี

อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานวิจัยนี้เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการพัฒนากิจกรรมท่องเที่ยวที่ชุมชนผาหมอนยังคงต้องพัฒนารายละเอียดของการดำเนินงานในด้านอื่น ๆ อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะด้านการพัฒนาผลิตภัณฑ์ท่องเที่ยววิถีชาวนาเพื่อให้สามารถแข่งขันในตลาดท่องเที่ยวได้อย่างมีประสิทธิภาพ รวมถึงการพัฒนากระบวนการบริหารจัดการการท่องเที่ยววิถีชาวนาของชุมชนอย่างเหมาะสม เพื่อเป็นกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนและคนภายนอกอย่างต่อเนื่อง ซึ่งจะส่งผลให้คุณค่าขององค์ความรู้ท้องถิ่นยังคงอยู่กับชุมชน ขณะเดียวกันยังสามารถนำองค์ความรู้ท้องถิ่นมาใช้ในการบริหารจัดการการ

ท่องเที่ยวเพื่อการสร้างรายได้ให้แก่คนในชุมชน ซึ่งถือเป็นการนำคุณค่าของภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นมาใช้สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างเหมาะสม อันเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นโดยคนในชุมชนได้อย่างยั่งยืนสืบไป

บรรณานุกรม

หนังสือ

- งามพิศ สัตย์สงวน, วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย: การคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.
- จามะรี พัทธกัษวรงค์, การเปลี่ยนแปลงของชาวนา: การผนวกเข้ากับระบบเศรษฐกิจนอกหมู่บ้าน (กรณีศึกษาการรับจ้างของหมู่บ้าน 4 หมู่บ้านในเชียงใหม่. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2530.
- ชรินทร์ มั่งคั่ง, การพัฒนาหลักสูตรสังคมศึกษา: เอกสารคำสอน กระบวนวิชา 071731 = Social studies curriculum development. เชียงใหม่: ลูกช้างนานามีเดียเซ็นเตอร์, 2551.
- ชลทิพย์ เอี่ยมสำอางค์และวิศน์ ศิลตระกูล, ความเป็นมาของภูมิปัญญาชาวบ้าน เทคโนโลยีชาวบ้าน และแหล่งวิทยากรท้องถิ่น เอกสารการสอนชุดวิชาการพัฒนาและการใช้แหล่งวิทยากรชุมชน. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2533.
- ชีพ แก้วบุญส่ง และคณะ, โครงการวิจัยแนวทางการฟื้นฟูการทำนาโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น บ้านท่าช้าง และบ้านทะเลน้อย ตำบลพนาสูง อำเภอกวนขนุน จังหวัดพัทลุง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548.
- ป้อพอ, ไร่หมุนเวียนในวงจรชีวิตชนเผ่าปกากะญอ. เชียงใหม่: เครือข่ายกองทุนข้าว, 2547.
- ปก แก้วกาญจน์, ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชุมชนชาวนาจากผลกระทบของระบบการผลิตเพื่อขายในช่วง 2 ทศวรรษ. สงขลา: สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2530.
- ประนอม อรุณานันท์, ร่วมปฏิรูปการเรียนรู้กับครูต้นแบบ การจัดกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ การสอนแบบ สร้างความรู้ด้วยตนเอง. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2545.
- ปัญญา สุริยะแสงและคณะ, การศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าว: เน้นการศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่มระดับชุมชนในพื้นที่ ตำบลโคกตะเคียน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2549.
- ภพ เลหาไพบุลย์, แนวการสอนวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2542.
- มณีมัย ทองอยู่, การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546.

ยศ สันตสมบัติ, ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2544.

รัชณี ทองสุคติ, เอกสารประกอบการสอนวิชาสารสนเทศเพื่อการสอนสังคมศึกษา: 071732. เชียงใหม่: ภาควิชามัธยมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2542.

วิชัย ประสิทธิ์วุฒิเวชช์, การพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: บริษัท เซ็นเตอร์ ดิสคัฟเวอรี, 2542.

วิเชียร วงศ์คำจันทร์, แหล่งเรียนรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น. เอกสารสน.ที่ 5/2545, 2545.

ศิริกาญจน์ โกสุมภ์ และดารณี คำวังนัง, แหล่งเรียนรู้เพื่อการปฏิรูปการเรียนรู้และหลักสูตรสถานศึกษา. กรุงเทพฯ: เมธิทิปส์, 2545.

สถาบันวิจัยข้าว, ข้าวกับคนไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร, 2541.

สมคิด พรหมจวบและคณะ, เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้: ความอยู่รอดของชุมชนท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2546.

สรรค์ วรอินทร์ และทิพวัลย์ คำคง, ชุดฝึกอบรมครู ประมวลสาระบทที่ 9 ครูกับการจัดการศึกษาของชุมชน. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, 2545.

สุขศรี กัลยาณพันธ์, การศึกษาวัฒนธรรมการปลูกข้าวในชุมชนคอนสาย. ยโสธร: หมวดวิชาสังคมศึกษา คณะวิชาพื้นฐาน วิทยาลัยเทคนิคยโสธร, 2543.

สุรสิทธิ์ คลังใจไพรวัลย์และคณะ, โครงการวิจัยการท่องเที่ยวเชิงศึกษานิเวศน์และวัฒนธรรมแบบยั่งยืน โดยชุมชนบ้านผาหมอน ดอยอินทนนท์ จังหวัดเชียงใหม่. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.ภาค), 2549.

เสถียร ฉันทะ, ข้าวพื้นบ้านบนแผ่นดินอีสาน: ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรพันธุกรรมของชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ: สำนักบริหารโครงการส่งเสริมการวิจัยในอุดมศึกษาและพัฒนา มหาวิทยาลัยวิจัยแห่งชาติ, 2558.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, กระบวนการเรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้ในชุมชนและธรรมชาติ. กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช, 2544.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, ๕ สถิติในดวงใจไทยทั้งชาติ. กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2544.

สำนักราชเลขาธิการ, พระราชกฤษฎีกา ระหว่างเดือน ตุลาคม 2514-กันยายน 2515. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2515.

_____. พระราชกฤษฎีกา ระหว่างเดือน ตุลาคม 2516-กันยายน 2517. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2517.

สำนักอุทยานแห่งชาติ, อุทยานแห่งชาติได้รับพระบรมราชโองการมีจักร์ภูมิพล กรุงเทพฯ: สำนักอุทยานแห่งชาติ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช, 2556.

แสงจันทร์ อินทนนท์, แหล่งเรียนรู้สู่การพัฒนา. กรุงเทพฯ: กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2535.

อภิชาติ ขาวสะอาดและคณะ, ประมวลความรู้เรื่องอุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศ, 2540.

อานันท์ กาญจนพันธุ์และคณะ, ระบบการเกษตรแบบไร้หมุนเวียน: สถานภาพและความเปลี่ยนแปลง. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547.

เอี่ยม ทองดี, วัฒนธรรมข้าว: พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาเทคโนโลยีของอดีต ประเพณีในปัจจุบัน
ตำนานแห่งอนาคต, พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหิดล สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท, 2551.

บทความ

คำริ บุญชู, “การใช้ประโยชน์จากแหล่งเรียนรู้ในสถานศึกษา.” วารสารวิชาการ. ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค. 2548).

ประจักษ์ บุญอารีย์, “การใช้แหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นเพื่อการศึกษา.” วารสารครุทัศน์ (ปีที่ 2, 2545).

วิทยานิพนธ์

ขนิษฐา ศรีรัตน์, แหล่งความรู้และกระบวนการจัดการแหล่งความรู้ในชุมชน. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา 2538.

ขวัญชนก ขำตั้ง, การพัฒนาหลักสูตรที่เน้นชุมชนเป็นฐานแบบมีส่วนร่วม เรื่องพะเยาศึกษา สำหรับนักเรียนโรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยพะเยา, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษา (สังคมศึกษา) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา, 2558.

คณิต ธนุธรรมเจริญ, สิ่งแวดล้อมศึกษาในชุมชนกับการเปลี่ยนแปลงการจัดการทรัพยากรบนพื้นที่สูง, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540.

เดโช ไชยทัพ, การปรับตัวของชาวนาเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ศึกษากรณี: การประกอบอาชีพนอกไร่นากับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2539.

ธิดิญา เหล่าอัน, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของ “สังคมชานา” อีสานตั้งแต่ พ.ศ. 2500 - 2550: ศึกษากรณีหมู่บ้านกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 2553.

นฤมล จันทร์ตะพันธ์, การใช้แหล่งเรียนรู้ในการจัดการเรียนการสอนของโรงเรียนทุ่งกวาววิทยาคม จังหวัดลำปาง, การค้นคว้าแบบอิสระ ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2554.

ประสพสุข ฤทธิเดช, การปรับตัวของชานาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้, วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาไทคดี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2550.

ไพรัช วังช่วย, บทบาทของผู้บริหารเกี่ยวกับการใช้แหล่งเรียนรู้ในการจัดการเรียนการสอนของสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสุราษฎร์ธานี. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2548.

เว็บไซต์

กาญจนา อายุวัฒนธนชัย “บ้านผาหมอน’ นอนกลางนา กินข้าวคอย” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก www.posttoday.com/travel/576759. วันที่ 12 มกราคม 2562.

“โครงการธนาคารข้าว” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <https://web.ku.ac.th/king72/2539/kaset4.htm> เข้าถึงเมื่อ 28 พฤศจิกายน 2561.

เทศบาลตำบลบ้านหลวง, สภาพทั่วไป [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <http://www.banloun.go.th/content.php?cid=20130412164807QmnrGb0>, เข้าถึงเมื่อวันที่ 31 มกราคม 2561.

“บ้านผาหมอน วิถีข้าว วิถีชานา วิถีปกากะญอ” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก [hu-hu.facebook.com/iamnuan/posts/-บ้านผาหมอน-วิถีข้าว-วิถีชานา-วิถีปกากะญอ-ข้าวคือชีวิตของคนปกากะญอ-เราให้คว/696119917420269/](https://www.facebook.com/iamnuan/posts/-บ้านผาหมอน-วิถีข้าว-วิถีชานา-วิถีปกากะญอ-ข้าวคือชีวิตของคนปกากะญอ-เราให้คว/696119917420269/). วันที่ 7 กันยายน 2561.

บีเบว, “ผาหมอน’ ทุ่งข้าวในหุบเขา” [ออนไลน์] คลังมัจจุตประกาย กรุงเทพธุรกิจ เข้าถึงได้จาก <http://www.judprakai.com/explore/683>. วันที่ 15 กันยายน 2561.

วรรณพร คณาวัฒนกุล “วิถีแห่งข้าว ที่บ้านผาหมอน @เชียงใหม่” [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <http://nairobiroo.com/travel/วิถีแห่งข้าว-บ้านผาหมอน/>. เข้าถึงเมื่อ 24 มกราคม 2562.

วิกิพีเดียสารานุกรมเสรี, อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์ [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก <https://th.wikipedia.org/wiki/อุทยานแห่งชาติดอยอินทนนท์>, เข้าถึงเมื่อ 10 มกราคม 2561.

สุจิตต์ วงษ์เทศ, วัฒนธรรมร่วมของอาเซียน (อุษาคเนย์) [ออนไลน์] เข้าถึงได้จาก www.sujitwongthes.com/wp-content/.../08/B_SEA_TU_p1-8.pdf เข้าถึงเมื่อ 12 ธันวาคม 2560.